

Міністерство освіти і науки України
Ministry of Education, Science of Ukraine

Херсонський державний університет
Kherson State University
(м. Івано-Франківськ)

ПІВДЕННИЙ АРХІВ **SOUTH ARCHIVE**

(історичні науки)
(Historical Sciences)

Випуск — XLII
Issue

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації, серія КВ № 7938, зареєстровано 29.03.2003.

Журнал включено до наукометричної бази даних Index Copernicus (Республіка Польща)

Затверджено відповідно до рішення вченої ради Херсонського державного університету (протокол від 29.06.2023 р. № 14)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Водотика Сергій Григорович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, археології та методики викладання Херсонський державний університет, Україна.

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Черемісін Олександр Вікторович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, археології та методики викладання Херсонський державний університет, Україна.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР:

Кузовова Наталя Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії, археології та методики викладання Херсонський державний університет, Україна.

ТЕХНІЧНИЙ СЕКРЕТАР:

Діба Людмила Миколаївна – аспірантка кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна.

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Дрозд Роман Михайлович – доктор історичних наук, професор, Почесний професор Херсонського державного університету, професор Інституту історії, Академія Поморська в Слупську, Польща;

Робак Ігор Юрійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук, Харківський національний медичний університет, Україна;

Рижєва Надія Олександрівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії, Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського, Україна;

Гречко Денис Сергійович – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку, Інститут археології НАН України, Україна;

Котлярчук Андрій – доктор історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту сучасної історії Школи історичних та сучасних студій, Університет Седертерна (Стокгольм), Швеція;

Пархоменко Владислав Анатолійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського, Україна;

Михайленко Галина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна;

Макієнко Олексій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри готельно-ресторанного та туристичного бізнесу, Херсонський державний університет, Україна;

Батенко Ганна Вячеславівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна;

Бойков Олег Юрійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна.

Офіційний сайт видання: <http://pahs.journal.kspu.edu>

Південний архів (історичні науки): Збірник наукових праць. Випуск XLII. – Івано-Франківськ : ХДУ, 2023. – 110 с.
© ХДУ, 2023

Certificate on state registration of printed mass medium, series KV No 7938, registered on 29.03.2003.

The journal is included in scientometric database Index Copernicus (the Republic of Poland)

Approved by the Decision of Academic Council of Kherson State University (protocol № 14, 29.06.2023)

EDITOR DIRECTOR:

Vodotyka Serhii Hryhorovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Cheremisin Oleksandr Viktorovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

ASSISTANT EDITOR:

Kuzovova Natalia Mykolaivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

TECHNICAL SECRETARY:

Dyba Liudmyla Mykolaivna – Postgraduate Student at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Drozdz Roman Mykhailovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Professor of Kherson State University, Professor at the Institute of History, Pomeranian Academy in Slupsk, Poland;

Robak Ihor Yuriiiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Social Sciences, Kharkiv National Medical University, Ukraine;

Ryzheva Nadiia Oleksandrivna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History, V.O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University, Ukraine;

Hrechko Denys Serhiiiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Research Associate at the Department of Archeology of the Early Iron Age, Institute of Archeology of the NAS of Ukraine;

Kotliarchuk Andrii – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Research Associate at the Institute of Contemporary History of the School of Historical and Modern Studies, Södertörn University (Stockholm), Sweden;

Parkhomenko Vladyslav Anatoliiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, V.O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University;

Mykhailenko Halyna Mykolaivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine;

Makiienko Oleksii Anatoliiovych – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of Hotel, Restaurant and Tourism Business, Kherson State University, Ukraine;

Batenko Hanna Viacheslavivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine;

Boikov Oleh Yuriiiovych – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

Official website of edition: <http://pahs.journal.kspu.edu>

South Archive (Historical Sciences): Collected papers. Issue XLII. – Ivano-Frankivsk : Kherson State University, 2023. – 110 p.
© KSU, 2023

ЗМІСТ

Божко Н. М. АРХІТЕКТУРНИЙ КОМПЛЕКС ЛЬВІВСЬКОГО МЕДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ	5
Борчук С. М., Дрогобицька О. Я. ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ДУХОВЕНСТВА БОЙКІВЩИНИ (КІНЕЦЬ XIX – 30-ТІ РР. XX СТ.).....	11
Водотика С. Г., Савенок Л. А. УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО НАПЕРЕДОНІ СТАЛІНСЬКОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ: ЧИ ІСНУВАЛА АЛЬТЕРНАТИВА ІСТОРИЧНОГО ПОСТУПУ	17
Деревінський В. Ф. ПЕРЕДВИБОРЧА БОРОТЬБА ТА ПАРЛАМЕНТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ОСТАПА ЛУЦЬКОГО В 1928–1930-Х РР.	25
Довбня В. В. СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ НА ТЕРИТОРІЇ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 80-Х РОКАХ XX СТОЛІТТЯ: ПЕРЕДУМОВИ, ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РЕЗУЛЬТАТИ	32
Кондратюк В. С. БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРЕДСТАВНИКІВ РОДИНИ КУРІСІВ В ОДЕСЬКОМУ ЖІНОЧОМУ БЛАГОДІЙНОМУ ТОВАРИСТВІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.	39
Коркач Д. А. ЧОРНОБИЛЬСЬКА КАТАСТРОФА НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «ПЕРЕЦЬ»: ЕКОЛОГІЧНИЙ ВИМІР НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ НА ТЛІ СОЦІАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ ДОБИ ПІЗНЬОГО СРСР	45
Кравчук Б. В. БАШТА ВІТОВТА: СПЕКТР НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ТА ПРИЗНАЧЕННЯ	52
Kuzovova N. M. CHORNOBYL IN PHOTOS FROM THE TCHERIKOWER'S COLLECTION SHOWING ROGROM VICTIMS AND ROGROMISTS (1919)	59
Лаврут О. О. РАДЯНСЬКИЙ ПЛАКАТ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ШКІЛЬНОГО ЖИТТЯ УРСР ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-Х–1980-Х РОКІВ	67
Литвин Н. М., Разіцький В. Й. РОЗВИТОК ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ В ОДЕСЬКОМУ ІНСТИТУТІ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА В 1920-Х РОКАХ	77
Черемісін О. В., Михайленко Г. М. УРБАНІСТИЧНІ ВИМІРИ ОКУПАЦІЙНОЇ ДІЙСНОСТІ: ХЕРСОНСЬКИЙ ДОСВІД ПОВСЯКДЕННОГО ПОРТРЕТУВАННЯ.....	85
Чирук С. В. ДО ПИТАННЯ ПРО ВИСОКИЙ РІВЕНЬ ЛОКАЛЬНОЇ ЕНДОГАМІЇ СЕРЕД ЕТНІЧНИХ ШВЕДІВ НА ХЕРСОНЩИНІ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.	94

CONTENTS

Bozhko N. M. ARCHITECTURAL COMPLEX OF LVIV MEDICAL UNIVERSITY: HISTORY OF ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT	5
Borchuk S. M., Drohobyska O. Ya. PUBLIC ACTIVITIES OF THE CLERGY OF BOYKIVSHCHYNA (END OF THE XIX – 30S OF THE XX CENTURY).....	11
Vodotyka S. Hr., Savenok L. A. UKRAINIAN VILLAGE ON THE EVE OF STALIN’S COLLECTIVISATION: TO THE ALTERNATIVES OF HISTORICAL PROGRESS	17
Derevynskyi V. F. ELECTION STRUGGLE AND PARLIAMENTARY ACTIVITIES OF OSTAP LUTSKYI IN 1928–1930.....	25
Dovbnia V. V. SYSTEMATIZATION OF ARCHAEOLOGICAL SIGHTS IN MYKOLAIV REGION’S TERRITORY IN 80’S OF 20TH CENTURY: PREREQUISITES, RESEARCH AND RESULTS.....	32
Kondratyuk V. S. CHARITABLE ACTIVITY OF KURIS FAMILY REPRESENTATIVES IN THE ODESA WOMEN’S CHARITY SOCIETY IN THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY.....	39
Korkach D. A. THE CHORNOBYL DISASTER ON THE PAGES OF THE «PERETS» MAGAZINE: THE ECOLOGICAL DIMENSION OF THE NATIONAL QUESTION AGAINST THE BACKGROUND OF THE SOCIAL TENSIONS OF THE LATE SOVIET UNION.....	45
Kravchuk B. V. THE VYTAUTAS TOWER: A RANGE OF SCIENTIFIC VIEWS ON THE ORIGIN AND PURPOSE	52
Kuzovova N. M. CHORNOBYL IN PHOTOS FROM THE TCHERIKOWER’S COLLECTION SHOWING POGROM VICTIMS AND POGROMISTS (1919).....	59
Lavrut O. O. SOVIET POSTER AS A REPRESENTATION OF SCHOOL LIFE IN THE UKRAINIAN SSR IN THE SECOND HALF OF THE 1940S–1980S.....	67
Lytvyn N. M., Razitskyi V. Y. DEVELOPMENT OF TRADE AND ECONOMIC EDUCATION AT THE ODESSA INSTITUTE OF NATIONAL ECONOMY IN THE 1920S.....	77
Cheremisin O. V., Mykhaylenko H. M. URBAN DIMENSIONS OF THE OCCUPATION REALITY: KHERSON EXPERIENCE OF EVERYDAY PORTRAITING	85
Chyruk S. V. TO THE QUESTION ABOUT HIGH LEVEL OF LOCAL ENDOGAMY RATES AMONG ETHNIC SWEDES IN KHERSON PROVINCE IN THE XIX – AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY...	94

УДК 727:378.4(477.83)(091)

DOI https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-42-1

АРХІТЕКТУРНИЙ КОМПЛЕКС ЛЬВІВСЬКОГО МЕДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ

Божко Наталія МIRONIVNA,
*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри українознавства
Львівського національного медичного університету
імені Данила Галицького
Bozhkon@ukr.net
orcid.org/0000-0003-4633-2484*

Метою дослідження є історія розвитку головних етапів проектування та будівництва навчальних корпусів, що стали основними приміщеннями для навчання та підготовки медиків у львівському університеті. **Методологічною основою дослідження** були методи історіографічного аналізу та синтезу, історико-системний метод, що використовувалися на основі принципів історичного об'єктивізму.

Основні результати дослідження. У дослідженні розглянуто процес заснування львівського університету як одного з найстаріших на українських землях. Звернено увагу на хід проведення секуляризації в австрійській імперії, що надало можливість використати статки ліквідованих чернечих орденів для потреб держави, зокрема, відновлення діяльності освітніх закладів у Львові. У науковій розвідці розглядається процес становлення і розвитку медичного факультету до власне – медичного університету, а також простежується можливість використання старих приміщень лічниць львівських монастирів. Висвітлено інформацію щодо будівництва нових навчальних корпусів медичного факультету львівського університету та навчальних приміщень, де відбувалася підготовка майбутніх лікарів при міських медичних установах наприкінці XIX–XX століть.

Висновки. Представлена інформація свідчить, що історія проектування та будівництва приміщень, де навчалися медики є нерозривно пов'язана з формуванням історичного ландшафту міста Львова протягом XIX–XX століть. Вказаний період дає можливість також проаналізувати зміни, які відбувалися у розбудові інфраструктури міста, особливо його східного передмістя – району Личаків. Автор дослідження звертає увагу на творчу діяльність відомих європейських архітекторів та будівничих, що прилучилися до проектування та будівництва медичних закладів міста та навчальних корпусів медичного університету. Їх творчий доробок дає можливість простежити еволюцію використання архітектурних стилів у Львові від бароко до конструктивізму двадцятого століття.

Ключові слова: освіта, Галичина, львівський університет, медичний факультет навчальні приміщення, архітектура.

ARCHITECTURAL COMPLEX OF LVIV MEDICAL UNIVERSITY: HISTORY OF ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT

Bozhko Nataiia Myronivna,
*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Ukrainian Studies Department
Danylo Halytsky Lviv National Medical University
Bozhkon@ukr.net
orcid.org/0000-0003-4633-2484*

The purpose of the study is the history of the development of the main stages of the design and construction of educational buildings, which have become the central premises for the study and training of medics at Lviv University. **The methodological basis of the study** became historiographical analysis and synthesis methods and historical-systemic method used under the principles of historical objectivism.

The main results of the study. The study examines the process of founding Lviv University as one of the oldest in Ukrainian lands. Attention is drawn to the progress of secularization in the Austrian Empire, which provided an opportunity to use the fortunes of liquidated monastic orders for the needs of the state, in particular, the restoration of educational institutions in Lviv. The scientific investigation examines the process of the formation and development of the medical faculty into a medical university proper, as well as the possibility of using the old hospital premises of Lviv monasteries. Information is highlighted concerning the construction of new educational buildings for the medical faculty of Lviv University and educational premises where future medical professionals were trained at city medical institutions at the end of the 19th and 20th centuries.

Conclusions. The presented information shows that the history of the design and construction of premises where medics studied is inextricably linked with the formation of the historical landscape of the city of Lviv during the

19th and 20th centuries. This period also provides an opportunity to analyze the changes that took place in the development of the city's infrastructure, especially in its eastern suburb – the Lychakiv district. The author of the study draws attention to the creative activity of famous European architects and constructors who participated in the design and construction of the city's medical institutions and educational buildings of the medical university. Their creative output makes it possible to trace the evolution of the use of architectural styles in Lviv from baroque to twentieth-century constructivism.

Key words: education, Galicia, Lviv University, medical faculty, educational premises, architecture.

Вступ. Існування незалежної суверенної держави неможливе без знання і збереження народом власної історії, культури, мови. Особливо ці аксіоми значимі для нас українців у час повномасштабного вторгнення рф. Ще зовсім недавно в українському соціумі звучали думки, що в сучасному глобальному світі, знання української мови, культури, історії є необов'язковим елементом для успішної кар'єри працівника ІТ-сфери, медика, інженера тощо. Сьогодні ці застарілі наративи звучать вже не так голосно і переконливо. Знання історичних фактів про власну державу, місто, село, університет, у якому ти навчався, все частіше, стають знаком освіченості, фаховості, сучасності кожної молодої людини, дають змогу відчувати свою приналежність до великого українського народу та його діянь.

Метою запропонованого дослідження є систематизація та конкретизація певних моментів з історії львівського університету, зокрема, його медичного факультету. Звернено увагу на інформацію щодо перепрофілювання, проектування та будівництва навчальних корпусів та приміщень клінічних кафедр львівського медичного університету; їх вплив на розбудову та формування міської інфраструктури Львова, що створили неповторний історико-архітектурний ансамбль міста.

2. Історія навчальних споруд львівського університету

Історія навчальних споруд львівського університету веде свій початок з кінця XVIII ст., коли у результаті секуляризаційної реформи Габсбургів припинила існування низка монастирів і храмів на території Галичини. Держава оголошувалася верховним власником і розпорядником усіх церковних земель та майна, а усі без винятку церковні організації – лише їх користувачами. У жовтні 1773 р. австрійська держава конфіскує майно ліквідованого ордену єзуїтів у Львові. Усі маєтності чернечого ордену було передано новоствореному Науковому фонду. Коштами цього фонду від 1784 р. фінансувалася відновлена діяльність львівського університету (Чорний, 2012–2013: 314).

Наприкінці XVIII ст. на теренах Львова тривав процес ліквідації монастирів, костелів та церков. Серед них жіночі монастирі: домініканок св. Катерини Сієнської, св. Апостола Петра (бригідок), св. Агнеси (кармеліток взутих), Непорочного зачаття Діви Марії (кларисок); чоловічі монастирі: св. Марії Магдалини домініканців, св. Урсули домініканців-обсервантів, св. Казимира (реформатів), св. Леонарда і св. Мартина (кармелітів взутих), св. Лаврентія (боніфратрів), св. Михаїла (кармелітів босих), св. Анни (августинців), місіонерів, св. Казимира (реформатів), тринітаріїв (Святої Трійці і св. Миколая), Непорочного Зачаття Діви Ма-

рії (капуцинів), св. Хреста (театинів), св. Петра і Павла (паулінів) (Чорний, 2012–2013:316). Згодом приміщення ліквідованих монастирів і храмів стають тим фондом, завдяки якому, австрійська держава отримала можливість розвивати соціальну інфраструктуру Львова, не вкладаючи коштів у їх будівництво. Так, землі, якими володіли раніше монастирі на східних околицях міста (боніфратри, піари) стали територією, де згодом з'являються медичні заклади та будуються навчальні корпуси медичного факультету університету.

Перші приміщення надані австрійською державою університету (монастирські споруди ордену тринітаріїв) і стали першими навчальними корпусами для підготовки майбутніх медиків. Сам комплекс триповерхових монастирських будівель та костел Св. Трійці у Львові орден тринітаріїв спорудив ще в XVII ст. у бароковому стилі, звичайно, не був пристосований для навчальних потреб. Наприкінці XVIII ст. було проведено переобладнання приміщень з урахуванням їх нового призначення, а у самому храмі розмістили бібліотеку.

У 1783 р. рішенням імператора Йосипа II у барокову будівлю Колегії Піарів (нині вул. Чернігівська, Ю. Руфа) було перенесено шпиталь Братів Милосердя, де згодом розмістилося і невелике клінічне відділення, на базі якого мали навчатися студенти новоствореного медичного факультету.

Перший період функціонування Львівського медичного факультету тривав понад два десятиріччя. На початку XIX ст. львівський університет втратив право готувати дипломованих лікарів. Їх підготовкою займалися віденський і краківський університети. Колишні навчальні приміщення медичного факультету перейшли медико-хірургічному інституту (Ганіткевич, 2012). Однак цей навчальний заклад не мав права надавати дипломи докторів медицини, а лише хірургії та акушерства. Клінічною базою інституту була лікарня храму св. Лазаря (нині вул. Коперніка). Це приміщення лікарні з'явилося у Львові ще у XVII ст. і пов'язане з ім'ям італійського архітектора Амвросія Прихильного. Відомий ренесансний будівничий був автором як костелу св. Лазаря, так і приміщень самої лікарні. Це були одноповерхові будівлі, що двома крилами торкалися храму (Вуйчик, 2004; Гулюк, 2020). Згодом наприкінці XIX ст. над ними добудували другий поверх і будівля отримала більш сучасний класичний вигляд. У її приміщеннях не тільки надавали допомогу потребуючим, але й навчали майбутніх медиків.

У середині XIX ст. львівський університет отримав навчальні приміщення Єзуїтського конвікту (закритий навчальний заклад) у Галицькому середмісті (нині вул. М. Грушевського) разом з костелом Св. Миколая, що став з того часу університетським храмом.

Університетські приміщення медичного факультету

З другої половини XIX ст. адміністративне значення міста Львова в Австро-Угорській імперії зростає. Отримавши від імперії привілей – право на самоврядування, місто стало швидко розвиватися. Львів розбудовувався, що неминуче вело до розширення території міста. Кількість будинків у Львові зросла за 1870–1900 рр. з 2.5. тис до 4.4. тис., а квартир – з 17.4.тис. до 32.2. тис. (Hoszowski, 1935: 114). Досить швидко населення міста зросло майже у двічі. Так, у 1869 р. у Львові налічувалося 87,1 тис. мешканців, а у 1900 р. – 149, 5 тис. (Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область, 1968: 62.). Ці зміни у демографічній структурі міста зумовили потребу збільшення кількості медичних закладів та кваліфікованих лікарських кадрів у Галиції та Лодомерії.

У зв'язку з цим наприкінці XIX ст. діяльність медичного факультету при львівському університеті було відновлено. Про що свідчив відповідний указ імператора Франца Йосифа I від 25 жовтня 1891 р. (Дикий, 2015). На порядок денний постало питання про будівництво нових навчальних корпусів та розширення клінічної бази для студентів медиків.

У 1894 р. львівський магістрат передав під будівництво навчальних корпусів медичного факультету земельні ділянки на вул. Пекарській вартістю близько 70 тисяч корон та субсидію в розмірі 30 тис. Будівництво здійснювалося за проектом архітектора Й. Браунзейса (Тимофієнко, 1999; Бірюльов, 2004). Відомий львівський архітектор був задіяний в проектуванні декількох навчальних корпусів університету. До набутих митця у цей період належать два корпуси львівського університету – хімічний корпус (нині вул. Драгоманова) та медичні навчальні приміщення (нині вул. Пекарська).

За задумом архітектора, східне передмістя Львова прикрасили три будівлі (корпуси анатомії, патології та фармакології) навколо відкритого парадного двору (курдонеру), створюючи єдиний архітектурний ансамбль у класичному стилі. Внутрішнє планування будівель базувалося на коридорно-анфіладній системі з великими лекційними і просторими аудиторіями для практичних занять. Особлива увага була приділена будівництву анатомо-морфологічного корпусу. При проектуванні будівлі архітектор Й. Браунзейс тісно співпрацював з професором анатомії Г. Кадієм. Будівничий врахував досвід професора і надані ним пропозиції, щоб нові аудиторії були комфортними для навчання майбутніх медиків.

Упродовж 1891–1898 рр. продовжувалася забудова колишнього монастирського саду піарів на східних околицях Львова. За ініціативи галицьких медиків і підтримки громадськості було побудовано сім великих корпусів для теоретичних кафедр та шпиталів і клінік (Ганіткевич, 2012).

Так, були збудовані та почали функціонувати лікувальні корпуси міського шпиталю та при них клінічні бази медичного факультету з акушер-

ства та гінекології. Гінекологічно-пологовий корпус лікарні, де розташувалися також і навчальні приміщення медичного факультету (сучасна вул. Ю. Руфи), спроектований у стилі французького неоренесансу архітекторами Й. Браунзейсом та Ю.-К. Яновським.

Наприкінці 1898 р. завершили також будівництво терапевтичного та хірургічного корпусів крайового загального міського шпиталю, де одночасно розмістилися і однойменні кафедри медичного факультету. Проекти корпусів лікарні продовжували розробляти львівські архітектори Йозеф Браунзейс, Юзеф Каєтан Яновський та Тадей Обомінський (Лягушкін Антон, 2021).

Історія становлення навчальних приміщень кафедри педіатрії тісно пов'язана з появою лікарні для дітей на Личакові. Цей район своїми садами і парками безпосередньо межував з територією, що займала загальна крайова лікарня, і був досить близько до теоретичних корпусів медичного факультету. У зв'язку з цим у магістраті вирішили дитячу лікарню Св. Софії (функціонувала з 1845 р.) перенести з середмістя (нині вул. Ст. Бандери) на Личаків. Архітектурний проект майбутньої дитячої лікарні розробив Юзеф Каєтан Яновський. За задумом проектанта нове приміщення лікарні (нині вул.Чернігівська, 3) мало бути більшим і комфортнішим для маленьких пацієнтів. На рубежі XIX–XX століть комплекс дитячої лікарні розширився завдяки будівництву ще двох корпусів, які спроектували архітектори Ів. Левинський та М. Ульма. У цих приміщеннях медики надавали допомогу потребуючим дітям, там же знаходилися навчальні кімнати, де лікарі передавали свій досвід студентам. Згодом у корпусі, що спроектував М. Ульма, розташувалася кафедра педіатрії медичного університету.

Будівництво університетських приміщень, що здійснювалося на рубежі XIX–XX століть, на нашу думку, відображало вплив тогочасного архітектурного стилю модерн. Так, при проектуванні увагу приділяли не лише загальному вигляду будівлі, але й її функціональному призначенню. Неабияке значення набувало і використання нових будівельних матеріалів – бетону, заліза, скла, кераміки. У львівській забудові того часу відбувалося створення системи конструктивних і художніх ознак нового архітектурного стилю, де вже спостерігалася відмова від класичних архітектурних форм.

12 липня 1911 р. на території, де вже формувався комплекс будівель медичного факультету, було розпочато будівництво нової інфекційної лікарні. Для майбутньої лічниці Галицький Крайовий сейм виділив кредит у Комунальному банку на суму 1,2 млн. корон та затвердив проект майбутнього приміщення. Будівля була спроектована відомим львівським архітектурним бюро, очолюваним Іваном Левинським. Архітектурний стиль усього комплексу мав чітке еклектичне окреслення стилю модерн (галицька сецесія) з виразними впливами української архітектурної традиції. Лікарня відповідала усім протиепідемічним і санітарно-гігієнічним вимогам тогочасних світо-

вих стандартів. У відповідності з вимогою часу практикувалось будівництво окремих корпусів (павільйонний стиль), у яких було усе ретельно продумано і передбачено, зокрема, ціла система санітарно-технічних пристроїв, резервна система водопостачання тощо. Цікавою була система калориферного опалення – підігріте повітря від котлів по спеціальних каналах подавалося прямо в палати. У грудні 1912 р. нова клінічна лікарня вже приймала пацієнтів. З 1913 року працювали чотири корпуси інфекційної лікарні, які стали новою клінічною базою медичного факультету львівського університету.

У 1912–1914 рр. на вул. Пекарській з'являється ще один модерний триповерховий будинок виконаний у класицистичному стилі, за призначенням – дерматологічна клінічна лікарня. Ініціатором будівництва клініки був проф. В. Лукасевич. У роки Першої світової війни тут діяв епідеміологічний шпиталь, згодом, у другій половині ХХ ст. приміщення перебрало на себе функції адміністративного корпусу львівського медичного інституту.

З 1905 року у складі медичного факультету львівського університету активно діяла кафедра неврології і психіатрії. З часом виникла потреба у розширенні клінічної бази та навчальних приміщень кафедри. У 30-і роки ХХ ст. поряд з основними корпусами львівського державного загального шпиталю (реорганізований в часи Другої Речі Посполитої (1919–1939 рр.) замість крайового загального шпиталю) було розпочато будівництво неврологічного корпусу. До роботи над проектом нового лікарняного корпусу долучився відомий архітектор львівської сецесії, який розробив основний тип львівського фасаду періоду Art Nouveau (модерн), колишній ректор львівської політехніки Тадеуш Обмінський. Будівля проектувалася у функціональному стилі, враховуючи призначення і нові віяння в архітектурі. У новому клінічному корпусі також читалися лекції та проводилися практичні заняття для студентів. При клініці були гістологічна лабораторія, рентген-кабінет, відділення електро- і гідротерапії, операційна, 65 ліжок для пацієнтів. У цьому ж корпусі донині функціонує кафедра неврології університету (Кафедра неврології Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького (заснування, становлення, наукова діяльність, 2018: 7).

Будівництво корпусів медичного призначення вздовж сучасної вулиці Юрія Руфи продовжувалося і згодом, у ХХ столітті. Це дало можливість отримати свої клінічні бази і іншим кафедрам медичного факультету. Так, розширила власну клінічну базу і навчальні приміщення кафедра офтальмології, яка діяла з 1898 р. при медичному факультеті.

Досить помітною у плані архітектури є будівля, де нині розташовані кафедри мікробіології та загальної гігієни з екологією медичного університету (вул. Зелена). Будівля спроектована у стилі модерного конструктивізму у 30-х роках минулого століття і є першим «хмарочосом» міста Львів. Первісне призначення – Будинок соціального страхування (1937 р.), згодом – інститут Вайгля (1942 р.) у складі кафедри загальної біології львівського університету.

Вже у час незалежної України на вул. Пекарській постав ще один навчальний корпус – навчально-виробнича аптека. Корпус побудований у стилі тогочасного функціоналізму із врахуванням місцевих традицій у будівництві та нових вимог для надання освітніх потреб. Національний колорит будівлі вигідно підкреслює мозаїчне панно, що прикрасило фасад будівлі.

Висновки. Історія будівництва та розбудови приміщень львівського медичного університету підтверджує, що цей навчальний заклад є одним з найдавніших в Україні. Будівництво університетських приміщень пов'язане з іменами відомих європейських архітекторів, що творили незабутній колорит львівського ландшафту впродовж століть. Проектування та будівництво навчальних приміщень університету дає можливість простежити еволюцію використання архітектурних стилів у Львові від бароко до конструктивізму двадцятого століття.

Компактне розташування корпусів та будівель, де проводилося навчання студентів медичного університету, разом з розвитком соціальної інфраструктури сприяло розбудові східного району міста Львова – Личаків.

Сьогодні у львівському національному медичному університеті імені Данила Галицького навчається понад 6 тисяч студентів на 76 кафедрах, з яких 49 клінічних. І навчальні корпуси, з більш ніж столітньою історією, продовжують виконувати своє основне завдання – є місцем, де навчають майбутніх медиків, фармацевтів та стоматологів. Ці приміщення є історичними свідками становлення цілої плеяди відомих українських лікарів, що є досить позитивним з точки зору виховного процесу. Однак пам'ятки архітектури, що досить активно використовувалися впродовж століть, нині потребують великих капіталовкладень, щоб умови навчання студентів були на належному рівні. У зв'язку з цим сьогодні вирішується питання про створення нової клінічної лікарні медичного університету, яка дасть можливість об'єднати високий фаховий рівень підготовки майбутніх медиків з належними умовами навчання у найстарішому і найповажнішому медичному університеті України.

Література:

1. Hoszowski S. Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772–1914. Lwow, 1935. С. 114.
2. Архітектура Львова: Час і стилі. XIII–XXI ст. / за ред. Ю. Бірюльов. Львів : Центр Європи, 2008. 720 с.
3. Бірюльов Ю.О. Браунзейс Йосип. *Енциклопедія сучасної України*. Київ : Поліграфкнига, 2004. Т. 3. С. 436.
4. Вуйчик В. Шпиталь і костел Св. Лазаря у Львові. *Вісник «Укрзахідпроектреставрація»*. Львів, 2004. Число 14. С. 99–102.

5. Ганіткевич Я. Історичні етапи найстаршого в Україні Львівського національного медичного університету ім. Данила Галицького. *Онлайн-журнал НТШ*. URL: <http://ntsh.org/content/ganitkevich-yaroslav-istorichni-etapi-naustarshogo-v-ukrayini> (дата звернення: 16.07.2023).
6. Гулюк Є. Шпиталь і храм св.Лазаря у Львові. Лікування тіла в минулому та душі сьогодні. 13.03.2020. URL: https://risu.ua/shpital-i-hram-sv-lazarya-u-lvovi-likuvannya-tila-v-minulomu-ta-dushi-sogodni_n103273 (дата звернення: 16.07.2023).
7. Дикий Любомир. Перші 100 років в історії Львівського медичного університету. 01.10.2015. URL: <http://hoto-lviv.in.ua/pershi-100-rokiv-v-istoriji-lvivskoho-medychnoho-universytetu> (дата звернення: 16.07.2023).
8. Жук І. «Архітектура» у Т. 2 тритомника «Історія Львова» (Історія Львова: у 3 т. Т 2: 1772—1918 pp. / Редколегія Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Львів : Центр Європи, 2007. 559 с., іл.
9. Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область у двадцяти шести томах. Головна редакція Української Радянської Енциклопедії. Інститут історії АН УРСР. Київ, 1968. 976 с.
10. Кафедра неврології Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького (заснування, становлення, наукова діяльність) / авт. кол. Івасюк Г., Негрич Т., Матвієнко Ю. та ін. Львів : ЛНМУ імені Данила Галицького, 2018. 52 с.
11. Лягушкін Антон. Найстаріша діюча лікарня Галичини, або майже 240-річна історія Львівської обласної клінічної лікарні. 27.04.2021. URL: <http://lviv.in.ua/naustarisha-diiucha-likarnia-halychyny-abo-mayzhe-240-richna-istoriia-lvivskoi-oblasnoi-klinichnoi-likarni> (дата звернення: 16.07.2023).
12. Смірнов Ю. Костел св. Лазаря. Енциклопедія Львова. Львів : Літопис, 2010. Т. 3. С. 522–524.
13. Тимофієнко В.І. Браунзейс Йосиф. *Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть. Біографічний довідник*. Київ : НДІТІАМ, 1999.
14. Чорний Модест Австрійська секуляризаційна реформа у Львові: міфи і реалії. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2012–2013. Випуск 13-14. С. 311–330.

References:

1. Hoszowski S. (1935). Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772–1914. [The economic development of Lviv in 1772 – 1914]. Lwow, pp. 114. [In Polish].
2. Biryulov Yu. (Ed.). (2008). Arkhitektura L'vova: Chas i styli [Architecture of Lviv: Time and styles. XIII–XXX centuries]. Lviv: Tsentr Yevropy, pp. 720. [In Ukrainian].
3. Biryulyov Yu., Braunzeis Yo. (2004). Entsiklopediya suchasnoyi Ukrayiny [Encyclopedia of modern Ukraine]. Kyiv: Polygraph book, T. 3, pp. 436. [In Ukrainian].
4. Vuytsyk V. (2004). Shpytal i tserkva sv. Lazarya u Lvovi [Hospital and St. Lazarus Church in Lviv]. Lviv: Visnyk «Ukrzakhidproektrestavratsiya», № 14, pp. 99 – 102. [In Ukrainian].
5. Ganitkevich Ya. (2023) Istorychni etapy naustarishoho v Ukrayini L'vivskoho natsional'noho medychnoho universytetu imeni Danyla Halyts'koho [Historical stages of the oldest in Ukraine Lviv National Medical University named after Danylo Halytskyi]. Internet-zhurnal Natsional'noyi akademiyi nauk. URL: <http://ntsh.org/content/ganitkevich-yaroslav-istorichni-etapi-naustarshogo-v-ukrayini> (last accessed 16.06.2023) [In Ukrainian].
6. Gulyuk E. (2020). Shpytal' i tserkva Sv. Lazarya u L'vovi. Ztsilennya tila v mynulomu i dushi s'ohodni [Hospital and Church of St. Lazarus in Lviv. Healing the body in the past and the soul today]. 13.03.2020. – URL: https://risu.ua/shpital-i-hram-sv-lazarya-u-lvovi-likuvannya-tila-v-minulomu-ta-dushi-sogodni_n103273 (last accessed 16.06.2023) [In Ukrainian].
7. Dyky Lyubomyr. (2015). Pershi 100 rokiv v istoriyi L'vivskoho medychnoho universytetu. 1 zhovtnya 2015 r. [The first 100 years in the history of Lviv Medical University]. October 1, 2015. URL // hoto-lviv.in.ua/pershi-100-rokiv-v-istoriji-lvivskoho-medychnoho-universytetu. (last accessed 16.06. 2023) [In Ukrainian].
8. Zhuk I. (2007). Arkhitektura v kn. 2 trytomnoyi «Istoriyi L'vova». Istoriya L'vova: u 3 t. / red. tom. 2: 1772—1918 / Redkolehiya YA. Isayevych, M. Lytvyn, F. Stebliy [Architecture in Vol. 2 of the three-volume History of Lviv. History of Lviv: in 3 vols. Vol. 2: 1772—1918 / Editorial Board Ya. Isaevich, M. Lytvyn, F. Steblii]. Lviv: Tsentr Yevropy, pp. 559 p., il.) [In Ukrainian].
9. Holovna redaktsiya Ukrayins'koyi radyans'koyi entsyklopediyi. Instytut istoriyi AN URSR. (1968). Istoriya mist i sil Ukrayins'koyi RSR. L'vivska oblast' u dvadtsyaty shesty tomakh. [History of cities and villages of the Ukrainian SSR. Lviv region in twenty-six volumes.] Kyiv: Instytut istoriyi AN URSR, pp. 976 [In Ukrainian].
10. Ivasyuk H., Nehrych T., Matviyenko YU. (Ed.). (2018). Kafedra nevrolohiyi L'vivskoho natsional'noho medychnoho universytetu imeni Danyla Halyts'koho. [Department of Neurology of Lviv National Medical University named after Danylo Halytskyi (foundation, formation, scientific activity)]. Lviv: LNMU named after Danylo Halytskyi, pp. 52. [In Ukrainian].
11. Lyagushkin Anton. (2021). Naystarisha diyucha likarnya Halychyny, abo mayzhe 240-richna istoriya L'vivskoyi oblasnoyi klinichnoyi likarni. 27.04.2021 [The oldest operating hospital in Galicia, or the almost

- 240-year history of the Lviv Regional Clinical Hospital. 27.04.2021]. URL //lviv.in.ua/naystarisha-diiucha-likarnia-halychyny-abo-mayzhe-240-richna-istoriia-lvivskoi-oblasnoi-klinichnoi-likarni (last accessed 16.06. 2023) [In Ukrainian].
12. Smirnov Yu. (2010). Kostel Sv. Lazarya [Church of St. Lazar]. Entsyklopediya Lvova. Lviv: Litopys, T. 3, pp. 522–524. [In Ukrainian].
 13. Timofienko V., Braunzeis Yo. (1999). Arkhitektory Ukrayiny kintsya XVIII – pochatku KHKH st. Biohrafichnyy dovidnyk [Architects of Ukraine of the late 18th and early 20th centuries. Biographical guide]. K.: NDITIAM. [In Ukrainian].
 14. Chorny Modest. (2012–2013). Avstriys'ka sekulyaryzatsiyna reforma u L'vovi: mify ta realiyi. [Austrian secularization reform in Lviv: myths and realities]. Naukovi zoshyty istorychnoho fakul'tetu L'vivs'koho universytetu. Vypusk 13–14, pp. 311–330 [In Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 23.06.2023
The article was received 23 June 2023

УДК 2-384:2-41(477.86/.87)"185/192"

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-42-2>

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ДУХОВЕНСТВА БОЙКІВЩИНИ (КІНЕЦЬ XIX – 30-ТІ РР. XX СТ.)

Борчук Степан Миколайович,

доктор історичних наук,

професор кафедри всесвітньої історії

*Прикарпатського національного університету імені
Василя Стефаника*

stepan.borchuk@pnu.edu.ua

orcid.org/0000-0001-7494-7369

Дрогобицька Оксана Ярославівна,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри етнології і археології

*Прикарпатського національного університету імені
Василя Стефаника*

oksana.drohobytka@pnu.edu.ua

orcid.org/0000-0002-2929-1708

Метою дослідження є аналіз різних форм активності духовенства у громадському житті населення Бойківщини наприкінці XIX – у 30-х рр. XX ст. У процесі написання статті було використано **методи** аналізу, синтезу, узагальнення, а також ретроспективний, хронологічний, просопографічний і порівняльно-історичний методи.

Результати. Священники Бойківщини активно працювали у низці громадських товариств. У читальнях «Просвіти» вони знаходили сприятливий ґрунт для різних форм роботи, на зразок виступів з рефератами, агітаційних промов і голосних читань. Такі акції були спрямовані на ліквідацію неписьменності, розширення кругозору селян, надання їм основних відомостей про географію, медицину, раціональне ведення господарства. Наприклад, М. Зубрицький знайомив парафіян з основами правової культури, оскільки тлумачив закони і розпорядження. Парохи розвивали мережу хорів та театральних гуртків, вбачаючи у них важливу складову культурно-освітньої роботи і можливість залучити селян до кращих зразків української і світової культури. Часто аматорські гуртки очолювали діти священників. У міжвоєнний період душпастирі Бойківщини виступали ініціаторами шкільних плєбісцитів на підтримку української мови навчання. Вони ж закликали селян організовувати дитячі садки. Духовенство популяризувало ідеї кооперації, а також здорового способу життя. Священники під час першого причастя вимагали присягу до 21 року не вживати алкоголь, організовували місії тверезості, символічні похорони горівки. Душпастирі вели агітацію за вибори до місцевих органів влади, скликали віча з виборчого законодавства і стежили за ходом голосування.

Висновки. Наприкінці XIX – 30-х рр. XX ст. духовенство Бойківщини активно працювало заради зростання культурно-освітнього та соціально-економічного рівня життя селян. Воно дбало про формування основ правової культури громадян, забезпечувало їхню активну участь у передвиборчих процесах, адже вбачало у цьому одну з передумов успішної суспільно-політичної боротьби.

Ключові слова: священник, духовенство, громадська діяльність, Михайло Зубрицький, звичай, спогади, Бойківщина, Галичина, бойки.

PUBLIC ACTIVITIES OF THE CLERGY OF BOYKIVSHCHYNA
(END OF THE XIX – 30S OF THE XX CENTURY)

Borchuk Stepan Mykolayovych,
*Doctor of Historical Sciences,
Professor at the Department of World History
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
stepan.borchuk@pnu.edu.ua
orcid.org/0000-0001-7494-7369*

Drohobyska Oksana Yaroslavivna,
*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of Ethnology and
Archeology
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
oksana.drohobyska@pnu.edu.ua
orcid.org/0000-0002-2929-1708*

The purpose of the study is to analyze various forms of activity of the clergy in the public life of the population of Boykivshchyna at the end of the 19th – in the 30s of the 20th century. In the process of writing the article, **the methods** of analysis and synthesis, generalization, and the retrospective, chronologic, prosopographic, comparative-historical methods were used.

The results. Priests of Boykivshchyna actively worked in a number of public associations. In the reading rooms of «Prosvita» they found a favorable ground for various forms of work, such as speeches with abstracts, campaign speeches, and loud readings. Such actions were aimed at eliminating illiteracy, expanding the horizons of villagers, providing them with basic information about geography, medicine, and rational management of the economy. For example, M. Zubrytsky introduced parishioners to the basics of legal culture, as he interpreted laws and regulations. Parishioners developed a network of choirs and theater circles, seeing them as an important component of cultural and educational work and an opportunity to involve villagers in the best examples of Ukrainian and world culture. Often amateur circles were led by the children of priests. The pastors of Boykivshchyna initiated school plebiscites in support of the Ukrainian language of instruction. They urged the peasants to organize kindergartens. The clergy popularized the ideas of cooperation, as well as a healthy lifestyle. During the first communion, the priests demanded an oath not to drink alcohol until the age of 21, organized sobriety missions, symbolic funerals of horivka. Pastors campaigned for elections to local authorities, convened meetings on election legislation and even monitored the voting process.

Conclusions. At the end of the 19th – 30s of the 20th century, the clergy of Boykivshchyna actively worked for the sake of increasing the cultural and educational and socio-economic living standards of the villagers. It took care of the formation of the foundations of the legal culture of citizens, ensured their active participation in pre-election processes, because it saw this as one of the prerequisites for a successful socio-political struggle.

Key words: priest, clergy, public activity, Mykhailo Zubrytskyi, custom, memories, Boykivshchyna, Galicia, Boykos.

Вступ. Кінець XIX – 30-ті рр. XX ст. характеризуються значним зростанням громадської активності греко-католицького духовенства у Галичині. Представники кліру, керуючись закликком «вийти з захристії», організовували різні культурно-освітні товариства, добротинні, соціально-економічні установи. Не стала винятком у цьому плані й Бойківщина, де особливо відзначилися Михайло Зубрицький, Василь-Саломон Щасний, Лев Горалевич, Остап Нижанківський та ін. Їхня діяльність може бути добрим прикладом для сучасних політиків, представників органів місцевого самоврядування, волонтерів.

Метою дослідження є аналіз різних форм активності духовенства у громадському житті населення Бойківщини наприкінці XIX – 30-х рр. XX ст. У процесі написання статті було використано **методи** аналізу та синтезу, узагальнення, а також ретроспективний, хронологічний і порівняльно-історичний методи. Завдяки просопографічному методу вдалося відтворити колективний

портрет священника як духовного наставника й провідника у релігійній, просвітній та політичній сферах.

Громадська активність духовенства

Описуючи суспільно-політичну ситуацію на Стрийщині наприкінці XIX ст., адвокат Є. Олесницький наголошував на великому авторитеті представників кліру: «Одно, що дуже помітне було в народі, це велика слухняність супроти священників. Що священник сказав, це було святе в громаді» (Олесницький, 1935: 21). Справді парох, який дбав про культурно-освітній та соціально-економічний поступ своїх парафіян, а також не вимагав високих оплат за виконання душпастирських функцій, користувався повагою у громаді.

Традиційно духовенство активно працювало у мережі різних громадських товариств. Про широкі повноваження священника можна робити висновки на прикладі постаті о. Василя-Саломона Щасного (1834–1900) з с. Комарники Турківського повіту. Він був членом повітової і місцевої рад, головою

повітової філії та місцевої читальні ім. М. Качковського, головою шкільної ради, делегатом «каси хворих робітників», народним суддею, «мужем довір'я» банку «Славія», членом «Галицько-Руської Матиці», «Руської Ради» та ін (Комарницький, 2008: 40). Парох с. Унятичі на Дрогобиччині о. Павло Кікта разом з двома синами після Першої світової війни відновив філії «Просвіти», «Сільського господаря», заснував мішаний церковний хор, товариство «Сокіл», кооперативу «Єдність», гурток «Рідної школи» з літніми дитячими садками (Дрогобиччина, 1986: 416). Не менш яскравим прикладом активної громадської діяльності може бути постать пароха с. Мшанець Старосамбірського повіту М. Зубрицького.

За підрахунками діаспорного історика І.-П. Химки, наприкінці XIX ст. священники становили 60,5% серед голів читалень (Himka, 1988: 88). Саме у читальнях вони знаходили сприятливий ґрунт для різних форм громадської активності, на зразок виступів з рефератами, агітаційних промов і голосних читань тощо. Такі акції були спрямовані на ліквідацію неписьменності, розширення кругозору селян, надання їм основних відомостей про географію, медицину, раціональне ведення господарства і т. д.

Душпастирі чи члени їхніх родин читали вголос для селян періодичні видання і навіть художні твори. Так, в своїй «Автобіографії» М. Зубрицький зазначав, що «по вечерні сходила ся молодіж на попівство, співала церковні пісні і учила ся по трохи читати при помочи рухомої азбуки» (Зубрицький, 2016: 89). Тут також згадується про намір придбати глобус, оскільки слухачі виявили зацікавленість далекими краями. У читальні він знайомив селянам із побутом ескімосів та розказував про пригоди Робінзона Крузо. Принагідно парох використовував читальню для записування звичаїв і повір'їв бойків (Зубрицький, 2016: 92). Він тлумачив парафіянам закони і розпорядження, чинні не тільки у Галичині, а й за її межами. «Я старав ся все людем показовати, де границя їх обовязків і що они мусять сповнити, а чого ні. Часто писав ім рекурси в справі оплат військової такси, виміру різних належитостей, акцизних оплат і т. д.» – писав автор в «Автобіографії» (Зубрицький, 2016: 95).

Парохи розвивали мережу хорів та театральних гуртків, вбачаючи у них важливу форму культурно-освітньої роботи і можливість залучити селян до кращих зразків української і світової культури. Часто аматорські гуртки очолювали діти священників. Наприклад, у 30-х рр. XX ст. у Перегінському на Рожнятівщині організатором аматорського гуртка був син пароха Богдан Петрило (Депутат, 2005: 57), а у с. Красне Калуського повіту – син о. Сильвестра Богачевського – Данило (Богачевський, 1976: 43).

У міжвоєнний період представники кліру виступали ініціаторами шкільних плебісцитів на підтримку української мови навчання. Вони ж закликали селян організовувати дитячі садки, щоб діти не залишалися без нагляду під час літніх

сільськогосподарських робіт. Наприклад, парох с. Стебник Дрогобицького повіту Петро Мекелита разом із місцевими активістами не тільки заклад садок, а й на власні кошти утримував вихователів цього закладу. Крім цього, завдяки його старанням розпочалося будівництво церкви Різдва Пресвятої Богородиці і нового приміщення для «Просвіти» (Купчик, 2001: 18).

Кооперативна діяльність

Греко-католицьке духовенство активно популяризувало ідеї кооперації. Як згадував громадський діяч Микола Цемко, парох с. Підгородці (повіт Сколе) о. Чумала провів у своєму селі повномасштабну рекламну кампанію, виступаючи щонеділі з доповіддю про значення кооперації та її перспективи. Як результат понад 200 нових членів вступили у кооперативи, а торгівля в інших крамницях занепала (Стрийщина, 1993: 64).

Наступним селом, яке долучилося до «кооперативного місячника», стало Синевідсько-Вижне цього ж повіту. Місцевий священник Юліан Левинський відзначався активною громадською позицією (очолював читальню «Просвіти», був головою наглядової ради кооперативи, філії «Сільського господаря», «Рідної школи»). Парадоксально, що тоді у Синевідську, яке налічувало понад 6 тис. населення і було відоме завдяки підприємливості своїх мешканців, діяло 16 крамниць з неукраїнським капіталом і тільки одна кооператива (Стрийщина, 1993: 64). Після успішної пропаганди на сторінках регіональної преси, а особливо часопису «Стрийська думка», діяльності пароха та довірених селян, за два роки припинили свою роботу понад десять крамниць. Натомість з'явилися ще дві українські кооперативи (Стрийщина, 1993: 65). «Мужі довір'я стали складати кожної неділі звіти з приєднаних членів, – найменше около 100 тижнево, торги росли, збільшались уділи та власні капітали, ціле село опанувала немов «кооперативна гарячка», а приклади подавав о. Левинський: про кооператив уговорять робітники на сіножатах, люди на дорогах, жінки, що перуть білля в річці, і немає мови, щоб могло бути «манко» у кооперативі, бо крамаря потрактували б як злочинця, національного зрадника» – згадував М. Цемко (Стрийщина, 1993: 65). Варто наголосити, що ця кампанія у одному з найбільших сіл повіту дала потужний поштовх для подібних акцій в інших населених пунктах.

Завдяки зусиллям о. В. Крайчука активно розвивалася ощадно-кооперативна спілка «Селянська поміч» у с. Сприня на Самбірщині. Село було поділене на чотири сектори, в кожному з яких представники кредитної спілки щонеділі збирали «дрібні ощадності в грошах і в натурі». Про успішний розвиток установи свідчить той факт, що у 1929 р. їй вдалося видати кредитів для своїх членів на суму 2500 зл. (Вепрі, Гнип, 2013: 68). На Стрийщині активними діячами кооперативного руху і громадськими діячами були оо. Л. Горалевич, О. Бобикевич, В. Давидяк, А. Пеленський і звичайно О. Нижанківський (Коренець, 1928: 3). Останній активно популяризував справу утво-

рення молочарських спілок. Він же сумлінно працював з підростаючим поколінням, зокрема брав участь у становленні молодіжних товариств «Січ» та «Сокіл» у селах Стрийщини, був духовним наставником футбольної команди Стрия і навіть придбав для неї форму. До того ж очолював окружну шкільну раду, виступав за утворення в Стрийській гімназії класів з українською мовою викладання (Молчко, 2021: 38).

Антиалкогольна боротьба

Важливою складовою громадської діяльності духовенства Бойківщини, була боротьба з тверезістю. Священники під час першого причастя вимагали присягу до 21 року не вживати алкоголь і не палити. Вони ж організовували місії тверезості, символічні похорони горівки, громадські плебісцити, спрямовані на заборону продажу алкоголю в окремих місцевостях. До активних засновників братств тверезості на Бойківщині належав о. Микола Боберський (1844–1918) (Назарко, 1976: 40).

Багато звичаїв, пов'язаних із надмірним вживанням спиртних напоїв, скасував М. Зубрицький. У своїй «Автобіографії» парох стверджував, що він заборонив селянам «ходити по колядці», бо тоді «виходило багато горівки, а густо часто колядники і побили ся» (Зубрицький, 2016: 90). Перед тим він записав від мшанецького селянина усі місцеві колядки, які у 1885 р. передав письменникові І. Франку. Це викликало невдоволення селян, які нарікали, що «так робили наші діди, прадіди, а ми чому маємо занехати». Однак, з часом бойки самі усвідомили правильність цього рішення, особливо коли підраховували щорічні витрати на спиртне (Зубрицький, 2016: 90).

Схожа ситуація була з хрестинами, на які місцеві селяни приводили інколи і 15 хрещених батьків. Це неминуче вело до зайвих витрат, адже «газда мусів старати багато горівки» (Зубрицький, 2016: 90). За наказом М. Зубрицького дозволялося приводити не більше чотирьох хрещених, що також викликало хвилю нарікань, але з часом прижилося у селі. У роки його душпастирювання селяни скоротили святкування весілля від трьох днів до одного, рідше влаштовували поминальні обіди і практично перестали справляти так звані «Поранки» (Зубрицький, 2016: 91).

«Поранок» – звичай, за яким вранці до газди, що замовляв богослужіння за померлих, сходилися господарі з цілого села, випивали по дві чарки спиртного і відходили, промовляючи: «Дай Вам Боже здоров'я, а померлим царство небесне». З поміж цих гостей господар дому запрошував до церкви і на обід того, кого вважав за потрібне. Оскільки у селі налічувалося 185 садіб, то звичайно це негативно відображалось як на матеріальному становищі господарів, так і на морально-етичному кліматі. Як наголошував парох, «з церкви ішли запрошені на комашню, де ще перед приходом священника випили по одній, перед обідом другу, а по обіді третю чарку. Дехто так

собі підтягнув, що під час обіду пригадавав один другому Бог знає колишне, починали перечити ся і виправляти крики, а другі витягували крикуна з за стола, щоби не докучав» (Зубрицький, 2016: 91). Зауважимо, що М. Зубрицьким був великим шанувальником давніх звичаїв і традицій, відомим етнографом, збирачем музейних пам'яток, а відтак мав на меті не порушувати усталений роками спосіб життя бойків, а тільки зменшити вживання алкоголю і покращити їхнє матеріальне становище.

Ведучи боротьбу за тверезість і здоровий спосіб життя, священники часто брали на себе обов'язки з лікування хворих. Як відомо, у міжвоєнний період у Польщі 70% населення не отримувало медичну допомогу (ЦДІАЛ. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 6768. Арк. 8). Особливо критичною була ситуація у сільській місцевості. Наприклад, у Старосамбірському повіті один лікар припадав на 11901 мешканців, у той час як у Львові – на 455 (ДАЛО. Ф. 1. Оп. 9. Спр. 68. Арк. 43). Через брак кваліфікованих кадрів, до парохів та їхніх дружин зверталися селяни за першою медичною допомогою і за порадами щодо догляду за немовлятами.

Участь у виборчих процесах

Душпастирі вели агітацію за вибори до місцевих органів влади і парламенту, скликали віча з питань виборчого законодавства і навіть стежили за ходом голосування (Дрогобицька, 2014: 333). Наприклад, парох с. Любинці Стрийського повіту напередодні виборів за одну чи дві ночі проходив усе село, агітуючи за «народовецького кандидата». Він це робив напередодні виборів, щоб місцевий дідач не міг дискредитувати усі його плани (Богацький, 1976: 8). Як згадував громадський діяч Іван Фур, о. Микола Іванусів, парох с. Вацевичі (тепер Залужани) на Дрогобищині, гуртував навколо себе селян. Перед виборами чи шкільним плебісцитом, він скликав десяток господарів і укладав з ними план дій (Дрогобицька, 1986: 291). «Він був завжди доброї думки, толерантний супроти кожного співбесідника, приятний і зрівноважений, любив молодь, був добрим пастором, а парафіяльний дім був гостинним для всіх відвідувачів, головно для студентської молоді» – наголошував автор спогадів (Дрогобицька, 1986: 292).

Висновки. Таким чином, наприкінці XIX – 30-х рр. XX ст. духовенство Бойківщини активно працювало заради зростання культурно-освітнього та соціально-економічного рівня життя селян. Воно також дбало про формування основ правової культури у громадян, забезпечувало їхню активну участь у передвиборчих процесах, адже вбачало у цьому одну із передумов успішної суспільно-політичної боротьби. Завдяки діяльності священників і членів їхніх родин вдалося налагодити цілу мережу просвітніх, кооперативних організацій, молодіжних товариств, аматорських театральних гуртків і хорів. Чималі успіхи також були досягнуті в антиалкогольній кампанії.

Література:

1. Богачевський Д. На возі і під возом. Торонто : Добра книжка, 1976. 142 с.
2. Вепрів Р., Гнип І. Греко-католицька церква і організація економічного самозахисту українського населення Східної Галичини у міжвоєнний період. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2013. Вип. 2. Ч. 1. 64–71.
3. Депутат Б. Перегінське: Історичні нариси і новели. Івано-Франківськ, 2005. 100 с.
4. Державний архів Львівської області. Ф.1. Оп. 9. Спр. 68. 240 Арк.
5. Дрогобицька О. Традиція і модерн: Побут української сільської інтелігенції Галичини (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.). Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2014. 540 с.
6. Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1986. 561 с.
7. Зубрицький М. Зібрані твори і матеріали: у 3 т. Львів, 2016. Т. 2. 613 с.
8. Комарницький В. Подвижництво Щасного Василя-Саломона. *Мандрівець*. 2008. № 2. С. 38–41.
9. Коренець Д. Спомин стріянина. Діло. 1928. Ч. 170. С. 2–3.
10. Купчик Л. Третій удар. Львів : Каменяр, 2001. 145 с.
11. Молчко У. До питання картини світу отця Остапа Нижанківського. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. 2021. Вип. 39. С. 35–39.
12. Назарко Ір. Чільний священик з Бойківщини. *Літопис Бойківщини*. 1976. Ч. 2/24. С. 38–42.
13. Олесницький Є. Сторінки з мого життя: У 2 ч. Львів, 1935. Ч. II. 122 с.
14. Стрийщина: Історично-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болахівщини, Долинщини, Рожнятівщини, Журавенщини, Жидачівщини і Миколаївщини. Нью-Йорк–Торонто–Париж–Сідней, 1993. Т. III. 635 с.
15. Центральний державний історичний архів у м. Львів. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 6768. 14 арк.
16. Himka J.-P. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century. Edmonton: CIUS, 1988. 343 p.

References:

1. Bohachevskiy, D. (1976) Na vozi i pid vozom [On the cart and under the cart]. Toronto: Dobra knyzhka. 142 p. [in Ukrainian].
2. Vepriv, R., Hnyp, I. (2013) Hreko-katolytska tserkva i orhanizatsiia ekonomichnoho samozakhysti ukrainskoho naselennia Skhidnoi Halychyny u mizhvoiennyi period [The Greek Catholic Church and the organization of economic self-defense of the Ukrainian population of Eastern Galicia in the interwar period.]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istoriia*, Vyp. 2, Ch. 1, pp. 64–71. [in Ukrainian].
3. Deputat, B. (2005) Perehinske: Istorychni narysy i novely [Pereginske: Historical Essays and Novels]. Ivano-Frankivsk, 2005. 100 p. [in Ukrainian].
4. Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti [State archive of Lviv region]. F.1. Op. 9. Spr. 68. 240 Ark. [in Ukrainian].
5. Drohobyska O. (2014) Tradytsiia i modern: Pobut ukrainskoi silskoi intelihentsii Halychyny (kinets XIX – 30-ti rr. XX st.). [Tradition and modernity: the life of the Ukrainian rural intelligentsia of Halychyna (end of the 19th – 30s of the 20th century)]. Ivano-Frankivsk: Symfoniia forte. 540 p. [in Ukrainian].
6. Drohobychchyna – zemlia Ivana Franka. Zbirnyk heohrafichnykh, istorychnykh ta etnohrafichno-pobutovykh i memuarnykh materiialiv [Drohobychchyna is the land of Ivan Franko. A collection of geographical, historical, ethnographic, household and memoir materials.]. Niu-York–Paryzh–Sydney–Toronto, 1986. 561 p. [in Ukrainian].
7. Zubrytskyi, M. (2016) Zibrani tvory i materialy: u 3 T. [Collected works and materials: in 3 vol.]. Lviv, 2016. Vol. 2. 613 s. [in Ukrainian].
8. Komarnytskyi, V. (2008) Podvyzhnytstvo Shchasnoho Vasylia-Salomona [Asceticism of Shchasnyi Vasyl-Salomon]. *Mandrivets*, № 2, pp. 38–41. [in Ukrainian].
9. Korenets, D. (1928) Spomyn stryianyina [The memory of a stryianin]. Dilo, 1928, ch. 170, pp. 2–3. [in Ukrainian].
10. Kupchik, L. (2001) Tretii udar [Third strike]. Lviv: Kameniar, 2001. 145 p. [in Ukrainian].
11. Molchko, U. (2021) Do pytannia kartyny svitu otsia Ostapa Nyzhankivskoho [To the question of Ostap Nyzhankivskiy's picture of the world.]. *Ukrainska kultura: mynule, suchasne, shliakhy rozvytku*, 2021, Vyp. 39, pp. 35–39. [in Ukrainian].
12. Nazarko, Ir. (1976) Chilnyi sviashchenyk z Boikivshchyny [A prominent priest from Boykivshchyna]. *Litopys Boikivshchyny*. Ch. 2/24, pp. 38–42. [in Ukrainian].
13. Olesnytskyi, Ye. (1935) Storinky z moho zhyttia: U 2 ch. [Pages from my life: At 2 p.m]. Lviv, 1935, Ch. II. 122 p. [in Ukrainian].

14. Stryishchyna: Istorychno-memuarnyi zbirnyk Stryishchyny, Skilshchyny, Bolekhivshchyny, Dolynshchyny, Rozhniativshchyny, Zhuravenshchyny, Zhydachivshchyny i Mykolaivshchyny [Stryi region: Historical memoir collection of Stryi region, Skil region, Bolehiv region, Dolyn region, Rozhnytiv region, Zhuraven region, Zhydachiv region, and Mykolaiv region.]. Niu-York–Toronto–Paryzh–Sydney, 1993, T. III, 635 p. [in Ukrainian].
15. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv u m. Lviv. [Central State Historical Archive in Lviv]. F. 348. Op. 1. Spr. 6768. 14 ark. [in Ukrainian].
16. Himka, J.-P. (1988) Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century. Edmonton: CIUS, 1988. 343 p. [in English]

Стаття надійшла до редакції 23.06.2023
The article was received 23 June 2023

УДК 94(477-22)"192"

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-42-3>

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО НАПЕРЕДОДНІ СТАЛІНСЬКОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ: ЧИ ІСНУВАЛА АЛЬТЕРНАТИВА ІСТОРИЧНОГО ПОСТУПУ¹

Водотика Сергій Григорович,
*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії, археології та методики
викладання
Херсонського державного університету
sergijvodotyka@gmail.com
orcid.org/0000-0001-6011-6468*

Савенок Людмила Андріївна,
*кандидатка історичних наук, доцентка,
викладачка
ВСП «Херсонський політехнічний фаховий коледж»
Національного університету «Одеська політехніка»
Ludmilasavenok@gmail.com
orcid.org/0000-0002-1055-941X*

Метою дослідження є з'ясування питання щодо існування (не існування) альтернативи сталінській «соціалістичній перебудові» сільського господарства у контексті соціально-економічного стану доколгоспного селянства. **Методи дослідження.** В основу методології дослідження покладено принципи макроісторичних та альтернативних підходів, що дозволило виявити нові аспекти проблеми здійснення сталінським тоталітарним режимом небажаного в історії соціального експерименту перебудови суспільства на основі утопічних ідей побудови комунізму. **Результати дослідження.** Встановлено, що з середини XIX ст. перед суспільством об'єктивно постала необхідність модернізації та, відповідно, перебудови сільського господарства, перетворення селянина на фермера. Імперська капіталістична індустріалізація проводилась у значній мірі за рахунок селянства, мала неприйнятну для суспільства соціальну ціну. Більшовики нав'язали суспільству утопічну комуністичну модель модернізації (за радянською термінологією, соціалістичні індустріалізація, колективізація і культурна революція), яка не була сприйнята більшою частиною суспільства і, зокрема селянства. Проте більшовиків це не обходило. Вони виходили з концепту «диктатури пролетаріату» і для них органічними були примус і терор в реалізації своєї політики. У статті наголошується, що особливо драматична ситуація в часи непу, тобто напередодні радянської модернізації, склалась на селі. Внаслідок тимчасової відмови від «комуністичного штурму» і запровадження «державного капіталізму» у 1920-і роки селянство пережило своєрідний ренесанс. На селі відбулося відродження доіндустріальних стратегій життєдіяльності – натуралізація господарського життя, орієнтація на споживання, дистанціювання від влади і радянської економіки. Тобто спостерігалась тенденція певної автаркії. Відповідно, вкрай повільно зростали обсяги сільськогосподарського виробництва, знизилась його товарність і споживання промислових товарів, селянство економічно і політично не підтримало більшовицький курс на прискорену індустріалізацію і взагалі більшовицький варіант модернізації. **Висновки.** Доведено, що у конкретно-історичних умовах радянської України 1920-х років альтернативи новому варіанту «комуністичного штурму» не існувало. Наголошується, що дослідження радянської історії у концепті альтернативності мають неабияку перспективу, особливо щодо ключових її моментів. Це дозволяє краще зрозуміти сутність і наслідки для пострадянських країн спроби реалізації комуністичного проекту.

Ключові слова: соціалістична модернізація, нова економічна політика, українське селянство, колективізація, альтернатива, сталінізм.

¹ Дослідження проведено за підтримки Науково-освітнього центру вивчення Голодомору Канадського інституту українських студій Альбертського університету (HREC)

UKRAINIAN VILLAGE ON THE EVE OF STALIN'S COLLECTIVISATION: TO THE ALTERNATIVES OF HISTORICAL PROGRESS

Vodotyka Serhiy Hrigorovich,

*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Professor at the Department of History, Archeology and
Teaching Methods
Kherson State University
sergiovodotyka@gmail.com
orcid.org/0000-0001-6011-6468*

Savenok Lyudmyla Andriivna,

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Lecturer
Separated structural subdivision 'Kherson Polytechnic
Professional College'
of Odessa Politechnic National University
Ludmilasavenok@gmail.com
orcid.org/0000-0002-1055-941X*

The purpose of the study is to set and clarify the problem of the existence (or non-existence) of an alternative to Joseph Stalin's 'socialist restructuring' of agriculture in the socio-economic state of the pre-collective farming peasantry. **Research methods.** The research methodology is based on the principles of macro-historical and comparative approaches, combined with the method of alternative histories, which allowed us to identify new aspects of the problem of the Stalinist totalitarian regime's unprecedented social experiment of restructuring society based on utopian ideas of building communism. **The study results** show that since the mid-nineteenth century, society has objectively faced the need for modernisation and, accordingly, restructuring of agriculture tradition and the transformation of a peasant into a farmer. Imperial capitalist industrialisation was carried out mainly at the cost of the peasantry and had an unacceptable social and psychological cost for society. The Bolsheviks imposed a utopian communist model of modernisation (in Soviet terminological tradition – socialist industrialisation, collectivisation and cultural revolution) on society, which was not accepted by significant communities, particularly by the peasantry. However, the Bolsheviks did not care. They proceeded from the concept of the «dictatorship of the proletariat», and coercion and terror were organic to them in implementing their policies. The article emphasises that the situation in the countryside was particularly dramatic during the new economic policy period, i. e. on the eve of Soviet modernisation. As a result of the temporary abandonment of the «communist assault» and the introduction of «state capitalism» in the 1920s, the peasantry experienced a kind of renaissance and new prosperity period. The countryside saw a revival of pre-industrial livelihood strategies: the naturalisation of economic life, a focus on consumption, and distancing from the authorities and the Soviet economy. In other words, there was a tendency towards a certain autarky. Accordingly, agricultural production grew exceptionally slowly, and its marketability and consumption of industrial goods declined. The peasantry did not economically and politically support the Bolshevik course of accelerated industrialisation and the Bolshevik version of modernisation in general. **Conclusions.** It is proved that in the specific historical conditions of Soviet Ukraine in the 1920s, there was no alternative to the new version of the communist modernisation project. It is emphasised that the study of Soviet history in the concept of alternatives has a great perspective, especially with regard to its key moments. This allows for a better understanding of the nature and consequences for post-Soviet countries of the attempt to implement the communist project.

Key words: socialist modernisation, new economic policy, Ukrainian peasantry, collectivisation, alternative, Stalinism.

Вступ. Історія радянського доколгоспного села є традиційною проблемою української історіографії принаймні останні 50 років. За цей час кардинальних соціально-політичних та економічних перетворень історіографічна ситуація в Україні неодноразово змінювалась з відповідним впливом на інтерес та оптику розгляду проблем доколгоспного села. Наявність численних і кваліфікованих монографічних історіографічних досліджень (Колесник, 2002; Шаповал, 2008) дозволяє у даному випадку обмежитись буквально кількома зауваженнями. Історіографи відзначають вагомі здобутки, вихід праць на якісно новий рівень обґрунтування висновків, розширення дослідницької проблематики. Зокрема, першочергової уваги

приділяється уточненню хронології непу, його комплексному визначенню, розширенню джерельної бази і методики опрацювання джерел.

Водночас «на узбіччі» залишається вивчення можливих альтернатив ленінсько-сталінському тлумаченню нової економічної політики. Безумовно, в історіографії непу згадки щодо цього аспекту проблеми є. Але вони обмежуються здебільшого концептом «кооперативного соціалізму» в межах нереалізованої ленінської концепції (Шаповал, 2005), причому це означає відмову від комуністичної доктрини (Кульчицький, 2013). Разом з тим автори вважають, що питання альтернатив історичного поступу українського села 1920-х років в ширших історичних координатах, ніж пере-

хідний період від капіталізму до соціалізму, залишилось поза увагою дослідників.

Метою дослідження є розгляд можливих альтернатив історичного поступу українського села часів непу в межах індустріальної модернізації, тобто модернізації сільського господарства як складової переходу від аграрного до індустріального суспільства. Відповідно **науково-дослідницькими завданнями** є макроаналіз специфіки «навздогінної модернізації» в Україні, визначення політичних умов та соціальної ціни вітчизняної модернізації, узагальнення особливостей соціально-економічної ситуації у доколгоспному селі у контексті шляхів модернізації та визначення потенційних можливостей альтернативи сталінському варіанту, тобто примусовій колективізації сільського господарства та Голодомору-геноциду 1932–1933 років. В основу **методології дослідження** покладено принципи макроісторичних та альтернативних підходів, що дозволило виявити нові аспекти проблеми здійснення сталінським тоталітарним режимом небаченого в історії соціального експерименту перебудови суспільства на основі утопічних ідей побудови комунізму.

Модернізація в Україні і комуністична доктрина

Модернізація в Україні була об'єктивною умовою історичного поступу й альтернативи цьому не існувало. Зазвичай в літературі під модернізацією розуміють перехід людства (в тому числі, окремих країн) від аграрного (традиційного) суспільства до індустріального, урбанізованого. Цей процес, попри наявність локальної специфіки, можна вважати універсальним для усіх країн і суспільств. Очевидним є факт неабиякої соціальної ціни і конфліктності цього переходу, причому найбільшу ціну платять селяни як соціальна верства, органічно пов'язана своїм виникненням та існуванням з традиційно-патріархальним суспільством. В процесі модернізації воно приречене на перетворення у фермерів чи міські індустріальні верстви. Але правди ніде діти, за будь який крок уперед (від неолітичної до інформаційної революції) людству доводиться платити.

Період модернізації як етап історії людства розпочався з раннього модерного часу (рубіж XV–XVI ст.). Для значної частини світу він не завершився і до сьогодні, причому спроби ігнорувати модернізацію мають вкрай згубні наслідки. У цьому сенсі історія не має успішних прикладів уникнення модернізації, яка, природно, у кожному конкретному випадку має чимало темпоральних, політичних, етнічних, соціальних та інших особливостей.

Україна в силу перебігу історичних подій і передусім через втрату державності не належала до провідних осередків модернізації. Її периферійне становище у цьому процесі посилилось після входження Наддніпрянської України до складу Російської імперії, коли більша частина України була примусово відлучена від цивілізаційних контактів із Заходом як центру і промотору індустріальної модернізації. Більше того, Підросійська Україна

поступово втрачала набуті нею риси західної цивілізації (демократичні риси соціально-економічного і політичного устрою, скажімо, місцеве самоврядування у вигляді магдебурії). За радянської доби політичний кордон із Заходом остаточно перетворився у цивілізаційний мур.

Таке становище не залишило Україні іншого варіанту переходу від аграрного до індустріального суспільства, ніж «навздогінної модернізації». Більше того, втрата історичного часу посилювала цю навздогінність і підвищувала соціальну ціну модернізації для українського селянства. Наочною ілюстрацією розуміння всієї небезпеки ігнорування нагальної потреби модернізації є російсько-українська війна і насамперед етап її розгортання у повномасштабну внаслідок воєнного вторгнення Росії в лютому 2022 р. Адже лише через війну політичне керівництво України і населення зрозуміли (сподіваємося, остаточно), що незалежна й успішна Україна може відбутись як європейська держава із західними, тобто модерними, цінностями. Без завершення модернізації і перетворення українського перехідного суспільства з немодернізованого в модерне, вже постіндустріальне суспільство, Україні й українцям важко сподіватись на успішне майбутнє.

Комуністична доктрина не створювала альтернативи індустріальній модернізації. Так, більшовики прийшли до влади на хвилі невдоволення основної маси населення, передусім селянства, ходом імперської модернізації. Гострі соціально-економічні конфлікти часів становлення індустріального суспільства, посилені поразкою Росії в I Світовій війні, привели врешті до розвалу імперії і більшовицького перевороту.

Більшовицька верхівка, виходячи з ідей В. Леніна про шляхи світової соціалістичної революції, була змушена звернутися до концепту індустріальної модернізації у більшовицьких шатах. Ця необхідність стала для радянського режиму буквально гамлетовським «to be or not to be, that is the question» на початку 1920-х років, коли комуністичний «штурм» зазнав поразки всередині країни і в Європі. Радянська Росія мала стати базою світової соціалістичної революції шляхом ведення переможних класових війн, а у разі поразок або затримки через нездатність вести такі війни в силу нестачі ресурсів радянсько-більшовицьке утворення чекав неминучий крах. Врешті так і сталося через певну часову затримку, причому основним гальмом у зникненні СРСР став союз Заходу з режимом Й. Сталіна у II Світовій війні та набуття Кремлем ядерної зброї.

Отже, на початку 1920-х років більшовики чітко розуміли, що єдино можливою відповіддю зовнішнім і внутрішнім викликам є модернізація. Проте капіталістична індустріалізація не входила і не могла входити в плани більшовицького режиму. Дійсно, ще з часів «Маніфесту комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса комуністична революція проголошувалася найрадикальнішим зломом приватної власності, ліквідацією соціальних класів, створенням сільськогосподарських

«промислових артілей», остаточною «визволенням» селян від вікових традицій тощо (Маркс, Енгельс, 2010).

Захоплення влади більшовиками дозволило безпосередньо приступити до здійснення комуністичного експерименту у 1917–1918 рр. Були ліквідовані приватна власність, вільний ринок, запроваджено радгоспи і комуні, прямий продуктообмін, примусове вилучення у селян продукції шляхом продрозверстки тощо. Але такі дії влади зустріли на селі практично всеосяжний опір. Для утримання влади більшовики у 1919–1920 рр. в Україні змушені були піти на певні поступки. Проте у грудні 1920 р. для відвернення економічної катастрофи влада запланувала поширити продрозкладку на майбутні посіви – фактично йшлося про нове видання кріпацтва.

Така політика зустріла відчайдушний збройний спротив (фактично повстання) селянства. Влада відмовляється від воєнного комунізму (передусім продрозкладки як його основи) і переходить до нової економічної політики (непу).

Неп у контексті комуністичної доктрини

Перехід до непу означав вибір альтернативної щодо комуністичного штурму тактики побудови «світлого майбутнього». В роки непу ринок (його масштаби попри обмежувальні заходи влади об'єктивно розширювалися до 1927 р.) співіснував з більшовицькою диктатурою, що породило дивний радянський державний капіталізм як альтернативу громадянській війні з селянством. У цьому сенсі альтернатива була дієвою, хоча терор голодом 1921–1923 рр. в Україні також спрацював на припинення селянської війни.

На думку, С. Кульчицького В. Ленін взимку 1922 р. визнавав легітимність непу лише в межах державного капіталізму. Відповідно ринок поза контролем радянської держави розцінювався як злочин. Неп кваліфікується вченим як «комуністичний капіталізм» (Кульчицький, 2013: 83). Це неймовірне словосполучення чітко окреслює історичну приреченість непу, його неспроможність за більшовицької диктатури створити альтернативу новому більшовицькому штурму, новій війні з селянством. У цьому сенсі сталінське нищення українського селянства безпосередньо впливає з ленінських настанов, а неп лише його відтермінував.

Ленінське розуміння непу на селі полягало у допущенні, звичайно під контролем більшовицької диктатури, мінімально можливої міри капіталізму (ринкових відносин) заради відновлення сільськогосподарського виробництва як бази стабілізації всієї економіки і соціально-політичної ситуації. Таке відновлення мало відбутись на основі індивідуального (дрібнобуржуазного, за ленінською термінологією) селянського господарства, яке згодом мало бути перетворено у соціалістичне колективне. Для цього, паралельно і водночас з відновленням сільського господарства, мали створюватись умови для ліквідації індивідуальних селянських господарств (Водотика, 1983: 34). Інакше кажучи, більшовики хотіли, щоб селяни своїми руками копали собі могилу. Знайо-

ма для марксистів формула, що відводила буржуазії аналогічну роль – творця і водночас свого можливища – пролетаріату.

Зрозуміло, що справжні плани більшовиків були для українського селянства до кінця 1920-х років втаємничені. Воно сприйняло неп як шанс відродити звичне та бажане життя і не переймалося планами комуністичного будівництва. У специфічних умовах непу націоналізація землі та інші економічні «командні висоти» в руках більшовиків, до того ж в руках вкрай невмілих, не мали визначального впливу на соціальне обличчя українського селянства 1920-х років. Не справдилось й сподівання Леніна на кооперацію як засіб соціалістичного перетворення села, оскільки сільськогосподарська кооперація (споживча, насіннева, кредитна тощо) є суто виробничим фактором (Марочко, 1995). Так, напередодні масової колективізації кооперація охоплювала близько 70% селянських господарств, що аж ніяк не дорівнювало просуванню соціалізму. Водночас участь статечних господарств у кооперації реально сприяла економічному піднесенню заможного селянства попри намагання влади не допустити «куркулів» у кооперацію.

Українське селянство в роки непу

Український селянин 1920-х років залишався у своїй абсолютній більшості (за винятком пролетаризованих верств) дрібнотоварним виробником. Він вів своє господарство на націоналізованій владі землі з використанням приватного реманенту (живого і мертвого, як тоді казали, тобто робочої худоби та інвентаря) і базуючись на праці членів господарства. Його господарювання мало на меті перш за все просте відтворення і задоволення власних невеликих потреб, тобто селянство об'єктивно не могло забезпечити потреби суспільного поступу, потреби в індустріальній модернізації.

Індустріальну модернізацію можна було відтермінувати на певний, дуже короткий час, але не можна було обійти в координатах глобального історичного поступу країни. Необхідність модернізації розуміли більшовики, причому для них історичний час диктував як найшвидше її здійснення. Адже, без створення модерної індустрії як бази військово-промислового комплексу і сучасних збройних сил не можна було сподіватися на успішні революційні війни, на перемогу комунізму у світовому масштабі.

Між тим дрібне селянське господарство у 1920-і роки було основою виробничого і соціального життя села, визначальним фактором відносин власності, праці, розподілу, участі у кооперації, було суб'єктом стосунків з владою і промисловістю. Для селян спонукальними мотивами були не ринок чи потреби держави і суспільства в модернізації, а забезпечення власних потреб.

Період непу був часом випробування на соціально-політичну стійкість та економічну ефективність як для комуністичного (державні та колективні підприємства) сектору, так і для селянського господарства. У цей час відбувалась взаємодія, в тому числі боротьба і взаємопроникнення, кіль-

кох соціально-економічних процесів – природний поступ товарно-ринкових відносин і спроби держави їх уповільнити й стримати, сприяння зростанню кооперації і намагання використати її потенціал у виробничих та політико-ідеологічних цілях (зміцнення колективних господарств і незможних верств). Диктатура пролетаріату не мала достатнього економічного, фінансово-матеріального, політико-ідеологічного ресурсів навіть для підготовчого етапу реалізації планів соціалістичної перебудови на селі.

До того ж радянський державний апарат не міг вправно використовувати наявні соціально-економічні важелі, тому волів при першій-ліпшій нагоді застосовувати звичні для диктатури адміністративно-репресивні, тобто фактично силові, методи вирішення проблем. Проте радянська влада була змушена заради виживання дбати про збільшення сільськогосподарського виробництва і податкових надходжень, закриваючи очі на «класову природу» як хліба, м'яса чи цукрового буряку, так і податкових надходжень. Відповідно і політичні наслідки непу для більшовиків були невтішні – колективні господарства не стали помітним явищем і тримались переважно за рахунок фінансових пілг та впливань. Куркульство не зникало, навіть дещо зростало попри всеосяжний тиск влади. Політична опора влади на селі (незможні селяни і наймити) та контрольовані більшовиками інституції (партійні і комсомольські осередки, комітети незможних селян, сільради, сільськогосподарські профспілки) були недостатньо впливовими. Основна ж маса селянства – середняки – займала нейтрально-ворожу (вороже-нейтральну) позицію щодо влади більшовиків і не сприймало комуністичних прожектів. Радянська влада виявила нездатність поставити непівську економіку «на службу» комунізму, що наочно проявилось у перманентних кризах – збуту, хлібозаготівель, аграрного експорту у бажаних обсягах тощо.

Українське селянство в роки непу пережило своєрідний ренесанс традиціо-патріархального життя, яке воно сприймало як природний стан – це яскраво засвідчують численні та систематизовані усні свідчення (див. Нолл, 1999). Проте скоріше варто вести мову про те, що українське селянство отримало «перепочинок» між двома етапами комуністичних перетворень – між «воєнним комунізмом» 1919–1920 рр. і примусовою «масовою колективізацією сільського господарства» – як заходами ліквідації власне українського селянства. Водночас можна вести мову про «перепочинок» від індустріальної модернізації, що поряд з намаганням відсторонитись від радянської політики посилювало його традиційно-патріархальні риси як удавану альтернативу більшовицьким планам «комуністичного будівництва».

Модернізаційний потенціал селянства за більшовицькими лекалами

Історична пам'ять українського селянства також впливала на його ставлення до модернізації за більшовицькими лекалами. Так, «дядьки» не забули аграрну політику радянської влади і військо-

ве лихоліття 1918–1920 рр. Більш-менш соціально-політична свідомість селянства прагнула захиститися (убезпечитися, не підставлятися) від чергового етапу «будівництва комунізму» і вдавалася до численних хитрощів для уникнення нагінок влади, тобто використовувала соціальну мімікрію. Для приховування свого реального майнового стану і соціального статусу статечні селяни оформляли частину господарства на бідняків, не показували реальні обсяги засівів і худоби, відправляли синів на роботу у промисловість (це дозволяло набути статусу «родини робітників»), створювали «бідняцько-середняцькі кооперативи» до комун включно на чолі із зіц-головою тощо. З кінця 1927 р., після початку розкуркулення через відмову селянства продавати державі хліб за заниженими цінами, частина заможних селян почала розпродаж майна, переселятися до міст і йти працювати на індустріальні новобудови. Так на околицях великих міст і в індустріальних селищах з'явилися відповідні мікрорайони. Прадід одного з авторів статті, Василь Лупіка (жив у с. Губарівка, наразі Богодухівський район Харківської області) був достатньо заможним селянином і до того ж колишнім унтер-офіцером імператорської армії. Він читав радянські газети, відчув смертельну небезпеку і у 1928 р. розпродав худобу й реманент, дітей прилаштував до родичів, а сам з конем подався робітником на соціалістичні новобудови і так перетворився за радянськими стандартами на «робітника».

Зазначимо, що в роки непу зміцнилась самодіяльність селянства, а намагання режиму долучити його до суспільно-політичного життя країни рад і, зокрема до проблем соціалістичної модернізації, не впливали на настрої абсолютної більшості селян. Адже більшовицька влада не мала ресурсів і бажання вкладатись у село заради вирішення нагальних соціально-економічних проблем, намагаючись перекласти вирішення найнеобхіднішого на плечі самих селян. Водночас влада намагалася не лише задешево отримати для держави продовольство і сировину, але й накопичити за рахунок селянства ресурси для радянської модернізації.

Так, за сучасними оцінками податковий тягар на селянство порівняно з дореволюційним часом збільшився і сягав, за підрахунками самої влади, щонайменше 30% зернових, що підривало економічний потенціал і добробут значної частини селянства. Для послаблення «кризи збуту» і збільшення витрат селян на купівлю промтоварів у 1925/26 господарському році сільгосподаток був дещо зменшений (вперше й востаннє у 1920-х роках). Але вже наступного року він зріс на 10–30% для середняків і на 80–100% для заможних. З 1928 р. було запроваджено стягнення на місцеві потреби у розмірі 35% від єдиного сільгосподатку (у 1929 р. вони сягнули 47,5%) і почалась «добровільна» підписка на позики індустріалізації (Історія українського селянства, 2006: 29). Якщо врахувати не вигідне селянству адміністрування податків, то стане зрозумілим тяжке становище селянства в роки «радянського селянського ренесансу».

На політичному рівні, попри стихійний спротив одіозним заходам влади, селянство об'єктивно не могло розробити альтернативу владній концепції модернізації і могло лише загальмувати ходу соціалістичної індустріалізації. Так, селянство чинило певний спротив податковому тиску, але він був переважно пасивним, за поодинокими випадками (Ганжа, 2000: 158). І хоча потенціал спротиву селянства не варто недооцінювати, але влада вдало його купірувала. Зуміла влада нейтралізувати й спроби селян відновити селянські спілки (суспільно-політичні об'єднання), тобто протестний потенціал українського селянства не перетворився в умовах більшовицької диктатури в реальну альтернативу більшовицькому варіантові модернізації (Ганжа, 2003).

Докологоспне українське селянство у цивілізаційному вимірі

Наголосимо, що докологоспне селянство радянської України належало до традиційної, аграрної цивілізації, яка на період 1920-х років у координатах всесвітньо історичного процесу вичерпала свій потенціал і стала об'єктивною перешкодою на шляху модернізації. Це, скажімо, засвідчує доіндустріальне демографічне обличчя селянства – висока шлюбність у ранньому віці, високі народжуваність і одночасно дитяча та загальна смертність, низька тривалість життя, високий приріст населення, доіндустріальна вікова структура з непропорційними частинами молоді і літніх людей тощо. Патріархальність засвідчує і структура витрат селянських господарств – 90% витрат споживання йшло на їжу, одяг і житло; на мило й ліки селяни витрачали 2,5%, на алкоголь і тютюн – 3%, а на освіту і культуру – 0,7% (Калініченко В., 1997: 82–89; 263). Така структура витрат, яка мала на меті фізіологічне відтворення робочої сили, притаманна традиційному аграрному суспільству і не сприяє розширенню внутрішнього ринку. Індустріальному ж суспільству притаманні інвестиції в людський капітал тому, що категорія «відтворення робочої сили» включає не тільки фізіологічні потреби, а й передбачає набуття знань, умінь, навичок, формування нових поведінкових моделей особи. Відповідно рівень таких інвестицій є одним з вирішальних чинників конкурентної спроможності національної економіки.

Зауважимо, що протягом 1920-х років чисельність селянства у абсолютних цифрах зросла на 3 – 3,5 млн. чоловік. У 1920 р. селянство становило щонайменше 78% населення. За підрахунками демографічного перепису 1926 р. на селі мешкало 23,6 млн. чоловік з 29,0 млн. всього населення, що складало 81,4% (Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1918 рр.), 2009: 111; Всесоюзний перепис людності 1926 р., 1929: 3). Отже, оскільки саме селянство складало абсолютну більшість населення, то зазначена вище структура його споживчих витрат фактично перешкоджала індустріальній модернізації. Це, серед іншого, пояснює й економічну ситуацію. Скажімо, у 1924 р. на ринок селянство поставило лише 27 млн. пудів хліба або 0,459 млн. т, що

становило мізерні 5,92% від валового збору у 565 млн. пудів (9,266 млн. т). У 1927 р. валовий збір зернових майже подвоївся, товарність теж зросла до 1/3, але обсяг товарного зерна становив 6,5 млн. т. Цей обсяг задовольняв поточні потреби України. Але, по-перше, УСРР була частиною СРСР і зерно перерозподілялося Москвою. По-друге, без значного експорту зерна за кордон накопичити кошти для індустріалізації було практично неможливо.

В цілому за 1920-і роки товарність хліборобства ледве сягала 25%, тваринництва – 30%, технічних культур – 75% (Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1918 рр.), 2009: 205). Відповідно, мізерні доходи селянства не створювали належного ринку збуту, а товарність ледве задовольняла поточні потреби і аж ніяк не дозволяла сформувати ресурси для індустріальної модернізації.

В основі неадекватності сільськогосподарського виробництва потребам модернізації була вкрай низька, на рівні середньовіччя, продуктивність праці. Середня врожайність зернових у 1920-і роки становила 7-9 ц з гектару (в Англії у XIII–XIV ст. була така ж), а для, скажімо, покриття хати залізом дорівнювало доходу з трьох гектарів засіву. Це означало, що фактично неможливо за рік праці міг заробити лише на залізний дах. Тому не дивно, що у 1923/24 господарському році селянство придбало лише 2,5 тис. т заліза. Або таке, за рік родина з 9 чоловік купувала 1,5 пари чобіт еквівалентом 250 кг пшениці. Доходів переважної частини селянства не вистачало на придбання й утримання робочої і продуктивної худоби (це в очах селянства було ганьбою) – в середньому на господарство припадало по одному коню, півтори корови та одній свині. Прикметно, що за 1 кг культового українського продукту свинячого сала можна було придбати 3 кг цвяхів. Мізерні доходи селянства і високі ціни на промислові товари, серед іншого, зумовлювали низький рівень життя селян. Приклади можна продовжувати, але в роки непу економічна ситуація нагадувала зачароване коло – низька продуктивність, мізерна товарність, низькі доходи, незадовільний попит на промтовари, неможливість забезпечити ресурси індустріальної модернізації.

В умовах товарного виробництва вихід з цього кола базувався б на зростанні продуктивності праці в місті й на селі, що передбачало приватну власність, мотивацію праці і капіталовкладення. Проте при «комуністичному державному капіталізмі» приватна власність ледь жевріла, ресурси накопичувались і використовувались вкрай незадовільно, причому по-іншому для радянської системи не можливо було в принципі. Дивна метаморфоза відбулася і з соціальною психологією (життєвими стратегіями) селянства, що мало наслідком зміну характеру життя «дядьків». Селянин ніби втратив за радянської доби риси товаровиробника (дрібного, але товаровиробника) і перетворився на такого собі епікурейця.

Внаслідок соціально-економічних комуністичних експериментів і радянського обмеження рин-

кових відносин у 1920-і роки у більшості селян зникла вікова соціально-психологічна установка на придбання землі, розширення господарства і збільшення його товарності. Дійсно, приватна власність була ліквідована, а будь яке економічне зростання загрожувало збільшенням податків, адміністративних нагінок, обмеженням прав тощо. Домінувати стала орієнтація селян на збільшення споживання власної продукції, на відгородження від ворожого і незрозумілого більшовицького світу. Ренесанс селянства 1920-х років в умовах радянської влади супроводжувався тенденцією натуралізації, трендом соціально-економічної та суспільно-політичної автаркізації. Зрозуміло, що це об'єктивно відповідало моделям поведінки традиційної й аграрної, а не модерної й індустріальної цивілізації. Доколгоспне радянське село не створило і в умовах більшовицького режиму не могло створити реальну альтернативу сталінському варіанту модернізації.

Проблеми індустріальної модернізації більшовицький режим взявся вирішувати на шляхах комуністичної утопії, що в умовах терористичної диктатури і суцільної колективізації привело до Голодомору 1932–1933 рр., до величезних людських і матеріальних втрат і не наблизило суспільство до цивілізованої модернізації.

Висновки. Підсумовуючи зазначимо, що дрібнотоварне селянське господарство часів непу самостійно не могло перейти на індустріальні технології і забезпечити необхідний рівень сільськогосподарського виробництва, не могло створити ринку споживання промислових товарів для зростання промисловості, врешті не могло забезпечити необхідних ресурсів (сировинних, людських, фінансових тощо) для індустріалізації й урбанізації. Наголосимо, що йдеться не про любов чи не любов до селянства, а про ходу історії з відповідними позитивними і не дуже наслідками. Сучасне українське суспільство не до кінця засвоїло відповідні уроки, що проявилось у багаторічних безплідних дискусіях щодо запровадження ринку землі в незалежній Україні.

Безумовно, суто теоретично потенціал традиційного дрібнотоварного селянського господарства не був вичерпаний. Не був вичерпаний в умовах ринкового господарства і цілеспрямованої та ефективної політики влади щодо збереження частини селянства. Так, саме частини селянства, бо більшість селян має стати в модернізованому, індустріальному й урбанізованому суспільстві мешканцями міст і працівниками інших сфер економіки. Традиційне селянство має перетворитись на фермерів, вписатись у ринкову економіку (можливо за допомогою субсидій, але не обов'язково), а кращі риси вдачі (любов до рідної землі, мови, культури) зберегти і передати в міста.

Проте така альтернатива була втрачена з перемогою більшовиків, які мали на меті не цивілізовану модернізацію, а соціалістичну індустріалізацію у вигляді комуністичного штурму.

Наголосимо, що стан сільського господарства 1920-х років і тим більше «відродження» селянства з тенденцією автаркізації, не відповідав потребам історичного (соціального) часу, потребам модернізації. Але радянський режим, відкинувши капіталістичний та імперський (позірно від самого початку) шлях модернізації села, не запропонував і не міг запропонувати через утопічність поставлених цілей більш менш цивілізований варіант перебудови сільського господарства. Кремльсько-більшовицький режим в реальності мав єдиний безальтернативний варіант – примусовий, адміністративний з опцією терору в умовах фактичної громадянської війни. Найбільш знаковими і значущими (від'ємно значущими) подіями цього шляху стали примусова масова колективізація сільського господарства і Голодомор-геноцид 1932–1933 років.

Щодо перспективних досліджень проблематики, то зазначимо щонайменше два напрямки. По-перше, вивчення питання альтернативності у ключові періоди «роздоріжжя» радянської доби – післясталінський час, середина 1960-х років, перебудова тощо. По-друге, аналіз власне радянської модернізації у контексті європейської та світової історії.

Література:

1. Водотыка С.Г. Классовая структура доколхозного крестьянства советской Украины 1920-х годов. Социально-экономическая характеристика : дисс...канд. истор. наук : 07.00.02. Киев, 1983. 212 с.
2. Всесоюзный перепись людності 1926 р. Т. XI. Українська СРР. Підсумки по республіці. Москва : ЦСУ СРСР, 1929. 210 с.
3. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927). Київ : Інститут історії України НАН України, 2000. 208 с.
4. Ганжа О.І. Спроби політичного об'єднання селянства України в період непу. *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки*. Київ, 2003. Вип. 9. С. 214–221.
5. Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. Т. 2. Київ : Наук. думка, 2006. 653 с.
6. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. Харків: Основа, 1997. 400 с.
7. Колесник В.Ф., Коцур В.П., Коцур Г.Г. Історіографія нової економічної політики в Українській СРР. Київ : Хрещатик, 2002. 175 с.
8. Кульчицький С.В. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. В 3 кн. Кн. 2. Київ : Темпора, 2013. 628 с.
9. Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест комуністичної партії. Київ : Вперед, 2010. 55 с.

10. Марочко В.І. Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). Київ : Інститут історії України НАН України, 1995. 257 с.
11. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) : колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький: В 2 част. Частина 1. Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. 445 с.
12. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30-х років. Київ : Родовід; Центр дослідження усної історії культури, 1999. 559 с.
13. Шаповал Л.І. Бухаринська альтернатива нової економічної політики в історико-економічних дослідженнях наприкінці ХХ ст. *Вісник Одеського Національного Морського університету*. Одеса, 2005. Вип. 26. С. 123–131.
14. Шаповал Л.І. Вивчення сучасними українськими істориками етапів реалізації непу в аграрному секторі. *Український селянин: Збірник наукових праць*. Черкаси, 2008. Вип. 11. С. 97–100.

References:

1. Vodotyka, S. (1983). Klassovaya struktura dokolkhoznogo krest'yanstva sovetsoy Ukrainy 1920-kh godov. Sotsial'no-ekonomicheskaya kharakteristika. [Class structure of pre-collective peasantry of the Soviet Ukraine in 1920ies. Social and economic characteristics]. Diss...kand. istor. nauk: 07.00.02. Kiev. 212 s. [in Russian].
2. Vsesoyuznyy perepys lyudnosti 1926 r. T.XI. Ukrayins'ka SRR. Pidsumky po respubliksi. [All-Union census. Volume XI. Ukrainian SSR. All-Republican data]. Moskva, 1929. 210 s. [in Ukrainian].
3. Hanzha, O. (2000). Ukrayins'ke selyanstvo v period stanovlennya totalitarnoho rezhymu (1917–1927). [Ukrainian Peasantry while establishing a totalitarian regime in 1917–1927] Kyiv. 208 s. [in Ukrainian].
4. Hanzha, O. (2003). Sproby politychnoho obyednannya selyanstva Ukrayiny v period nepu. [Attempts of political unification of the Ukrainian peasantry during the new economic policy]. In *Problemy istoriyi Ukrayiny: Fakty, sudzhennya, poshuky*, Vol. 9. P. 214–221. [in Ukrainian].
5. Istoriya ukrayins'koho selyanstva. Vol. 2. [The history of Ukrainian peasantry]. Kyiv, 2006. 653 s. [in Ukrainian].
6. Kalinichenko, V. (1997). Selyans'ke hospodarstvo Ukrayiny v period nepu. Istoryko-ekonomichne doslidzhennya. [Peasant household in Ukraine during the new economic policy. Historic and economic research]. Kharkiv. 400 s. [in Ukrainian].
7. Kolesnyk, V., Kotsur, V., Kotsur, H. (2002). Istoriografiya novoyi ekonomichnoyi polityky v Ukrayins'kii SRR. [Historiography of the new economic policy in Ukrainian SSR]. Kyiv. 175 s. [in Ukrainian].
8. Kul'chyts'kyi, S. (2013). Chervonyy vyklyk. Istoriya komunizmu v Ukrayini vid yoho narodzhennya do zahybeli. Vol. 2. [The red challenge. The history of the communism in Ukraine from its origins to decline]. Kyiv. 628 s. [in Ukrainian].
9. Marks, K., Enghels, F. (2010). Manifest komunistychnoyi partiyi. [The manifest of the communist party]. Kyiv. 55 s. [in Ukrainian].
10. Marochko, V. (1995). Ukrayins'ka selyans'ka kooperatsiya: Istoryko-teoretychnyy aspekt (1861–1929 rr.). [Ukrainian peasant cooperation. History and theory]. Kyiv. 257 s. [in Ukrainian].
11. Kul'chyts'kyi, S. (ed.). (2009). Narysy povsyakdennoho zhyttya radyans'koyi Ukrayiny v dobu nepu (1921–1928 rr.). [Everyday life in Soviet Ukraine during the new economic policy]. Part 1. Kyiv. 445 s. [in Ukrainian].
12. Noll, V. (1999). Transformatsiya hromadyans'koho suspil'stva: Usna istoriya ukrayins'koyi selyans'koyi kul'tury 1920–30-kh rokiv. [Transformation of civil society. Oral history of Ukrainian peasant culture in 1930–40ies.]. Kyiv. 559 s. [in Ukrainian].
13. Shapoval, L. (2005). Bukharyns'ka al'ternatyva novoyi ekonomichnoyi polityky v istoryko-ekonomichnykh doslidzhenniyakh naprykintsi XX st. In *Visnyk Odes'koho Natsional'noho Mors'koho universytetu*, Vol. 26. P. 123–131. [the Bukharin's alternative to the new economic policy in historical and economic research in late XX century.]. [in Ukrainian].
14. Shapoval, L. (2008). Vyvchennya suchasnymi ukrayins'kymy istorykamy etapiv realizatsiyi nepu v ahrarnomu sektori. In *Ukrayins'kyi selyanyn: Zbirnyk naukovykh prats'*, Vol. 11. P. 97–100. [The studies on the periods of implementation of new economic policy in agriculture]. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 24.04.2023
The article was received 24 April 2023

УДК [328.1(438):328.126]:323.15(477)"192"Луцький
DOI https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-42-4

ПЕРЕДВИБОРЧА БОРОТЬБА ТА ПАРЛАМЕНТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ОСТАПА ЛУЦЬКОГО В 1928–1930-Х РР.

Деревінський Василь Федорович,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри політичних наук і права
Київського національного університету будівництва і
архітектури
vasylldr@ukr.net
orcid.org/0000-0001-5967-2328

Метою є розглянути діяльність О. Луцького щодо забезпечення функціонування речників української спільноти в представницьких органах влади Польщі у 1928–1930-х рр. Зазначена мета передбачала проаналізувати такі науково-дослідницькі завдання: участь О. Луцького в передвиборчій боротьбі до польського сейму 1928 р., діяльність О. Луцького на посаді посла польського сейму. **Методологічною основою** дослідження послужив конкретно-історичний, порівняльний та історико-аналітичний методи. Використано принципи об'єктивності, історизму, багатофакторності.

Результати та висновки. В ході проведеного дослідження встановлено, що О. Луцький обрав для себе шлях боротьби за відродження Української державності політичними методами. Він відстоював ідею утворення єдиного українського національного фронту, що був ефективним інструментом для здобуття політичного суверенітету українського народу. Під час виборів до польського парламенту 1928 р. О. Луцький наполягав на створенні як спільного українського національного виборчого блоку, так і виборчого блоку національних меншин Польської держави. Вибори розглядав як можливість здійснювати легальну пропаганду українських ідей, які сприятимуть консолідації українців.

Стверджено, що незважаючи на очевидність втрати певної кількості мандатів через репресії польської влади, він вважав, що участь українських політичних організацій у виборах є потрібною. Для українського суспільства його обранці у місцевих органах влади і польському парламенті були виразниками і захисниками інтересів національної спільноти як перед польською владою, так і на міжнародній арені. В польському парламенті О. Луцький практично реалізовував те, про що говорив на виборах: розбудовував українське національне життя в своєму окрузі, відстоював економічні інтереси українських виборців, на міжнародних форумах домагався права українському народу на самовизначення.

Ключові слова: О. Луцький, УНДО, парламент, сейм, вибори.

ELECTION STRUGGLE AND PARLIAMENTARY ACTIVITIES OF OSTAP LUTSKYI IN 1928–1930

Derevinskyi Vasyl Fedorovych,
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Professor at the Department of Political Science and Law
Kyiv National University of Construction and
Architecture
vasyldr@ukr.net
orcid.org/0000-0001-5967-2328

The aim is to examine the activities of O. Lutskyi in ensuring the functioning of representatives of the Ukrainian community in representative authorities of Poland in 1928–1930s. The stated purpose involved analyzing the following research tasks: O. Lutskyi's participation of O. Lutskyi in the pre-election campaign for the Polish Sejm in 1928, activities of O. Lutskyi as an ambassador of the Polish Sejm. **The methodological basis** of the research was concrete-historical, comparative and historical-analytical methods. The principles of objectivity, historicism, multifactoriality are used.

Results and conclusions. In the course of the conducted research, it was established that O. Lutsky chose for himself the path of struggle for the revival of Ukrainian statehood by political methods. He advocated the idea of forming a unified Ukrainian national front, which was an effective tool for gaining the political sovereignty of the Ukrainian people. During the 1928 Polish parliamentary election O. Lutskyi insisted on the creation of both a joint Ukrainian national electoral bloc and an electoral bloc of national minorities of the Polish state. He considered the elections as an opportunity to carry out legal propaganda of Ukrainian ideas, which will contribute to the consolidation of Ukrainians.

It was stated that despite the obvious loss of a certain number of mandates due to the repression of the Polish authorities, he believed that the participation of Ukrainian political organizations in the elections was necessary. For

Ukrainian society, its elected officials in local authorities and the Polish parliament were the representatives and defenders of the interests of the national community both before the Polish authorities and in the international arena. In the Polish parliament, O. Lutskyi practically implemented what he talked about during the elections: he built Ukrainian national life in his district, defended the economic interests of Ukrainian voters, and at international forums sought the right of the Ukrainian people to self-determination.

Key words: O. Lutskyi, UNDO, parliament, Diet, elections.

Вступ. Остап Луцький був однією зі знакових постатей, що здійснювала вплив на розгортання українського національного життя на західноукраїнських землях у 1920–30-х рр. Ще до Першої світової війни він брав активну участь у громадсько-політичних подіях, парламентських виборах, кооперативному русі. Під час Першої світової війни проявив себе як хоробрий офіцер, став ад'ютантом архикнязя Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного). У 1918–1919 рр. захищав Українську державу від польської збройної інтервенції, працював у складі української місії, що вела переговори з польським урядом про мир. Тому вивчення його активної діяльності має наукове значення як в контексті розвитку біографічного напрямку історичних студій, так і розгляду впливу постаті О. Луцького на перебіг історичних подій.

Перша розвідка у вигляді невеликої брошури про О. Луцького з'явилася ще у 1952 р. (Качор, 1952). З початком 1990-х рр. почастишали публікації про О. Луцького як літератора (Ільницький, 1991). Однак поодинокими є праці, в яких розглядається його військова та громадсько-політична діяльність. Зокрема, є статті про нього як кооператора (Драгомирецька, 2017) чи військовика (Деревінський, 2018). Різноаспектну діяльність О. Луцького відображено у книзі «Муза і чин Остапа Луцького» (Муза, 2016). Зважаючи на обмежену кількість праць про О. Луцького та значний його внесок у громадсько-політичне життя української спільноти з кінця XIX і до 40-х рр. XX ст. його постать залишається актуальною темою для наукових досліджень.

Мета статті – розглянути діяльність О. Луцького щодо забезпечення функціонування речників української спільноти в представницьких органах влади Польщі у 1928–1930-х рр. Зазначена мета передбачає проаналізувати такі науково-дослідницькі завдання: участь О. Луцького в передвиборчій боротьбі до польського сейму 1928 р., діяльність О. Луцького на посаді посла польського сейму.

Становище західноукраїнських земель та утворення УНДО

З 1919 р. територія Галичини і Волині потрапили під польську окупацію. Рада послів Антанти у 1923 р. остаточно визнала за Польщею право володіти Галичиною за умови дотримання прав українців. Проте ця умова так і залишилася декларативною. На окупованих територіях реалізовувалися асиміляційні практики. Ще у 1920 р. скасували всі органи місцевого самоуправління, а влада перейшла до урядових комісарів. Відбувався наступ на українську мову, освіту, пресу, організації. Українськими територіями була визначена роль аграрно-сировинного придатку для Польщі, тому інвестиції у промисловий розвиток не пе-

редбачалися або були обмежені. В цей аграрний край розпочалося масове переселення польських колоністів (осадників). У 1922 р. польська влада всупереч міжнародним зобов'язанням провела вибори до польського парламенту. Метою залучення українського населення до виборів польського сейму і сенату показати країнам Антанти, які мали остаточно вирішити майбутній політичний статус окупованих Польщею українських земель, що українці є лояльними до Польщі. Тому більшість українців попри утиски польської влади вдалися до бойкоту виборів. В результаті, у Галичині на виборах до сейму проголосувало 38,2%, до сенату – 35,3%. На польських етнічних територіях у виборах взяли участь 68–87% виборців. Попри такий результат західні країни проігнорували український протест. Тож, Рада послів Антанти ухвалила 14 березня 1923 р. 25-річне право Польщі володіти окупованою українською територією (Сінкевич, 2020: 39).

За таких умов українські активісти повели боротьбу за відстоювання прав української спільноти. Ця боротьба мала легальний і нелегальний вимір, здійснювалася на громадсько-політичному, культурно-релігійному і економічному відтинках. Потужною підпільною організацією була Українська військова організація (УВО), що згодом реорганізувалась в Організацію українських націоналістів (ОУН).

В легальному секторі найбільшу підтримку мала політична партія Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО). Вона виникла в 1925 р., в ході об'єднання низки українських політичних угруповань. Керівником партії став редактор української щоденної газети «Діло» Дмитро Левицький. В склад Центрального комітету УНДО увійшов відомий своєю довоєнною політичною діяльністю та активною позицією в процесі української партійної консолідації О. Луцький. УНДО згуртувала в своїх лавах авторитетних українських діячів. На думку активного члена УНДО Івана Кедрин-Рудницького, ключовими постатями партії були три особи: Дмитро Левицький, Володимир Кузьмович та Остап Луцький (Кедрин-Рудницький, 1976: 185). Усі члени партії схилилися перед їхнім моральним авторитетом, захоплювалися невтомною наполегливою результативною працею.

Новоутворена партія ставила своєю основною політичною метою боротися за здобуття самостійної соборної демократичної Української держави на всіх українських етнічних землях. Не визнавала жодних міжнародних договорів, що суперечили праву українського народу на політичне самовизначення та відкидала законність чужого панування на українських землях. Відновити

державу передбачала за допомогою легальних методів діяльності. О. Луцький поділяв ці погляди, хоча й не заперечував інші методи. Вважав за потрібне, щоб українські організації, що застосовували різні методи боротьби, узгоджували між собою свою діяльність.

Передвиборча боротьба 1928 р.

Народний комітет УНДО розглядав вибори як своєрідну маніфестацію українськості окупованих Польщею земель та інструмент захисту від переслідувань для оборонців українського національного життя. Подібну позицію зайняла УВО, що сприяла здобуттю мандатів тим, хто міг вести у варшавському парламенті боротьбу в обороні українського населення (Гаврилів, 2012: 151).

Керівництво УНДО закликала всі організації згуртуватися в спільний національний виборчий блок, щоб об'єднаними зусиллями звести до мінімуму польські законодавчі перешкоди. Однак єдності не вдалося досягти. До виборчого об'єднання УНДО приєднався лише Селянський Союз та безпартійні волинсько-холмські діячі. Більш успішним виявились заходи щодо створення виборчого блоку непольських народів. 28 листопада 1927 р. Блок національних меншостей проголосили офіційно створеним. До нього увійшли представники українців, білорусів, німців, литовців та євреїв (за винятком галицьких євреїв). Українські кандидати отримали 50% місць у списку блоку, з огляду на те, що український народ був найбільшою непольською національною спільнотою держави. Очолив список блоку лідер УНДО Д. Левицький, другим був єврей І. Грюнбаум, третім білорус Ф. Єремич, четвертим у списку значився німець Є. Навман.

На засіданні ЦК УНДО 9 січня 1928 р. затвердили кандидатуру О. Луцького на посла до польського сейму від Блоку національних меншин по Стрийському виборчому окрузі № 52. Округ охоплював такі міста: Стрий, Дрогобич, Турку, Долину, Сколе, Калуш. Разом з ним у виборчому списку блоку по цьому округу висувались ще десять осіб (ЦДІАУ, м. Львів, ф. 344, оп. 1, спр. 406, арк. 9).

Загалом у Стрийському виборчому окрузі зареєстрували 23 виборчі списки партій та виборчих блоків. Українські партії були представлені Блоком національних меншин, Сел-Робом (правницею), Сел-Робом (лівицею), Українською селянською організацією, Українським народним союзом (УНС) та руським списком. Поряд з ними у виборах на окрузі брали участь чотири польських та п'ять єврейських об'єднань.

Остапа Луцького призначили керівником виборчого штабу Блоку національних меншин Стрийського виборчого округу. Багатолітній організатор національного життя Стрийщини І. Куровець, який очолював список блоку на окрузі, на той час мешкав у Львові і не міг займатися організацією виборів на місці. Тому О. Луцький, який йшов другим номером у списку, займався всією підготовчою роботою до виборів. Осідок виборчої канцелярії знаходився в приміщенні стрийської агенції «Дністер».

Особливої уваги О. Луцький надавав фінансовому забезпеченню виборчої кампанії. Левову частину витрат кампанії покрила грошова вкладка О. Луцького в розмірі 2 тис. злотих. Ще 30 злотих вніс І. Куровець та 950 злотих ЦК УНДО (ЦДІАУ, м. Львів, ф. 344, оп. 1, спр. 411, арк. 34). Загальний кошторис витрат становив 4 965 злотих. Кошти зі стрийського виборчого фонду спрямовувалися на оплату державного чиншу за функціонування повітової канцелярії, працю секретаря канцелярії, поточну діяльність виборчих комітетів у різних містах виборчого округу (зокрема, Долини, Сколе, Болехова, Калуша та ін.), друку та розклеювання виборчих афіш, праці агітаторів, організації віч, подорожніх витрат під час передвиборчих поїздок тощо.

Завдяки зусиллям О. Луцького у всіх населених пунктах виборчого округу проводилися передвиборчі віча та інші заходи. На багатьох з них виступав він особисто. Географія його передвиборчих поїздок була доволі широкою та інтенсивною. Він брав участь на вічах в Калуші, Войнилові, Синевідську, Вишнім, Конюхові, Стрию, Болехові, Переміському, Лавочному, Братківцях та інших. Крім того, він як член ЦК УНДО виїздив підтримувати кандидатів від блоку на інші виборчі округи.

Остап Луцький у своїх виступах аналізував причини недавніх невдач, змальовував трагізм української дійсності та окреслював як необхідну діяти. Наголошував на героїчних подвигах молодого покоління галицької молоді, котре організовано піднялося захищати рідну землю зі зброєю в руках. Для виходу із того важкого становища, що склалося після польсько-української війни, закликав гуртуватися в кооперативах, читальнях «Просвіти», створювати молодіжні організації: «Соколи», «Луги» тощо. Бо лише в такий спосіб українство могло зміцнитися економічно і піднятися культурно і політично. Зазначав, що українці мають орієнтуватися лише на свої власні сили (Передвиборчий, 1928). Палкі слова О. Луцького сприймалися слухачами. Його промови часто переривалися оплесками і гучними окриками «Слава!» та «Не пора».

Польська влада намагалася завадити О. Луцькому проводити передвиборчу роз'яснювальну роботу. Нерідко підіслані владою провокатори влаштовували демарші на вічах, що призводило до їх розпуску поліцією. Так, під час виступу О. Луцького на вічі у Сколі 1 лютого 1928 р. до залу вдерлися польські провокатори під проводом Малітовського і почали кричати та свистіти. Комісар поліції скористався цим і розпустив збори. Інколи завдяки тактовності і виваженості О. Луцького вдавалося втихомирити провокаторів і не допустити закриття віча. Подібне сталося 29 лютого 1928 р. у Турці, де польські провокатори видавивши двері вломившись до зали, а поліція «не змогла викинути їх». Стараннями О. Луцького та президії зборів вдалося нейтралізувати цей конфлікт.

Періодично з боку влади створювались й інші перешкоди. Переслідували агітаторів, конфіско-

ували виборчі афіші, брошури, арештовували учасників виборів тощо. До агітації за польські партії долучали також поліцію. Здійснювались заходи спрямовані викликати розкол в українському середовищі, посилити передвиборчі позиції пропольських сил тощо («Мобілізація», 1928)

Попри польські надуживання, репресії та обман на виборах до сейму проголосувало по Стрийському повіту 90–95% виборців. В цілому у 52 виборчому окрузі взяло участь 239 218 осіб з 305 796 внесених у список. Блок національних меншин набрав найбільшу кількість голосів – 100 437, здобувши 4 посольських мандати. За ним йшов польський безпартійний блок, який підтримало 70 102 виборців, що дало йому можливість отримати 2 мандати до сейму. Жодна інша партія чи виборчий блок своїх кандидатів у послы не змогли провести. Від Блоку національних меншин до сейму потрапили Іван Куровець, Остап Луцький, Дмитро Великанович та Іван Блажкевич.

В інших виборчих округах Блок національних меншин також здобув низку мандатів. В Тернопільському виборчому окрузі отримав 4 місця, в Золочівському – 4, Львівському – 3, Станіславському – 2, Перемишльському – 1, на Волині – 1. Загалом УНДО вдалося провести до польського парламенту 23 послів та 9 сенаторів. В ході виборів 1928 р. до польського парламенту увійшла найбільшу кількість українських представників, порівняно з іншими виборчими кампаніями 1920–1930-х рр. До сейму потрапили 46 послів-українців, а до сенату – 11 (Проект, 2017: 57). За всі українські списки партій та виборчих блоків у Галичині проголосувало 49,7% виборців, польські – 40,8%, єврейські – 9,5%.

4. Парламентська діяльність

Українські послы і сенатори утворили Українську Парламентську Репрезентацію (УПР), яка отримала представництво у Президії сейму. До обов'язків членів клубу входило захищати національні й політичні інтереси українського населення Галичини, Волині, Холмщини й Підляшшя шляхом подання внесків та інтерпеляцій до сейму і сенату, вести агітаційну роботу на місцях у дусі загальної політики клубу.

Провідники УНДО розуміли, що матимуть обмежений вплив на ухвалення законопроектів. Тому розглядали мандати послів як інструмент фінансування роботи керівників осередків УНДО. Важливим завданням діяльності послів від УНДО було саме дбати про розбудову повітових осередків партії та повітового українського національного життя. Кожен з послів закріплювався за певним округом. Так, О. Луцький опікувався Стрийщиною та суміжними повітами.

Вважаючи польський парламент місцем важливої політичної боротьби за національні права українського народу, Українська Парламентська Репрезентація висунула своїх представників до більшості парламентських комісій. Від УПР віце-маршалком сейму обрали Володимира Загайкевича, а віце-маршалком сенату Михайла Галушинського. Остап Луцький став членом бюджетної, а згодом господарської комісії.

Як в УНДО, так і в сеймі О. Луцький відзначався як фахівець з економічних справ і як майстерний промовець. Послідовно став відстоювати в сеймі права українських культурних і господарсько-кооперативних установ. У першій за свою каденцію посла промові при генеральній бюджетній дискусії 31 січня 1929 р. О. Луцький розкритикував надмірне втручання держави в економіку та встановлення високих податків. Наголосив, що покращення господарського життя є проблематичним через колосальні внутрішні проблеми Польської держави, спричинені окупацією українських, білоруських та литовських земель. Адже великі видатки з бюджету польська влада витрачала на непродуктивні цілі – на військо (30%) і поліцію, щоб забезпечувати контроль над окупованими територіями.

Піддав О. Луцький критиці колоніальну політику щодо українського сільського господарства та промисловості. Незважаючи на безземельне становище українського селянства, наголосив він, польська влада віддала сотні гектарів землі військовим і цивільним польським колоністам. Три тисяч працівників залізниці, що працювали ще з австрійських часів, не прийняли на роботу через їхнє українське походження. Уряд не надав жодної компенсації за руйнування господарств заподіяних Першою світовою війною. Не надав виплат за реквізиції тощо. Коли ж якась допомога надавалася, то лише польським колоністам, а український народ змушений був самостійно шукати вихід з важкої ситуації. «І тямте, – підсумував свій виступ О. Луцький, – вільним має право називатися той, хто радіє, коли з ним вільно ідуть добровільно. Хто в XX столітті бажає володіти рабами, то й у глибині душі тільки раб, що лиш утік з неволі» (ЦДІАУ, м. Львів, ф. 398, оп. 1, спр. 9, арк. 3).

Впродовж 1928–1930-х рр. українські послы внесли 451 поправку до законопроектів, а також пропонували свої. Однак польська проурядова парламентська більшість відкидала проекти законів спрямовані на покращення становища українського народу. Тому в основному для українських послів парламент виконував роль політичної трибуни, що дозволяла озвучувати український політичний погляд на події, які відбуваються в Польщі, а посольський імунітет істотно полегшував політичну діяльність українських політиків у краї та на міжнародній арені. Парламентська діяльність дозволяла також отримати досвід легальної політичної боротьби та участі в державних структурах влади для українських службовців і політиків.

Послы від УНДО використовували різноманітні міжнародні зустрічі і форуми, щоб доносити до світової громадськості інформацію про українське питання. Так, від 1928 р. вони брали участь в складі єдиної польської делегації на щорічних конгресах Міжпарламентської унії, метою якої було дбати за налагодження міжнародного правопорядку. В роботі XXV з'їзду Міжпарламентської унії, який відбувся в Берліні 23–28 серпня 1928 р. участь взяв О. Луцький. Він у своєму виступі розкритикував звіт генерального секретаря Унії

Крістіана Лянге через ігнорування ним права українського народу на самовизначення. Наголосив, що «ми є розчленована національна держава, не звичайна національна меншина... завданням української політики є всебічне і загальнонаціональне визволення» (Луцький, 1928). Вказував на порушення польською владою національних прав українців та інших меншин.

Гострі висловлювання українських делегатів щодо правомірності володіння Польщі українськими землями викликали невдоволення у польських кіл. Тому українських послів намагалися не допустити до участі у роботі міжнародних організацій.

Впродовж посольської каденції українські посли періодично звітували про виконану роботу. В основному відбувалося це на так званих «посольських вічах». На одному з таких віч, що відбулося в залі музичного товариства імені Миколи Лисенка у Львові 18 травня 1928 р., в присутності близько тисячі осіб, звітну політичну доповідь виголосили посли Дмитро Левицький, Остап Луцький та Володимир Целевич.

Під час перебування О. Луцького на посаді посла він продовжив працювати над утвердження економічної самодостатності українського народу. Багато хто з українців зі встановленням польського окупаційного режиму втратили роботу і можливість утримувати свою родину. Польська влада надавала пріоритет полякам-службовцям, полякам-колоністам, польським підприємцям, щодо забезпечення працею, землею, інвестиціями, захистом. Тому О. Луцький розгорнув на Стрийщині діяльність над відродженням української кооперації. Наприкінці 1920-х рр. кооперація набрала координованих і централізованих форм, була спроможною вести конкурентну боротьбу з польськими виробниками. Польська влада відповіла заходами з нейтралізації економічної самоорганізації українців. Тож О. Луцький, використовуючи свій посольський мандат, проводив дії на рівні свого округу, а також і на всіх окупованих польською владою українських землях, щодо захисту української кооперації. «Здобуття і закріплення господарської незалежності, – писав він, – є вічним завданням народу, бо без неї навіть здобута політична незалежність народу – пуста» (Коренець, 1931: 262). Крім того, він відстоював права українців на освіту рідною мовою та взагалі піднесення їхнього загальноосвітнього рівня, що мало корелюватися з національно-патріотичним вихованням.

Надзвичайно складним для політичної діяльності О. Луцького виявився початок 1930-х рр., який ознаменував різке загострення польсько-українських стосунків. Польська влада на тлі економічної депресії, ускладнення соціально-економічного становища населення, протестів проти політики колонізації, саботажної акції ОУН вдалася до масштабної каральної акції проти українського населення – «пацифікації».

Виглядає, що провадження бруталного карального «умиротворення» української спільноти

переслідувало ціль завадити невпинному зростанню самоорганізацію українства, обмежити його впливи на політичні процеси в державі. Навіть польські історики називають «пацифікацію» своєрідною формою передвиборчої кампанії уряду (Juryś, 1971: 268). Владі йшлося про те, щоб обмежити українське представництво в парламенті, зашкодити міжнародній діяльності українських посланців тощо. Для цього польська влада не зупинилась у виборі радикальних методів поборення українського опору. Під час повальних арештів, ув'язнили 33-х українських послів польського парламенту, всю президію УНДО з головою партії. О. Луцького не заарештували, тому він здійснював дії з відстоювання прав української спільноти, відновлення організованої єдності українства, підготовки до чергових парламентських виборів.

Висновки. Польська збройна окупація західноукраїнських земель змусила українську громадськість визначитися з методами досягнення права на самовизначення української спільноти. О. Луцький обрав для себе шлях боротьби за відродження Української державності політичними методами. Проте не був противником тих, хто хотіли досягти іншими методами цю мету. Навпаки, схилився до того, щоб українські легальні громадсько-політичні організації узгоджували свою діяльність з підпільними революційними структурами. Він відстоював ідею утворення єдиного українського національного фронту, що був можливим інструментом для здобуття політичного суверенітету українського народу. Під час виборів до польського парламенту 1928 р. О. Луцький наполягав на створенні спільного українського національного виборчого блоку. Більше того, вважав за потрібне узгодити кандидатів в посли або створити спільний виборчий блок національних меншин Польської держави. Вибори розглядав як можливість здійснювати легальну пропаганду українських ідей, які сприятимуть консолідації українців.

Остап Луцький розумів, що польська влада не допустить повноцінного українського самоврядування та ухвалення не вигідних собі законопроектів. Адже вже під час виборчої кампанії здійснювалися різноманітні перешкоди, щоб завадити українським кандидатам здобути мандати послів. О. Луцькому доводилося долати цю протидію польської влади, роз'яснювати членам партійної команди як організувати виборчий процес, щоб убезпечитись від провокацій та утисків. Незважаючи на очевидність втрати певної кількості мандатів через репресії польської влади, він вважав, що участь українських політичних організацій у виборах є потрібною. Мандат посла давав українським обранцям певний правовий захист від сваволі польських урядовців. Для українського суспільства його обранці у місцевих органах влади і польському парламенті були виразниками і захисниками інтересів національної спільноти як перед польською владою, так і на міжнародній арені.

В польському парламенті О. Луцький практично реалізовував те, про що говорив на вибо-

рах. Заопікувався розбудовою українського національного життя у своєму Стрийському виборчому окрузі. Як фахівець з економіки увійшов в склад бюджетної, а згодом господарської комісії сейму. В ході роботи в цій комісії виступав за надання належного фінансового забезпечення української території. Критикував польську політику економічного визиску українських земель, перетворення їх в сировинний придаток Польщі, масового заселення польськими колоністами.

Під час участі в роботі міжнародних організацій доносив до представників делегацій інших

країн вимогу гарантувати українському народу право на самовизначення. В промовах О. Луцького на таких форумах лунала критика на адресу польської держави щодо порушення прав національних меншин, які зазнавали асиміляційних практик.

Питання парламентської діяльності О. Луцького з відстоювання українських інтересів не є вичерпаним у цій статті і потребує подальшого дослідження. Зокрема, перспективним є провести пошук інформації в архівних фондах, що містять матеріали польської поліції.

Література:

1. Juryś R. Szafar Pitaval polityczny. 1918–1935. Warszawa : Czytelnik, 1971. 548 s.
2. Гаврилів І. Західна Україна у 1921–1941 роках: нарис історії боротьби за державність. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2012. 469 с.
3. Деревінський В.Ф. Остап Луцький у визвольній війні за незалежність (1918–1921). *Краєзнавство*. 2018. № 4. С. 118–128.
4. Дрогомирецька Л. Остап Луцький – ідеолог та організатор українського кооперативного руху. *Галичина*. 2017. Ч. 29–30. С. 176–183.
5. Ільницький М. Розсипані перли: Поети «Молодої Музи». Київ : Дніпро, 1991. 712 с.
6. Качур А. Остап Луцький: (Пам'яті визначного українського громадського діяча). Вінніпег : Кооперативна Громада, 1952. 32 с.
7. Кедрин-Рудницький І. Життя–події–люди. Спомини і коментарі. Нью-Йорк : В-во «Червоної калини», 1976. 724 с.
8. Коренець Д. Торговельно-кооперативне шкільництво в Польщі. *Кооперативна республіка*. 1931. Ч. 7–8. С. 260–262.
9. Луцький О. 25-та конференція міжпарламентарної унії (Звідомлення учасника). *Діло*. 1928. 19 вересня. С. 1–2.
10. «Мобілізація» виборців. *Діло*. 1928. 24 лютого. С. 1.
11. Муза і чин Остапа Луцького / упор. В. Деревінський, Д. Ільницький, П. Ляшкевич, Н. Мориквас. Київ : Смолоскип, 2016. 936 с.
12. Передвиборчий підготовчий рух в краю. *Діло*. 1928. 1 лютого. С. 3.
13. Проект «Україна». Галичина та Волинь у складі міжвоєнної Польщі / за упоряд. М. Литвин. Харків : Фоліо, 2017. 441 с.
14. Сінкевич Є. Українсько-польські відносини (1918–2020). Черкаси: Вид-во ЧНУ, 2020. 145 с.

References:

1. Juryś, R. (1971). Szafar Pitaval polityczny [Shafar Pitaval political]. 1918–1935. Warszawa : Czytelnik. 548 s. [in Polish].
2. Gavryliv, I. (2012). Zakhidna Ukraina u 1921–1941 rokakh: narys istorii borotby za derzhavnist [Western Ukraine in 1921–1941: an outline of the history of the struggle for statehood]. Lviv : Vyd-vo Lvivskoi politekhniki. 469 s. [in Ukrainian].
3. Derevynskiy, V. (2018). Ostap Luts'kyi u vyzvolnii viini za nezalezhnist (1918–1921) [Ostap Luts'kyi in the War of Independence (1918–1921)]. *Kraeznavstvo*. № 4. S. 118–128. [in Ukrainian].
4. Dragomyretska, L. Ostap Luts'kyi – ideolog ta organizator ukrainskogo kooperatyvnoho rukhu [Ostap Luts'kyi is an ideologue and organizer of the Ukrainian cooperative movement]. *Galychyna*. Ch. 29–30. S. 176–183. [in Ukrainian].
5. Ilnytskyi, M. (1991). Rozsypani perly: Poety «Molodoi Muzy» [Scattered pearls: Poets of «Young Muse»]. Kyiv : Dnipro. 712 s. [in Ukrainian].
6. Kachur, A. (1952). Ostap Luts'kyi: (Pamiati vyznachnogo ukrainskogo gramadskogo diiacha) [Ostap Luts'kyi: (In memory of an outstanding Ukrainian public figure)]. Vinnipeg : Kooperatyvna Gromada. 32 s. [in Ukrainian].
7. Kedryn-Rudnyskyi, I. (1976). Zhytia–podii–liudy. Spomyny i komentari [Life-events-people. Memories and comments]. Niu-York : V-vo : Chervonoi ralyny». 724 s. [in Ukrainian].
8. Korenec, D. (1931). Torgovelnno-kooperatyvne shkilnytstvo v Polshchi. (Commercial and cooperative schooling in Poland). *Kooperatyvna Respublika*. Ch. 7–8. S. 260–262. [in Ukrainian].
9. Luts'kyi, O. (1928). 25-ta konferentsiia mizhparlamentarnoi unii (Zvidomlenia uchasnyka) [25th Conference of the Inter-Parliamentary Union (Notice of the participant)]. *Dilo*. 19 veresnia. S. 1–2. [in Ukrainian].

10. «Mobilizatsiia» vybortsiv [«Mobilization» of voters]. *Dilo*. 24 liutogo. S. 1. [in Ukrainian].
11. Muza i chyn Ostapa Lutskego [The muse and rank of Ostap Lutskyi]. (2016). / upor. V. Derevynskyi, D. Ilnytskyi, P. Liashkevych, N. Morykvas. Kyiv : Smoloskyp. 936 s. [in Ukrainian].
12. Peredvyborchyi pidgotovchyi rukh v kraiu [Pre-election preparatory movement in the region]. (1928). *Dilo*. 1 liutogo. S. 3. [in Ukrainian].
13. Proekt «Ukraina». Galychyna ta Volyn u skladi mizvoenoi Polshchi [Project «Ukraine». Galicia and Volyn as part of interwar Poland]. (2017). / za uporiad. M. Lytvyn. Kharkiv : Folio. 441 s. [in Ukrainian].
14. Sikevych, Ie. (2020). Ukrainsko-polski vidnosyny (1918–2020) (Ukrainian-Polish relations (1918–2020)). Cherkasy: Vyd-vo CHNU. 145 s. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 12.05.2023

The article was received 12 May 2023

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ НА ТЕРИТОРІЇ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 80-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ: ПЕРЕДУМОВИ, ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РЕЗУЛЬТАТИ

Довбня Владислав Валерійович,
аспірант кафедри історії
факультету педагогіки та психології
Миколаївського національного університету
імені В. О. Сухомлинського
vladsilav.valerievich@gmail.com
orcid.org/0000-0003-2515-6549

Культурна спадщина є одним з базових чинників формування історичної пам'яті про минуле свого краю, яка має вирішальне значення для збереження інформації про духовне та матеріальне багатство попередніх поколінь. Особливе місце в цьому контексті займає матеріальна нерухома культурна спадщина, її трактування, переосмислення для сучасності. Вона має вирішальний вплив на формування історико-культурного портрету країни в цілому та регіону зокрема. Питання дослідження культурного надбання Миколаївщини нерозривно пов'язано з історією самого регіону. Одночасно із соціально-політичними подіями, які формували сучасне обличчя краю, відбувалося дослідження його минулого, яке визначає історико-культурний портрет міста та області, що червоною лінією пронизує через усю хронологічну пряму та пов'язує різні існуючі на цих територіях в окремі історичні періоди суспільства та культури.

Мета статті – розкрити процес систематизації археологічних об'єктів культурної спадщини на території Миколаївщини в 1980-х роках, проаналізувати нормативно-правовий акт, який став логічним завершенням процесу систематизації; виокремити (взяті на державний облік) об'єкти відповідно до їх видової ознаки, географічного розташування та датування.

Основні акценти зроблені на аналізі процесу формування актуальної для цього часу нормативно-правової реальності, висвітленні перебігу науково-пошукових робіт археологічних експедицій, які провадили діяльність на території Миколаївської області в означений період, їх ролі та значення для державного обліку пам'яток історії та культури.

Методологічну основу статті становить органічна сукупність, з одного боку, базових принципів дослідження: історизму, об'єктивності, всебічності, системності та наступності, а з іншого боку, дослідницьких методів і засобів пізнання: джерелознавчого аналізу і синтезу.

Результати дослідження та висновки. В результаті дослідження проаналізовано основні етапи діяльності археологічних експедицій, які проводилися установами та організаціями – Інститутом археології АН УРСР, Миколаївським обласним краєзнавчим музеєм, Українським товариством охорони пам'яток історії та культури в 1980-х роках. Висвітлено один з головних результатів пам'яткоохоронної діяльності – нормативно-правовий акт, який доповнив Державний список пам'яток історії та культури Миколаївської області новими археологічними об'єктами, більшість з яких були зафіксовані та описані саме в зазначений період часу – 80-ті роки ХХ століття. Названий документ – «О государственной охране памятников истории и культуры» – затверджено рішенням виконавчого комітету Миколаївської обласної ради народних депутатів від 9 серпня 1988 року № 216.

Ключові слова: охорона культурної спадщини, археологія, пам'яткоохоронне законодавство, пам'ятка, археологічна розвідка, краєзнавство.

SYSTEMATIZATION OF ARCHAEOLOGICAL SIGHTS IN MYKOLAIV REGION'S TERRITORY IN 80'S OF 20TH CENTURY: PREREQUISITES, RESEARCH AND RESULTS

Dovbnya Vladyslav Valeriiovich,
Postgraduate Student at the Department of History
of the Faculty of Pedagogy and Psychology
V. O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University
vladsilav.valerievich@gmail.com
orcid.org/0000-0003-2515-6549

Cultural heritage is one of the basic factors in historical memory's formation about past of the region, which is of crucial importance for preservation of information about spiritual and material means of previous generations. There are interpretation, reinterpretation for modernity by material immovable cultural heritage is occupied a special place in

this context. It has a decisive influence on formation of historical and cultural portrait of state as a whole and the region in particular. There are history of itself region is inextricably linked with the question of researching the cultural attainment of the Mykolaiv Oblast. At one time with the socio-political events that shaped present face of the region, there was a study of its past, which defines the historical and cultural portrait of the city and the region, which runs through the entire chronological line with a red line and connects the various existing in these territories in separate historical periods of society and culture.

Purpose of article is reveals the process of cultural heritage archaeological object's systematization on territory of Mykolaiv Oblast in the 1980s; analyzing the legal act that became the logical conclusion of the systematization process; classify objects included in the state register by species characteristics, geographical location and dating.

The emphasis is on analysis of normative reality process of formation relevant for this time, the coverage of scientific course and research works of archaeological expeditions that carried out activities on the territory of the Mykolaiv region in the specified period, and their role and significance for the state accounting of monuments of history and culture.

The methodological basis of the article is an organic set of, on the one hand, the basic principles of research: historicism, objectivity, comprehensiveness, systematicity and continuity, and on the other hand, research methods and means of knowledge: source analysis and synthesis.

Research results and conclusions. As a result of research, were analyzed the main stages of archaeological expeditions conducted by institutions and organizations – the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, the Mykolaiv Regional Museum of Local History, the Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Sights in the 1980s. One of the main results of monument protection activities is highlighted – a legal act that supplemented the State List of Historical and Cultural Monuments of the Mykolaiv Region with new archaeological objects, most of which were recorded and described precisely in the specified time period – the 80s 20th century. The named document – «O hosudarstvennoi okhrane pamyatnykov istorii i kultury» – was approved by the decision of the executive committee of the Mykolaiv Regional Council of People's Deputies dated August 9, 1988 No. 216.

Key words: protection of cultural heritage, archeology, heritage's protection law, sight, archaeological exploration, local history.

Вступ. Історія дослідження археологічних об'єктів степів Північного Причорномор'я починається з другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Впродовж наступних десятиліть цей регіон привертав увагу науковців великою кількістю візуально визначених в навколишньому ландшафті свідчень стародавніх часів, зокрема – курганів. В тому числі, це стосувалося і території сучасної Миколаївської області.

Активне господарське освоєння цих земель так чи інакше призводило до виявлення в шарах ґрунту артефактів та знахідок старовини. В ХХ столітті, з розвитком поняття про культурну спадщину як правової категорії міжнародного та національного права, виникає необхідність у законодавчому збереженні пам'яток та їх захисту від руйнівної діяльності людства.

Звернемо увагу, що особливо активним та плідним процес дослідження з виявлення об'єктів археології в нашому регіоні став період 80-х років ХХ століття. Саме в цей проміжок часу почалася робота з занесення на державний облік великої кількості археологічних об'єктів.

Формування нормативної бази у сфері охорони культурної спадщини

Впродовж другої половини ХХ століття на території Миколаївщини разом з проведенням експедицій з метою розвідки та дослідження археологічних об'єктів провадилася робота зі взяття на державний облік пам'яток історії та культури. Даний процес регулювався в рамках загальносоюзного законодавства у сфері охорони культурної спадщини.

Потрібно звернути увагу на те, що формування нормативно – правової системи охорони пам'яток на території України відбувалося в середині 1970-х років. Основним лейтмотивом цієї систе-

ми був унормований розподіл прав та обов'язків у сфері пам'яткоохоронної діяльності між різними виконавчими – центральними і місцевими – органами влади та органами місцевого самоврядування. Об'єкти культурної спадщини, які бралися на державний облік, розподілялися за видовою ознакою. Пам'ятки історії, археології та монументального мистецтва відносилися до сфери відповідальності Міністерства культури УРСР. Пам'ятки архітектури та містобудування належали до компетенції Міністерства будівництва УРСР (Держбуд). Загальна відповідальність за збереження культурної спадщини покладалася на Раду міністрів УРСР та відповідні обласні, районні, міські ради.

Основний нормативно-правовий акт – Закон Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» – регулював питання сфери охорони культурної спадщини, розподілу прав та обов'язків, обліку та інвентаризації подібних об'єктів (введений в дію постановою ВР УРСР № 3601-09 від 13 липня 1978 року). Він базувався на загальносоюзному законодавчому акті – Законі СРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» від 29 жовтня 1976 року (Відомості Верховної Ради (ВВР) 1978, № 30, ст.426).

Звернемо увагу на алгоритм дії Закону № 3601-09. Відповідно до статті 16 пам'ятки історії та культури, незалежно від форми власності, підлягали державному обліку. Стаття 17 визначала, що затвердження пам'яток місцевого значення відноситься до повноважень виконавчих комітетів обласних, міських (міст республіканського підпорядкування) Рад народних депутатів з подання відповідної установи, яка провадить діяльність у сфері охорони культурної спадщини (краєзнавчі музеї, Українське товариство охорони пам'яток

історії та культури тощо). Виконуючи вимоги Закону, постановою Ради Міністрів СРСР № 865 від 6 вересня 1982 року затверджено «Положение об охране и использовании памятников истории и культуры». Потрібно зауважити, що додатковим нормативно-правовим актом у зазначеній сфері стає «Инструкция о порядке учета, обеспечения сохранности, содержания, использования и реставрации недвижимых памятников истории и культуры» (наказ Міністерства культури СРСР від 13.05.1986 № 203)

Зокрема, «Инструкцией...» визначалося, що проведення розкопок і розвідок пам'яток археології здійснюється тільки за наявності дозволів – відкритих аркушів, що видаються:

1) Академією наук СРСР на дослідження пам'яток археології загальносоюзного значення;

2) Академіями наук союзних республік на дослідження пам'яток археології республіканського значення, що знаходяться на території союзних республік (П. 61 додатку до наказу Міністерства культури СРСР № 203 від 13.05.1986).

Потрібно наголосити, що в зазначеному нормативному акті чітко визначалося, що археологічні об'єкти не заносилися до Державних списків пам'яток історії та культури, якщо були повністю досліджені. Визнавалося, що внаслідок повного дослідження він втрачає предмет охорони – характерну властивість об'єкта культурної спадщини, що становить його історико-культурну цінність. Таким чином, до державних списків пам'яток історії та культури заносилися археологічні об'єкти, які були виявлені внаслідок розвідок, але не досліджені. В Інструкції визначалися типові форми документів, які необхідні для взяття пам'ятки на державний облік – паспорт та облікова картка. Названі документи передавалися передаються до відповідного органу за категорією значення: місцеві, республіканські, союзні. (П.16, додатку № 4; П. 15 додатку № 3 до наказу Міністерства культури СРСР № 203 від 13.05.1986).

Вважаємо за необхідне зазначити, що робота із занесення об'єктів культурної спадщини Миколаївської області розпочалася у 70-х роках ХХ століття. Однак, частка занесених саме об'єктів археології була досить малою. Попередніми актами, якими відбувалося взяття на державний облік пам'яток – це рішення виконавчого комітету Миколаївської обласної ради народних депутатів № 357 від 2 липня 1971 року, № 370 від 20 липня 1978 року та № 334 від 23 липня 1985 року – було занесено до переліку лише 53, 101 та 42 пам'ятки археології відповідно (Державний архів Миколаївської області, ф. Р-992, оп. 12, спр. 4043, арк. 75-92; спр. 881, арк. 2-56; спр. 2381, арк. 12-82)

Археологічні дослідження 80-х років

Масштабні археологічні дослідження на території області пов'язувалися з необхідністю проведення рятувних та охоронних заходів відносно археологічних об'єктів. Вони, в свою чергу, обумовлювалися проведенням великої кількості земляних робіт, зокрема для створення і удосконалення зрошувальних систем, проведення капі-

тальних будівництв, використання нових земельних ділянок для сільськогосподарської діяльності, що було характерно для промислового та аграрного розвитку регіону тих часів (Павленко, 2016: 133–139).

На початку другої половини 80-х років ХХ століття активізації археологічних розвідок сприяла підготовка до видання енциклопедії «Звід пам'яток історії та культури УРСР».

Інститут археології Академії Наук УРСР (далі – ІА АН УРСР) з 1960-х років для проведення обстежень та досліджень об'єктів археології на території Миколаївської області організовує проведення експедицій – Південнобузької та Інгульської (з 1980 року – Миколаївської комплексної). Створена в 1966 році Інгульська експедиція під керівництвом Шапошнікової О.Г. започаткувала проведення археологічних досліджень в зоні будівництва Софіївського водосховища. Саме з Новобузького району експедиція почала свої багатолітні роботи на території Миколаївської області, які продовжуються і дотепер.

Власні розвідувальні експедиції проводили члени Миколаївського відділення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (далі – УТОПІК), Одеського археологічного товариства, Миколаївського краєзнавчого музею (далі – МКМ). Обстеження та виявлення нових археологічних об'єктів здійснювали місцевими краєзнавцями, які, в свою чергу, надавали інформацію вищезгаданим державним науковим установам та професійним археологам.

Потрібно зазначити, що райони Миколаївщини визначаються унікальністю в контексті періодизації наявних на їх територіях археологічних об'єктів. Втім, в рамках досліджень та розвідок протягом 1980-1987 років переважну більшість виявлених об'єктів склали саме кургани.

Так, у 1987 році завдяки діяльності співробітників ІА АН УРСР В. М. Отрешка, С. А. Липавського проведена масштабне фронтальне дослідження пам'яток археології Березнанського району. Це дозволило актуалізувати попередню та отримати нову інформацію по 113 курганам в зазначеній місцевості (Шапошнікова, 1985).

В 1986–1987 роках співробітником Миколаївської експедиції Ю. С. Гребенниковим проведена розвідка курганів на території Арбузинського району. Завдяки його діяльності вдалося подати 43 кургани та курганні групи для занесення до Державних списків пам'яток історії та культури.

В 1985 році експедицією МКМ під керівництвом В. І. Нікітіна та І. О. Снитка проведено дослідження трьох курганів у с. Плюшівка Баштанського району. В подальшому, в 1986–1987 роках, фронтальні розвідувальні обстеження продовжилися, зокрема, на території Христофорівської сільської ради, внаслідок яких актуалізовано дані по курганам і курганним групам місцевості, що дозволило підготувати їх до подання на державний облік (Білан, Солтис, 1998: 82–98).

В 1983 році загін експедиції МКМ під керівництвом І. О. Снитка відкрив декілька поселень

періоду пізньої бронзи та черняхівської культури у селах Тузли, Лугове та Рибаківка Березанського району. В 1988 році вони отримали статус пам'яток місцевого значення.

В 1985 році експедиція МКМ під керівництвом В.І. Нікітіна дослідила курганну групу у с. Соколівка Березнеговатського району. Також співробітниками МКМ проводилася робота з розвідки курганів, які знаходяться в частині долини р. Добра на території Баштанського району. Додатково було зафіксовано 6 поселень пізньої бронзи та черняхівської культури.

Миколаївською експедицією ІААНУРСР (під керівництвом Шапошнікової О. Г.) у 1985–1986 роках проведено дослідження мікрорайону Балабанівка. В результаті встановлено місцезнаходження різночасових стоянок та поселень – від періоду пізньої бронзи (II тис. до н.е.) до часів перебування на цих територіях племен черняхівської культури (III ст. н.е.) (Шапошнікова, 1985).

На теренах Вознесенського району 1987 року фіксацію та опис більшості курганів та курганних груп співробітник Миколаївської експедиції ІА АН В. Н. Фоменко. В подальшому матеріали досліджень послугували підставою для постановки цих об'єктів на державний облік.

Наприкінці 70–80-х роках на території Врадіївського району зафіксовано декілька нових поселень пізньої бронзи, курганів і курганних груп, в тому числі, експедицією МКМ під керівництвом І. О. Снитка досліджено археологічні об'єкти біля смт. Врадіївка та с. Адамівка.

Активізації пошукових робіт вздовж середньої течії річки Південний Буг сприяло будівництво гідрокасаду ПУАЕС. У зв'язку з цим загонами Миколаївської експедиції під керівництвом Шапошнікової О. Г. проведено обстеження та розвідку в зоні затоплення і будівництва об'єктів АЕС, зокрема, територія, прилегла до населених пунктів Виноградний Сад та Щуцьке. В рамках досліджень цієї місцевості експедицією під керівництвом Фоменка В.Н. вперше в області успішно використано метод біолокації.

Протягом зазначеного періоду на території Сланецького району співробітником МКМ Нікітіним В. І. зафіксовано декілька різночасових поселень доби пізньої бронзи. В цей же період місцевим краєзнавцем Шивою О. В були відкриті пам'ятники в районі населених пунктів Великосербулівка і Малосербулівка. Також, Нікітіним В. І. та Гребенниковим В. Б. в 1987 році проведено часткову фіксацію курганів району.

В Жовтневому районі свою велику роботу по виявленню нових археологічних пам'яток, розпочату ще в 1963–1973 роках, продовжив співробітник Інгульської експедиції ІА АН УРСР В. Н. Ключенцев. В 1987 році, в рамках першого фронтального дослідження ним зафіксовано та описано кургани району. На південних теренах Миколаївського району фіксацію курганів на проводили співробітники Ольвійської експедиції Отрешко В. М. та Ліпавський С. О., а на півночі – співробітники МКМ Гребенников В. Б., Снитко І. О. та Наумов В. І.

В 1987 році розвідувальний загін експедиції МКМ під керівництвом Снитка І.О. провів фронтальну розвідку археологічних об'єктів на території Новобузького району. Зафіксовано велику кількість курганів і виявлено два поселення у сіл Новомиколаївка та Ульяновка, які в 1988 році отримали статус пам'яток.

В 1987 році співробітник Інгульської експедиції Єлісєєв В.Ф. провів в Новоодеському районі фіксацію трьох десятків курганів для включення їх до Державного переліку пам'яток культури та історії.

В 1987 Ю. С. Гребенниковим проведено фронтальне дослідження курганів Очаківського району, завдяки чому вдалося зафіксувати більше сотні пам'яток цього типу.

З початку 50-х до кінця 80-х років на території Первомайського району роботу по дослідженню об'єктів археологічної минувшини проводив директор Первомайського музею Кучерявий Р. В. Ним було обстежено і нанесено на археологічну мапу району більша частина наявних тут курганів, а також описані та зафіксовані поселення в районі населеного пункту Синюхін Брід, що в подальшому значно полегшило роботу з занесення об'єктів до Державних списків.

В 1987 році експедиція МКМ під керівництвом Снитка І.О. в рамках фронтального обстеження району в 1987 році відкрила поселення біля сіл Іванівка, Катеринка та Кам'яний Міст, а також зафіксувала кургани, які не були відмічені Р. В. Кучерявим. В цей же період обстеження поселень епохи неоліту та енеоліту провів співробітник Миколаївської експедиції Н. Т. Товкайло, який і визначив їх культурну приналежність. У зв'язку з підготовкою до видання Зводу пам'яток історії та культури України співробітником Миколаївської комплексної експедиції В. Ф. Єлісєєвим проведено фіксацію існуючих курганів і обстеження поселень.

Взяття виявлених об'єктів на державний облік

Одним з важливих результатів пам'яткоохоронної діяльності експедицій з розвідки, інвентаризації та опису об'єктів в 1980–1987 роках стала підготовка та видання рішення виконавчого комітету Миколаївської обласної ради народних депутатів від 09.08.1988 року № 216.

На підставі узагальнених матеріалів автором цієї статті вперше вводиться в науковий обіг статистика по археологічним пам'яткам за кількістю та територіальною ознакою. Враховуючи тогочасний адміністративно-територіальний устрій області, на державний облік було взято наступну кількість: Арбузинський район – 69; в Баштанський – 27; Березанський – 47; Березнегуватський – 63; Братський – 72; Веселинівський – 77; Вознесенський – 53; Врадіївський – 24; Доманівський – 83; Сланецький – 61; Жовтневий – 134; Казанківський – 88; в Кривоозерський – 32; Миколаївський – 47; в Новобузький – 70; Новоодеський – 56; Очаківський – 176; Первомайський – 99; Снігурівський – 98; місто Миколаїв – 46 (Державний архів Миколаївської області, Р-992, оп. 12, спр. 4552, арк. 38–133).

Введення в науковий обіг наявної статистики дозволило автору систематизувати пам'ятки за видовою ознакою. За нашими підрахунками, на державний облік було взято: курганів – 1079 (з них 423 – курганних груп, 656 – одиноких курганів); поселень – 286; стоянок – 45; могильників – 10; городищ – 2. Зазначене в рішенні датування об'єктів археології охоплювало великий період часу, починаючи зі стоянок часів кам'яної доби і закінчуючи пам'ятками епохи античності та середньовіччя.

Аналізуючи вищезазначений документ на предмет визначених дат існування археологічних об'єктів, виявлених в період 1980–1987 років, можна визначити кількість пам'яток археології відповідно до епох та їх розташування. Переважна більшість пам'яток – це кургани та курганні групи. Відповідно до досліджуваного періоду по районах області було взято: Арбузинський район – 29 курганів та 24 курганних групи; Баштанський – 6 та 14; Березанський – 10 та 4; Березнегуватський – 41 та 3; Братський – 11 та 8; Веселинівський – 18 та 19; Вознесенський – 17 та 36; Врадіївський – 9 та 6; Доманівський – 40 та 33; Єланецький – 27 та 31; в Жовтневий – 59 та 26; Кривоозерський – 22 та 8; Миколаївський – 28 та 10; Новобузький – 22 та 12; Новоодеський – 38 та 16; Очаківський – 63 та 38; Первомайський – 34 та 15; Снігурівський – 59 та 26; місто Миколаїв – 13 та 4 відповідно. В рішенні всі кургани та курганні групи визначені періодом III тис. до н.е. – I тис. н.е.

Узагальнене датування пов'язано з тим, що подібні типи споруд використовувалися на території Миколаївщини більшістю історичних спільнот (які існували на цих землях) – від ямної та катакомбної культур (бронзова доба) до кочовиків Середньовіччя.

Встановлення більш визначеного датування пов'язане з необхідністю безпосереднього втручання в структуру поховальної споруди і проведення повноцінного археологічного дослідження. Подібне втручання призведе до втрати об'єктом предмета охорони, тобто його характерної властивості, яка становить його історико-культурну цінність, таким чином знімаючи питання про застосування до нього норм пам'яткоохоронного законодавства. Вищезазначене стосується і інших видів пам'яток, які, однак, мають більш визначене датування завдяки отриманому в ході археологіч-

них розвідок підйомному матеріалу без суттєвого порушення їх культурного шару.

Наступними за кількістю йдуть пам'ятки епохи бронзи, які розташовані на території Березанського (1), Березнегуватського (7), Веселинівського (3), Врадіївського (8), Доманівського (4), Єланецького (2), Жовтневого (1), Миколаївського (3), Новобузького (2), Очаківського (1), Первомайського (1), Снігурівського (1) районів. Переважаюча більшість об'єктів – 27 – датована періодом пізньої бронзи – II пол. II тис. до н.е. Пам'ятки доби античності (II пол. I тис. до н.е. – поч. I тис. н.е.), розташовані переважно на території Очаківського району – 13 поселень. Також об'єкти зазначеного періоду знаходяться і в територіальних межах міста Миколаєва – 2 поселення і 1 могильник.

Об'єкти, які датовані періодом III–IV ст. н.е., знаходяться на території Баштанського (1), Березанського (2), Березнегуватського (1), Веселинівського (2), Врадіївського (1), Новобузького (1) та Первомайського (7) районів.

Найменша кількість виявлених в період 1980–1987 років пам'яток, які були взяті на державний облік (відповідно до рішення), датуються періодом кам'яної доби (3 об'єкти; з них – 1 пам'ятка доби пізнього палеоліту на території Доманівського району та 2 пам'ятки періоду мезоліту-неоліту в Первомайському районі), та енеоліту (2 об'єкти на території Доманівського району).

Висновки. У 80-х роках XX століття масштабна археологічна діяльність дозволила систематизувати наявну та отримати нову інформацію про археологічні об'єкти, що розташовані на теренах Миколаївської області. Результати проведених робіт дозволили підготувати матеріали для взяття вищезгаданих об'єктів на державний облік. В період, що розглядається, було підготовлено та опубліковано нормативно-правовий акт, який розширив перелік пам'яток культурної спадщини, в тому числі – за видом «археологія» місцевого значення. Відповідно до рішення виконавчого комітету Миколаївської обласної ради народних депутатів від 9 серпня 1988 року № 216 на державний облік було взято 1509 пам'яток за категорією місцевого значення, зокрема – 1409 за видом «археологія». Переважаюча більшість занесених об'єктів – 992 – були виявлені саме в означений в статті період. Наступна, подібна за масштабом робота, буде проведена вже за часів незалежної України в 1999–2000 роках.

Література:

1. Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки: Тематичний збірник наукових праць / За ред. Н.Г. Ковтанюк. Київ : Національний музей Історії України. 1992. 156 с.
2. Закон Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури». *Відомості Верховної Ради*. 13.07.1978. № 3600-09. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3600-09#Text> (дата звернення: 23.03.2023).
3. Історико-культурна спадщина: проблеми дослідження і збереження / за ред. В.О. Горбика. Київ : Інститут історії України; Інститут туризму ФПУ. 1998. 399 с.
4. Історичне краєзнавство в Українській РСР / за ред. П.Т. Тронька. Київ : Наукова думка. 1989. 240 с.
5. Кот С.І. Охорона пам'яток історії та культури. Енциклопедія історії України: Т. 7 / за ред. В. А. Смолія (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка. 2010. 728 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Okhorona_pamiatok (дата звернення: 23.03.2023).

6. Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України» / за ред. С.І. Кота. Київ : Інститут історії України, 2015. 486 с.
7. Павленко Ю.О. Промисловий розвиток Миколаївщини в період Перебудови (1985–1991 рр.) / *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки : збірник наукових праць*. 2016. Вип. 1. С. 133–139.
8. Поливач К.А. Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України. Київ : Інститут географії НАН України, 2012. 208 с.
9. Приказ Министерства культуры СССР «Об утверждении Инструкции о порядке учета, обеспечения сохранности, содержания, использования и реставрации недвижимых памятников истории и культуры». 13.05.1986. № 203. URL: <https://files.stroyinf.ru/Data1/49/49793/index.htm> (дата звернення: 18.03.2023).
10. Державний архів Миколаївської області, Ф. Р-992, оп. 12, спр. 4043. Решение исполнительного комитета Николаевского областного совета народных депутатов от 23 июля 1985 года № 334 «О государственной охране памятников истории и культуры». арк. 75–92.
11. Державний архів Миколаївської області, Ф. Р-992, оп. 12, спр. 881. Рішення виконкому Миколаївської обласної ради народних депутатів від 2 липня 1971 року № 357 «Про взяття під державну охорону пам'яників археології, історії і мистецтва та віднесення окремих з них до загальносоюзного, республіканського і місцевого значення». арк. 2–56.
12. Державний архів Миколаївської області, Ф. Р-992, оп. 12, спр. 2381. Решение исполнительного комитета Николаевского областного совета народных депутатов от 20 июля 1978 года № 370 «О государственной охране памятников истории и культуры». арк. 12–82.
13. Державний архів Миколаївської області, Ф. Р-992, оп. 12, спр. 4552. Решение исполнительного комитета Николаевского областного совета народных депутатов от 9 августа 1988 года № 216 «О государственной охране памятников истории и культуры». арк. 38–133.
14. Фонд Наукового архіву Інституту археології НАН України № 1986/108. Снитко И.А., Гребенников В.Б. Отчет экспедиции НКМ о разведках и охранных раскопках на территории Николаевской области в 1986 г.
15. Фабрициус И.В. Археологическая карта Северного Причерноморья Украинской ССР. Киев : АН УРСР. 1951. 153 с.
16. Фонд Наукового архіву Інституту археології НАН України № 1986/18. Шапошникова О.Г., Балущин А.М., Гребенников Ю.С., Елисеев В.Ф., Довженко Н.Д., Ключенцев В.М., Солтис О.Б., Фоменко В.М., Чмыхов М.А. Отчет о работе Николаевской новостроечной экспедиции в 1986 г.
17. Фонд Наукового архіву Інституту археології НАН України № 1985/3. Шапошникова О.Г., Балакин А.М., Гребенников Ю.С. Отчет о работе Николаевской экспедиции в 1985 г.
18. Шарафутдинова И.Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. Киев : Наукова думка, 1982. 160 с.

References:

1. Arkheolohichni doslidzhennia, provedeni na terytorii Ukrainy protiahom 1980-kh rokiv derzhavnymy orhanamy okhorony pamiatok ta muzeiamy respublikamy. Tematychnyi zbirnyk naukovykh prats (1992) [Archaeological research conducted on the territory of Ukraine during the 1980s by state bodies for the protection of monuments and museums of the republics. Thematic collection of scientific works]. Za red: N.H. Kovtaniuk. Kyiv: Natsionalnyi muzei Istorii Ukrainy. 156 s. Kyiv: National Museum of the History of Ukraine. 155 s. [In Ukrainian].
2. «Pro okhoronu i vykorystannia pamiatok istorii ta kultury». Zakon Ukrainiskoi RSR. [«Protection and collection of memos of the history of culture». Law of the Ukrainian SSR]. Vidomosti Verkhovnoi Rady. 13.07.1978. № 3600-09. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3600-09#Text> (Last accessed: 23.03.2023) [In Ukrainian].
3. Istoryko-kulturna spadshchyna: problemy doslidzhennia i zberezhenntia (1998) [Historical and cultural heritage: problems of research and preservation]. Za red: V. O. Horbyka. Kiiv: Institut istorii Ukraini, Institut turizmu FPU, 1998. 399 s. [In Ukrainian].
4. P. T. Tronko (1989) Istorychne kraieznnavstvo v Ukrainiskii RSR [Historical regional studies in the Ukrainian SSR]. Kyiv: Naukova dumka, 1989 240 s. [In Ukrainian].
5. Kot S.I. (2010) Okhorona pamiatok istorii ta kultury. Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 7 [Protection of monuments of history and culture. Encyclopedia of the History of Ukraine: Vol. 7]. Za red. V.A. Smolia. Kyiv: «Naukova dumka», 2010. 728 s. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Okhorona_pamiatok (Last accessed: 23.03.2023) [In Ukrainian].
6. Kot S.I. (2015) Kulturna spadshchyna v konteksti «Zvodu pamiatok istorii ta kultury Ukrainy» [Cultural heritage in the context of the «Compendium of Monuments of History and Culture of Ukraine»] Kyiv: Institute of the History of Ukraine, 2015. 486 s. [In Ukrainian].

7. Pavlenko Y.O. (2016) Promyslovyyi rozvytok Mykolaivshchyny v period Perebudovy (1985–1991 rr.) [Industrial development of the Mykolaiv region during the period of Perestroika (1985–1991)] *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho. Istorychni nauky : zbirnyk naukovykh prats. Mykolaiv: MNU named after V. O. Sukhomlynskyi*, 2016. ss. 133–139. [In Ukrainian].
8. Polivach K.A. (2012) Kulturna spadshchyna ta yii vplyv na rozvytok rehioniv Ukrainy [Cultural heritage and its influence on the development of the regions of Ukraine] Kyiv: Institute of Geography of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2012. 208 s. [In Ukrainian].
9. «Ob utverzhdenii Instruktсии o poriadke ucheta, obespecheniya sokhrannosti, sodержaniya, ispolzovaniya y restavratsii nedvizhymykh pamyatnikov istorii i kultury». Prykaz Ministerstva kultury SSSR [«Approval of the Instruction on the procedure for accounting, ensuring the safety, maintenance, use and restoration of immovable monuments of history and culture». Order of the Ministry of Culture of the USSR] URL: <https://files.stroyinf.ru/Data1/49/49793/index.htm> (Last accessed: 18.03.2023) [In Russian].
10. Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti [State Archives of Mykolaiv region]. F. R-992, op. 12, spr. 4043. Reshenie ispolnitelnogo komiteta Nikolaevskogo oblastnogo soveta narodnykh deputatov ot 23 iyulya 1985 goda № 334 «O gosudarstvennoi okhrane pamyatnikov istorii i kultury». ark. 75–92. [In Russian].
11. Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti [State archive of the Mykolaiv region], F. R-992, op. 12, spr. 881. Rishennia vykonkomu Mykolaivskoi oblasnoi rady narodnykh deputativ vid 2 lypnia 1971 roku № 357 «Pro vziattia pid derzhavnu okhoronu pamyatnykiv arkheolohii, istorii i mystetstva ta vidnesennia okremykh z nykh do zahalnosoiuznogo, respublikanskoho i mistsevoho znachennia». ark. 2–56. [In Ukrainian].
12. Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti [State archive of the Mykolaiv region], F. R-992, op. 12, spr. 2381. Reshenie ispolnitelnogo komiteta Nikolaevskogo oblastnogo soveta narodnykh deputatov ot 20 iyulya 1978 goda № 370 «O gosudarstvennoi okhrane pamyatnikov istorii i kultury» ark. 12–82. [In Russian].
13. Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti [State archive of the Mykolaiv region], F. R-992, op. 12, spr. 4552. Reshenie ispolnitelnogo komiteta Nikolaevskogo oblastnogo soveta narodnykh deputatov ot 9 avgusta 1988 goda № 216 «O gosudarstvennoi okhrane pamyatnikov istorii i kultury» ark. 38–133. [In Russian].
14. Fond Naukovoho arkhivu Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy [Fund of the Science Archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine] № 1986/108 Snytko Y.A., Hrebennykov V.B. Otchet ekspedytsii NKM o razvedkakh i okhrannikh raskopkakh na terytorii Nikolaevskoi oblasti v 1986. [In Russian].
15. Fabrytsyus Y.V. (1951) Arkheolohycheskaia karta Severnogo Prichernomoria Ukrainskoi SSR [Archaeological map of the Northern Black Sea region of the Ukrainian SSR]. Kyiv: AN URSR, 1951. 153 s. [In Russian].
16. Fond Naukovoho arkhivu Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy [Fund of the Science Archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine] № 1986/18. Shaposhnykova O.H., Balushkyn A.M., Hrebennykov Yu.S., Elyseev V.F., Dovzhenko N.D., Kliushentsev V.M., Soltys O.B., Fomenko V.M., Chmykhov M.A. Otchet o rabote Nykolaevskoi novostroechnoi ekspedytsyy v 1986 g. [In Russian].
17. Fond Naukovoho arkhivu Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy [Fund of the Science Archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine] № 1985/3. Shaposhnikova O.G., Balakin A.M., Grebennikov Yu.S. Otchet o rabote Nikolaevskoi ekspeditsii v 1985 g. [In Russian].
18. Sharafutdinova I.N. (1982) Stepnoe Podneprovie v epokhu pozdnei bronzy [The Dnieper Steppe in the Late Bronze Age]. Kyiv: Naukova dumka, 1982. 160 s. [In Russian].

Стаття надійшла до редакції 24.03.2023

The article was received 24 March 2023

УДК 364:061.2-055.2(477.74)"182/186"

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-42-6>

БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРЕДСТАВНИКІВ РОДИНИ КУРІСІВ В ОДЕСЬКОМУ ЖІНОЧОМУ БЛАГОДІЙНОМУ ТОВАРИСТВІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Кондратюк Валерій Сергійович,
директор
Благодійного фонду імені Івана Куріса
ozernuk@ukr.net
orcid.org/0000-0002-7111-5142

В статті розглядається благодійна діяльність представників роду Курісів в Одеському благодійному жіночому товаристві в першій половині XIX ст. В контексті тенденцій розвитку благодійництва на території Півдня сучасної України в першій половині XIX ст. досліджено започаткування та становлення однієї із самих розвинутих благодійних жіночих організацій Одеси того часу – Одеського жіночого благодійного товариства. Проаналізовані витоки виникнення Товариства, основні напрямки та особливості його діяльності, джерела фінансування. Особливу увагу приділено організації Товариством дитячого будинку та вихованню його мешканців. Серед особливих досягнень Товариства будівництво церкви, закладення саду, організація власної торгівельної та виробничої діяльності, за рахунок яких здійснювався розвиток Товариства та забезпечувалась його робота.

Мета дослідження полягає в вивченні ролі представників роду Курісів в благодійній діяльності Одеського жіночого благодійного товариства в першій половині XIX ст.

Методи дослідження. Під час проведення дослідження використовувались порівняльно-історичний метод, історико-систематичний метод, метод аналізу та синтезу історичних джерел.

Результати та висновки. На основі проведеного дослідження зроблені висновки про благочинність родини Курісів. Серед військових, соціальних, господарських надбань родини особливе місце займало колекціонування, меценатство та благодійництво. Не тільки славні чоловіки сім'ї Курісів, Іван Онуфрійович Куріс та Іван Іраклійович Куріс, зробили незаперечний внесок в розвиток Півдня сучасної України, а й жінки курісовського роду займались просвітництвом та вели активне соціальне життя.

З числа родини Курісів, крім Катерини Іванівни, жінки Івана Онуфрійовича Куріса, до Товариства входили її невістки Єлизавета Львівна та Любов Станіславівна. Всі вони брали участь в організації постачання продовольством і медикаментами городян, які потребували допомоги, розміщенні безпритульних людей на дешевих квартирах, сприяли в організації громадських робіт, брали участь в вихованні безпритульних дітей.

На основі вивчення життєвого шляху Любові Станіславівни Куріс проаналізований початок її благодійницької діяльності, якою вона займалася дуже активно все своє життя. Участь в роботі Одеського жіночого благодійного товариства було лише першим кроком до продовження благочинних вчинків цієї жінки – просвітницької діяльності, заснування школи за власні кошти, участі в інших благодійних організаціях.

Ключові слова: благодійництво, благодійні організації, дворянство, Південь України, Одеса.

CHARITABLE ACTIVITY OF KURIS FAMILY REPRESENTATIVES IN THE ODESA WOMEN'S CHARITY SOCIETY IN THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY

Kondratyuk Valeriy Serhiiovych,
Director
Charitable Foundation named after Ivan Kuris
ozernuk@ukr.net
orcid.org/0000-0002-7111-5142

The article is devoted to the Kuris family charitable activities in the Odessa Charitable Women's Society in the first half of the XIX century. In the context of charity development trends in the South of modern Ukraine in the first half of the nineteenth century the beginning and formation of one of the most developed charitable women's organizations of Odessa of that time – the Odessa women's charitable society is investigated. The origins of the Society, the main directions and features of its activities, sources of funding are analyzed. Particular attention is paid to the organization of the orphanage by the Society and the education of its residents. Among the special achievements of the Society are the church building, the establishment of a garden, the organization of its own trade and production activities, due to which the development of the Society was carried out and its work was ensured.

The purpose of the research is to study the role of representatives of the Kuris clan in the charitable activities of the Odessa Women's Charitable Society in the first half of the 19th century.

Research methods. During the research, the comparative-historical method, the historical-systematic method, the method of analysis and synthesis of historical sources were used.

Results and conclusions. Based on the study, conclusions were drawn about the Kuris family charity. Among the military, social, economic heritage of the family a special place was devoted to collecting, philanthropy and charity. Not only the glorious men of the Kuris family, Ivan Onufriyovych Kuris and Ivan Irakliyovych Kuris, made an indisputable contribution to the development of the South of modern Ukraine, but also the women of the Kuris family were engaged in education and had an active social life.

From the Kuris family, in addition to Kateryna Ivanivna, the wife of Ivan Onufriyovych Kuris, the Society included her daughters-in-law Elizaveta Lvivna and Lyubov Stanislavivna. All of them took part in organizing the supply of food and medicine to citizens in need, accommodation of homeless people to cheap apartments, assisted in public work organization, participated in the upbringing of homeless children.

Based on the study of the life of Lyubov Stanislavovna Kuris, the beginning of her charitable activity was analyzed, which she had very active all her life. Participation in the work of the Odessa Women's Charitable Society was only the first step towards this woman's charitable deeds – educational activities, founding a school at her own expense, participation in other charitable organizations.

Key words: charity, charitable organizations, nobility, Southern Ukraine, Odesa.

Вступ. Соціально-економічні та політичні події на Півдні України на початку XIX ст., заснування Одеси та привернення уваги можновладців до регіону, сприяли формуванню традицій благодійництва, яке повсюдно супроводжувало соціально-культурний та економічний розвиток регіону майже сто років. Заможні родини виступали меценатами та благодійниками будівництва шкіл та лікарень, брали активну участь в громадських товариствах, започатковували благодійницькі культурно-освітні заходи та збори. Постійною підтримкою користувалася й церква.

Яскравий життєвий шлях окремих представників роду Курісів не міг залишитися без уваги їх сучасників та теперішніх дослідників. Кращі представники роду Курісів були не лише визначними військовими чи громадськими діячами, господарниками, але й людьми з глибоко-гуманістичною свідомістю. Їхні родинні взаємини, приватне життя й публічна діяльність свідчать про непересічний характер і надзвичайну роль роду Курісів в історії Південної України.

Благодійна діяльність Курісів простежується крізь участь у благодійних товариствах, громадських організаціях, будівництві навчальних закладів, а участь жінок родини Курісів «Одеському жіночому благодійному товаристві» в контексті дослідження благодійництва на теренах України заслуговує на особливу увагу.

Аналіз останніх публікацій. Благодійництву в Одесі та на Півдні України присвячено чимало праць сучасних авторів, серед яких: Н. О. Гончарова, В. І. Голимба, О. М. Гайдай, І. С. Гребцова, В. В. Гребцов, О. М. Донік, М. В. Зіміна, Т. В. Ісса, Н. А. Колосова, А. І. Кочетов, С. А. Накаєва, Ф. Я. Ступак та інші.

На нинішньому етапі розвитку історичної науки питання розвитку благодійності в середовищі дворянства набувають все більшої актуальності, переосмислюється по-новому, з'являються комплексні дослідження історії благодійництва як на теренах України, так і в м. Одесі.

Так, О. М. Донік у своїх розвідках обґрунтував основні напрями й форми благодійності в Україні, зокрема, доброчинну діяльність підприємців і купців, яка, на думку автора, в той період була престижною.

Концептуальним питанням доброчинності в південноукраїнських землях присвячені праці

професора ОНУ ім. І. І. Мечникова І. С. Гребцової. В її праці разом з В. В. Гребцовим аргументовано доведено роль доброчинності населення м. Одеси в системі соціальної опіки імперії. У іншій роботі з С. А. Накаєвою показана участь жінок в організації доброчинності у південних губерніях Російської імперії.

Питання доброчинності в підросійській частині України середини XIX – початку XX ст. студіював Ф. Я. Ступак, захистивши 2010 року на цю тему докторську дисертацію – «Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)».

Серед інших надбань української історіографії необхідно відмітити праці М. В. Зіміної стосовно доброчинної діяльності земств Південної України, О. М. Гайдай – про господарську, громадську та культурну діяльність династії Харитоненків, Т. В. Ісси – про благодійну діяльність дворянства Київської губернії під час першої світової війни, Н. О. Гончарової – про приватну дворянську допомогу в роки Кримської війни та низку її публікацій на схожу тематику тощо.

На жаль, комплексні дослідження благодійної діяльності жінок роду Курісів на Півдні України, в м. Одеса, не проводилися.

Мета дослідження полягає в вивченні ролі представників роду Курісів в благодійній діяльності Одеського жіночого благодійного товариства в першій половині XIX ст.

Методи дослідження. Під час проведення дослідження використовувались порівняльно-історичний метод, історико-систематичний метод, метод аналізу та синтезу історичних джерел.

Благодійництво на Півдні України

В першій половині XIX ст. на Півдні України дворяни не лише жертвували різні суми на прибутки, богоугодні заклади, але й брали особисту участь у реалізації соціально важливих проєктів. Дворянство намагалося всіляко підтримувати процес збереження культурної спадщини. Саме тому чимало дворян займалося колекціонуванням старожитностей. Матеріальна підтримка та особиста участь у розвитку освітніх закладів у містах і сільській місцевості, бібліотек, газет, музеїв та інших об'єктів культури лежали в основі світогляду дворянства. Представники вищої верстви мали, як правило, високу освіту та рівень культури й складали еліту суспільства, що накладало певний

відбиток на їх життєві установки. На дворянах лежав моральний обов'язок збереження традицій та поширення просвіти серед народу.

У Новоросійському краї жіночі благодійні товариства почали відкриватися наприкінці 20 – початку 30-х рр. XIX ст. Перше з них було засновано в Одесі і незабаром стало зразком для жіночого регіонального благодійного руху. Згодом у Новоросійському краї повноцінно функціонували три жіночих благодійних товариства: в Одесі, Миколаєві та Севастополі (Гребцова, 2019).

Аналіз їхніх статутів вказує, що вони мали безстановий характер і направляли свою діяльність на допомогу найбіднішим верствам населення без різниці віросповідання та національності. Засновували добродійні товариства представниці заможних класів, які розглядали свою діяльність як суспільний обов'язок. Більшість членів жіночих товариств працювали безкоштовно, вважаючи, що поліпшення побуту бідних верств населення – одне з головних завдань епохи формування громадянського суспільства. Така діяльність розглядалася жінками як суспільно-необхідна та почесна.

18 лютого 1829 р. на ім'я Міністра внутрішніх справ Російської імперії надійшов проект статуту та правил заснування в Одесі «Новоросійського жіночого товариства піклування над бідними». 12 квітня 1829 р. був отриманий дозвіл на його заснування.

Необхідно підкреслити, що «Одеське жіноче благодійне товариство» було одним із найстаріших жіночих благодійних товариств на півдні України. В 1829 р. в газеті «Одеський вісник» повідомлялося про бажання осіб жіночої статі об'єднати свої зусилля для розвитку благодійного руху для допомоги бідним, сиротам, хворим, дітям, інвалідам (Одесский вестник, 1829). Біля його витоків стояли представниці іменитого дворянства і верхівки місцевого купецтва. Ініціаторами жіночої благодійності стали Є. К. Воронцова, дружина Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора М. С. Воронцова, та Р. С. Едлінг (в дівоцтві Стурдза), які й створили «Новоросійське жіноче товариство допомоги бідним» (Державний Архів Одеської області). Його відкриття відбулося лише в 1833 р. й вочевидь було пов'язане з неврожаєм, початком голоду і сплеском захворюваності та смертності, особливо серед бідної частини населення. З 1836 р. воно почало іменуватись «Одеським жіночим благодійним товариством» (Полное собрание законов, 1837, № 9338). Очолила Товариство графиня Є. К. Воронцова, а віце-головою була Р. С. Едлінг. Спочатку Одеське жіноче товариство мало понад 60 членів, проте до кінця 1840-х рр., завдяки завойованому суспільному авторитету, кількість учасниць, представниць різних станів вже становила 96 осіб. Серед перших членів були: Ганна Корф, Єлизавета Ланжерон, Зоя Маразлі, Луїза Раллі та інші відомі в місті жінки.

Як відмічає Є. Гребцова, «чоловіки теж обов'язково входили до його складу, як правило, в якості скарбника і секретаря. Деякі посади в благодійних закладах, що відкривалися товариствами, напри-

клад, лікарів, також займали чоловіки. Однак саме в рамках діяльності подібних товариств як ніколи яскраво проявилось поступове висування жінок на передній край в боротьбі з такими соціальними пороками, як злидні, голод, епідемії, дитяча безпритульність. Засновані за ініціативою жіночих організацій благодійні заклади, що відкривалися переважно в великих містах півдня імперії, створили нові можливості для кар'єри та професійної підготовки жінок» (Гребцова, 2019).

Благодійна діяльність К. І. Курсі.

Просопографічний портрет Курсісів, реконструкція образів його найкращих представників свідчить, що кожне покоління роду було представлено історичною постаттю, яка відігравала ту чи іншу роль в історичному процесі України протягом кінця XVIII – початку XX століття. Характерною особливістю або феноменом роду Курсісів можна назвати прагнення його представників завжди перебувати на відповідальних ланках військового, соціально-економічного та культурного розвитку своєї країни.

Важливими сферами для родини Курсісів, через які вони, як і інші дворяни, намагалися ствердити себе як передовий стан суспільства, були добродійність і освіта.

В добродійній діяльності, як правило брали, участь саме жінки заможних родин та представниці забезпечених верств населення.

Так, з самого початку Одеське жіноче товариство мало понад 60 членів, проте до кінця 1840-х рр., завдяки завойованому суспільному авторитету, кількість учасниць, представниць різних станів вже становила 96 осіб. Серед перших членів були: Ганна Корф, Єлизавета Ланжерон, Зоя Маразлі, Луїза Раллі та інші відомі в місті жінки.

Таким чином, жінки родини Курсісів не могли залишити поза увагою діяльність благодійних товариств та освітніх закладів Півдня України та Одещини на початку XIX ст. Дружина Івана Іраклійовича Курсіса – Катерина Іванівна Курсіс, невістки їх синів Іраклія Івановича та Платона Івановича – Любов Станіславівна та Єлизавета Львівна, займалися благодійною діяльністю майже все своє життя.

З перших днів існування Товариства його активною учасницею стала також Катерина Іванівна Курсіс. Разом з іншими учасницями в 1833–1834 рр. вона брала участь в організації постачання продовольством і медикаментами городян, які потребували допомоги, розміщення безпритульних людей на дешевих квартирах, сприяла в організації громадських робіт (земляних та кам'яних), що впродовж кількох місяців забезпечило заробіток для понад 500 чоловік. Також голодуючим людям видавали одноразові грошові допомоги, без урахування релігійної чи національної приналежності (Одесский вестник, 1834).

Правління товариства, разом з іншими благодійними товариствами, розпочало будівництво власних дешевих квартир. Велика увага приділялася опікуванню дітей: товариство збирало покинутих сиріт та прагнуло влаштувати більш

дорослих до різних занять, а малим дітям давало притулок в будинку, який був у розпорядженні товариства.

Серед напрямків діяльності товариства стало й будівництво власного дитячого будинку, маючи на руках 40 хлопчиків і 45 дівчаток, Товариство вирішило продовжити свою діяльність по догляду і вихованню сиріт та визнало необхідним побудувати власний дитячий будинок. Місто відвело ділянку землі між Хуторською, Сирітською і Водопровідною вулицями, за Чумної горою під будівництво міського сирітського притулку.

Таким чином, 25 травня 1835 р. відкрився перший дитячий притулок – Благовіщенський сирітський будинок, який прийняв 50 сиріт. Згодом їх стало більше. На його спорудження витратили 35 тис. крб. і в подальшому утримували власним коштом. При ньому звели прекрасну Благовіщенську церкву, освячення якої відбулося 25 березня 1841 року.

Домова церква, побудована на кошти благодійниць, а також на пожертви жителів Воронцівки, розташовувалася в центрі будівлі притулку. Висока витончена дзвіниця з одного боку, і овал вівтаря з іншого, виступали в центральній частині, надаючи будівлі образ хреста. У сусідніх з церквою чотирьох кімнатах проживав священик. У 1878 році ним був священик о. Микола Ігнат'єв, а з 1903 року – о. Євген Клопотов. Священик Благовіщенської домової церкви одночасно був і законовчителем початкової школи при Благовіщенському притулку.

Особливо велика увага приділялася вихованню моральних цінностей та навчанню ремеслу: дівчат привчали до рукоділля, домашнього господарства, а хлопчиків до садівництва, виноградарства, лісництва. Товариством регулярно влаштовувались вечори, вистави, публічні читання тощо. Лише за кілька років діяльності на земельній ділянці товариства був розбитий великий сад, де росли – 15 000 фруктових дерев, 20 000 лісових, 12 000 кущів винограду.

Поступово товариство зростало, збільшувався його капітал із доходів магазину, торгівельних лавок, приватних пожертвувань, значну частину яких робили самі учасниці Товариства.

В 1840-х роках з числа родини Курісів, крім Катерини Іванівни, до Товариства входили її невістки Єлизавета Львівна та Любов Станіславівна. Розділяючи принципи Товариства, вони ніколи не відмовляли в допомозі бідним, літнім, хворим, брали участь у вихованні та навчанні дітей.

У дитячому будинку сиріт навчали в межах курсу церковно-парафіяльного училища, найбільш здібних, за рахунок Товариства, влаштовували для продовження навчання в міські навчальні заклади. Дівчата залишалися під опікою сирітського будинку значно довше хлопчиків – до 17 років, в той час як хлопчики – до 11 років. У дитячому будинку серед сиріт могли перебувати не тільки одесити, але й вихідці з сусідніх повітів і губерній Південної України. Витрати на утримання сирітського будинку в 1830-х – 1840-х роках становили

близько двох третин видаткової частини річного бюджету Товариства. Уже в другій половині століття, в 1850-х рр., Одеське жіноче товариство, розвиваючи свою ініціативу щодо соціальної опіки над найбільш вразливими верствами населення, відкрило також притулки для старих і немовлят (Накаєва, 2006).

Як зазначає О. Кравченко, «15 червня 1853 р. товариство відкрило будинок для опіки над престарілими вдовами і скаліченими жінками на 12 осіб. 1858 р. при Одеському жіночому благодійному товаристві було відкрито будинок для прочан. З 15 листопада 1858 р. по 15 квітня 1859 р. існував тимчасовий Комітет піклування про бідних на чолі з А. Алопеус, який складався з 12 дам. Предметом занять комітету було дослідження становища бідних, які зверталися по допомозі, а також виявлення осіб, які соромилися просити допомоги. У 1859 р. сирітський і будинок для вдів були з'єднані за допомогою спеціально влаштованого тунелю, що дало можливість об'єднати два господарства й суттєво скоротити витрати» (Кравченко, 2019).

Іншим важливим аспектом діяльності Товариства стало надання одноразової матеріальної допомоги бідним мешканцям Одеси. Характерною особливістю було надання допомоги без урахування релігійної та національної приналежності її реципієнтів, що в повній мірі відповідало міжнародному духу самої Одеси (Одеський вестник, 1837). В роки Кримської війни і післявоєнний період, коли в місті процвітало крайнє зубожіння, робота Одеського жіночого товариства в організації постачання населення грошима і предметами першої необхідності мала особливе значення. Благодійні ініціативи учасниць Одеського товариства були підтримані в сусідніх містах Південної України, пов'язаних з Одесою спільністю долі, глибиною існуючих проблем та адміністративно-територіальною приналежністю.

Джерела надходження коштів до скарбниці Одеського жіночого товариства стали різними. Деяку частину становили щорічні внески членів Товариства. На підтримку Товариства жертвували й ті приватні особи, хто не був його безпосереднім учасником. До того ж, виходячи з принципів діяльності Товариства, це були люди самої різної станової, конфесійної та національної приналежності. Сума цих пожертвувань мало поступалася зібраним по підписці вкладом членів, а часом і значно перевищувала їх. Істотну частину надходжень до бюджету Товариства становили доходи від благодійних лотерей, балів, концертів, музичних і танцювальних вечорів, аматорських вистав, які влаштовували як члени жіночих благодійних товариств, так і інші благодійники, готові внести свій вклад у формування каси товариства. Заїжджі трупи професійних артистів, незалежно від національної приналежності, також, як правило, не відмовлялися дати спектакль на користь жіночої благодійної установи. Крім того, Одеське жіноче товариство, з огляду на специфіку міста, чий добробут ґрунтувався на той момент переважно на

торгівлі, спорудило на одеському Старому базарі торгові ряди – «лавки», для здачі в найм, що щорічно приносило великий прибуток.

Катерина Іванівна Куріс займалася справами Товариства до часу своєї смерті в 1847 р. Любов Станіславівна працювала в Товаристві до часу смерті свого чоловіка Іраклія Івановича Куріса, після чого, очевидно, будучи зайнята господарськими справами в своєму маєтку й клопотами по вихованню сина Івана, на певний час припинила брати участь у численних благодійних акціях цієї організації.

Вже після переїзду сина Івана до Одеси на навчання в Рішельєвському ліцеї Любов Станіславівна відновила в 1860-му році своє членство в Одеському жіночому благодійному товаристві та залишалась активною його учасницею до самої смерті в 1862 р.

Дружина Платона Івановича Куріса – Єлизавета Львівна стала членом Одеського жіночого благодійного товариства в 1844 р. й залишалась в ньому до 1859 р. Очевидно, що вони з чоловіком могли часто навідуватися до Одеси зі свого маєтку в Луциковці, поблизу Харкова, або ж, навіть, мешкати в Покровському якісь періоди часу.

Відповідно до наявних історичних свідчень, започаткована діяльність Товариства продовжувалась до 1928 р., в Одесі діяв притулок заснований Товариством в 1835 р. На жаль, про участь родини Курісів у діяльності Товариства напередодні ХХ ст. не відомо. Л. І. Куріс була захоплена поширенням народної освіти, а з відкриттям в 1887 р. Товариства благодійної допомоги хворим дітям в Одесі зосередилась на його діяльності та брала активну участь в його заходах.

З середини ХІХ ст. благодійництво з боку дворян перетворюється на вседержавну задачу. Розроблюються та затверджуються ряд законодавчих актів з регулювання та розвитку благодійництва. В різних регіонах України починають діяти «благодійні товариства», дитячі притулки, опікунські комітети тощо.

Висновки. В першій половині ХІХ ст. благодійна діяльність стала розповсюдженим явищем в південному регіоні сучасної України. Вказане першочергово пов'язане з соціально-політичними та економічними змінами в регіоні та політикою його розвитку. Виникнення благодійності, як суспільного явища, поєднують із вживанням соціально-політичного інструментарію проти суспільних вибухів населення, непокори, революційних настроїв, викорінення злочинності, виховання молоді, створення сприятливого образу можновладців та провладної еліти.

Благодійництво в Одесі набуло свого розповсюдження як серед державних діячів, так і серед купців, торговців й мореплавців. Для дворянства благодійництво стає доброю традицією та справою честі. Як правило, до благодійних заходів залучались не тільки чоловіки, а й жінки. Опіка та піклування, виховання дітей сиріт стають їх повсякденним заняттям. Одеське жіноче благодійне товариство слугує яскравим прикладом об'єднання жінок Одещини заради доброчинної діяльності, соціалізації, меценатства. Не дивно, що будучи представницями заможної родини, жінки сім'ї Курісів активно брали участь в діяльності Товариства, виступали його вкладниками, залучали до роботи Товариства своїх чоловіків.

Література:

1. Гребцова І. Становлення благодійного руху в новоросійському краї: форми і напрямки доброчинної діяльності. *Благодійність у сучасному світі: витоки, проблеми, перспективи. Збірник наукових праць за матеріалами науково-практичної конференції*. Ізмаїл : РВВ ІДГУ, 2019. 82 с.
2. Державний Архів Одеської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 836.
3. Кравченко О.В. Опіка над дітьми на українських землях у складі російської імперії наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. Доктор історичних наук спеціальність 07.00.01 – історія України. Дисертація, текст. Харків, 2019. 690 с.
4. Накаева С.А. Деятельность женских благотворительных обществ Новороссийского края (первая половина ХІХ в.). *Матеріали ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції «Науковий потенціал світу «2006»*. Т. 14. Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2006. С. 26–29.
5. Одесский вестник. 1829. № 36.
6. Одесский вестник. 1834. 20 апреля.
7. Одесский вестник. 1837. 26 июня.
8. Полное собрание Законов. Собр. II. Т. 11. Отд. I. Санкт Петербург, 1837. № 9338.

References:

1. Hriebtsova, I. (2019). Stanovlennia blahodiinoho rukhu v novorosiiskomu krai: formy i napriamky dobrochynnoi diialnosti. [Formation of the charitable movement in the Novorossiysk region: forms and directions of charitable activity]. *Blahodiinist u suchasnomu sviti: vytoky, problemy, perspektyvy. Zbirnyk naukovykh prats za materialamy nauково-praktychnoi konferentsii*. Izmail: RVV IDHU. 82 p. [in Ukrainian].
2. Derzhavnyi Arkhiv Odeskoi oblasti. [State Archive of Odesa Oblast]. F. 2. Op. 1. Spr. 836. [in Russian].
3. Kravchenko, O. V. (2019). Opika nad ditmy na ukrainskykh zemliakh u skladi rosiiskoi imperii naprykintsi XVIII – na pochatku XX st. [Custody of children in the Ukrainian lands as a part of the Russian Empire in the late XVIII – early XX century]. Doktor istorychnykh nauk spetsialnist 07.00.01 – istoriia Ukrainy. Dysertatsiia, tekst. Kharkiv. 690 p. [in Ukrainian].

4. Nakaeva, S.A.(2006). Deyatel'nost' zhenskih blagotvoritel'nyh obshchestv Novorossiyskogo kraya (pervaya polovina XIX v.). [Women's charities activities in the Novorossiysk region (first half of the XIX century)]. Materiali III Mizhnarodnoi naukovo-praktichnoi konferencii «Naukovij potencial cvitu «2006». T. 14. Dnipropetrovs'k : Nauka i osvita, 2006. Pp. 26–29. [in Russian].
5. Odesskij vestnik. [Odessa journal]. 1829. № 36.[in Russian].
6. Odesskij vestnik. [Odessa journal]. 1834. 20 aprelya. [in Russian].
7. Odesskij vestnik. [Odessa journal]. 1837. 26 iyunya. [in Russian].
8. Polnoe sobranie Zakonov. [Complete collection of laws]. Sobr. II. T. 11. Otd. I. SanktPeterburg, 1837. № 9338. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 27.03.2023
The article was received 27 March 2023

УДК 621.311.25-022.326.5(477.41):070(051)"198/199"
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-42-7>

ЧОРНОБИЛЬСЬКА КАТАСТРОФА НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «ПЕРЕЦЬ»: ЕКОЛОГІЧНИЙ ВИМІР НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ НА ТЛІ СОЦІАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ ДОБИ ПІЗЬНОГО СРСР

Коркач Дарина Анатоліївна,
аспірант
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря
Сікорського»;
дослідник
Інституту гуманітарних досліджень (Відень,
Австрія)
daryna.korkach@gmail.com
orcid.org/0000-0002-1756-5708

Метою цього дослідження є проаналізувати особливості згадок аварії на ЧАЕС у всіх випусках журналу «Перець» у період з 1986 до 1991 року. **Методи дослідження.** До зібраного масиву даних було застосовано метод контент-аналізу, який є якісно-кількісним методом вивчення документів. **Результати дослідження.** За результатами дослідження визначено, що більшість зібраних матеріалів зі згадками аварії на ЧАЕС належить до публіцистичних матеріалів, і лише порівняно невелика частина текстів була сатиричного характеру. У тих матеріалах, де аварія на ЧАЕС опинялася у фокусі матеріалу, іншими словами, весь матеріал був присвячений головний чином цій події та її наслідкам, прослідковується зміна та послаблення цензури СРСР. Якщо одразу після аварії журнал «Перець» друкував публіцистичні серйозні матеріали, головною ідеєю яких була антирадянська пропаганда західних медіа, що вони її друкували у зв'язку з аварією на ЧАЕС, то пізніше на сторінках журналу вже виходить публіцистика, а, головне, сатира антирадянського спрямування. Ті публікації, де аварія на ЧАЕС згадується лише побіжно, розкривають всю складність соціальних, політичних, а також екологічних викликів поруч з питанням національної самосвідомості, віддзеркалених на сторінках журналу «Перець». Аварія на ЧАЕС вписується у загальний контекст проблем пізнього СРСР: неефективність державного регулювання економіки, державну корупцію про будівництві житла, не виплату пільг ліквідаторам аварії на ЧАЕС, нерівність громадян у доступі до громадського простору тощо. Ці матеріали публіцистичного характеру показують, що, з одного боку, аварія на ЧАЕС виникла в умовах, коли соціальна та економічна ситуація в СРСР уже була складною, з іншого боку, аварія на ЧАЕС лише посилила ці тенденції. Ці відцентрові тенденції ще більше очевидні у сатиричних матеріалах «Перцю», де аварія на ЧАЕС згадується побіжно. У таких матеріалах яскраво виражена ідея збереження навколишнього середовища, яке зображується як національне багатство. Разом з тим забруднення навколишнього середовища, індустріалізація, володіння атомними технологіями зображується як негативні явища, викликані нічим іншим як диктатурою. **Висновки.** Таким чином, публікації журналу «Перець» зі згадуванням аварії на ЧАЕС віддзеркалюють як зміну роботи апарату цензури у структурах пізнього СРСР, так і зміну суспільної думки щодо розуміння причин та наслідків цієї катастрофи.

Ключові слова: гумор, пізній СРСР, Чорнобиль, аварія на ЧАЕС, медіа, журнали, сатира, публіцистика.

THE CHORNOBYL DISASTER ON THE PAGES OF THE «PERETS» MAGAZINE: THE ECOLOGICAL DIMENSION OF THE NATIONAL QUESTION AGAINST THE BACKGROUND OF THE SOCIAL TENSIONS OF THE LATE SOVIET UNION

Korkach Daryna Anatoliyivna,
Postgraduate Student
National Technical University of Ukraine 'Igor Sikorsky
Kyiv Polytechnic Institute';
Fellow
Institute of Humanitarian Studies (Vienna, Austria)
daryna.korkach@gmail.com
orcid.org/0000-0002-1756-5708

Purpose. The article aims to analyze the peculiarities of mentions of the accident at the Chornobyl nuclear power plant in all issues of the magazine 'Perets' in the period from 1986 to 1991. **Methods.** The content analysis method was applied to the collected dataset, employing both qualitative and quantitative approaches to study the documents.

Results. Based on the results of the research, it was determined that the majority of the collected materials referencing the accident at the Chornobyl NPP consisted of journalistic opinion-based materials, while only a relatively small portion of the texts was written in a satirical way. In the materials where the accident at the Chornobyl nuclear power plant was the main subject, that is, when the entire material was primarily dedicated to this event and its consequences, the study found the evidence of a profound transformation and weakening of USSR censorship. Initially, immediately after the accident, the «Perets» magazine published non-satirical journalistic materials that showed how spread anti-Soviet propaganda in Western media is, using the coverage of the accident as an example. However, later on, the magazine shifted towards publishing more opinion-based materials and satirical pieces that promoted anti-Soviet ideas. Publications where the accident at the Chornobyl nuclear power plant was only mentioned briefly revealed the complexity of social, political, environmental challenges, as well as the issue of national self-awareness reflected in the pages of the «Perets» magazine. The accident at the Chornobyl nuclear power plant became entangled with the whole set of problems peculiar to USSR in the late 1980s, including the inefficiency of state economic regulation, corruption in housing construction, non-payment of benefits to Chornobyl liquidators, and inequality in citizens' access to public spaces etc. These opinion-based journalistic materials demonstrate that, on one hand, the accident at the Chornobyl nuclear power plant occurred when the social and economic situation in the USSR was already constrained, and on the other hand, the accident itself further intensified the existing tensions. These tendencies are even more evident in the satirical materials of the «Perets» magazine where the accident at the Chornobyl nuclear power plant is mentioned only briefly. In such materials, the idea of preserving the environment is depicted as a national asset and is strongly emphasized. Simultaneously, environmental pollution, industrialization, and the possession of atomic technologies are portrayed as negative phenomena which is attributable to dictatorship. **Conclusions.** Therefore, the publications of the Perets magazine referring to the Chornobyl accident reflect two significant shifts: one in the work of the censorship apparatus within the structures of the late USSR, and the other in public opinion regarding the understanding of the causes and consequences of this disaster.

Key words: humor studies, late USSR, Chornobyl, Chornobyl accident, media, magazines, satire, journalism.

Вступ. Аварія на ЧАЕС та суспільні трагедії, до яких вона призвела, продовжує бути предметом гарячих дискусій у середовищі науковців, публічних інтелектуалів, популяризаторів науки та широкої публіки. Ця подія мала великий вплив як на подальші процеси в Україні, так і на історію сусідніх країн, і, безперечно, на події у світі. Дослідження суспільного сприйняття цієї події є важливим джерелом знань про суспільство та про його способи переживання трагедії. Також дослідження матеріалів гумористичного характеру, які стали результатом переживання травматичного досвіду, є важливим джерелом знань про поняття норми та аномалії у уявленні тогочасного суспільства. Гумор використовує розповсюджені ідеї та образи, знайомі переважній більшості членів суспільства. Часто ефект комічного створюється завдяки тонкому балансуванню між дозволеним та табуйованим. Все це і робить гумористичний контент, в даному разі, гумор катастроф, важливим історичним джерелом.

Метою цієї статті є проаналізувати особливості згадок аварії на ЧАЕС у всіх випусках журналу «Перець» у період з 1986 до 1991 року. Гумор на так звану чорнобильську тематику вже був предметом кількох наукових розвідок, але дослідження його присутності у друкованих медіа радянського періоду не було досліджено дотепер. Дане дослідження частково заповнює існуючу лакуну у науковому знанні, а також прокладає шлях до продовження вивчення матеріалів гумористичного змісту на сторінках даного журналу, випущеного вже в умовах незалежної України.

Завданнями даного дослідження є зібрати матеріали (статті, ілюстрації, листи до редакції), опубліковані у журналі «Перець», де б так чи інакше згадувалася аварія на ЧАЕС. Іншим завданням є категоризувати ці дані за часом появи, згадуваними темами, з'ясувати, чи містить той чи інший

допис політичну складову, а саме, чи згадуються чиновники чи політики у контексті допису, та яким чином Чорнобиль та аварія позиціонується у географічному просторі.

До зібраного масиву даних застосовувалися як кількісні, так і якісні методи дослідження. Це, з одного боку, викликано важливістю розуміння пропорційного співвідношення матеріалів різного характеру на сторінках даного журналу, а, з іншого боку, кожен окремий анекдот, кожна окрема оповідка є також цінним джерелом лінгвістичного знання щодо слів і виразів, які створюють ефект комічного.

Важливо згадати кілька досліджень, на які спирається та які доповнює дана стаття. Чорнобильський гумор походить з чорнобильського фольклору, який складається з чуток, дитячих ігор, оповідань, коротких віршів, пісень, частушок, а також свідчень людей, які вижили та історичних свідків трагедії. Існує кілька систематизованих збірок чорнобильського фольклору та його досліджень етнографами та істориками. Так, наприклад, Лариса Фіалкова (Fialkova, 2001: 181–204) збирала свідчення єврейських емігрантів до Ізраїлю, які до аварії жили на території регіону. Це дослідження важливе тим, що показує досвід переживання цієї трагедії єврейським населенням, яке до аварії становило значну частину громади регіону. Велику кількість таких жартів становили жарти, що піднімають проблему фізичного здоров'я та фізичних ушкоджень як наслідок пережитої аварії.

Курті (Kürti, 1988: 324–334) зібрав колекцію з 47 жартів, почутих дослідником протягом 1986–87 років у європейських країнах, таких як Чехословаччина, Угорщина, Польща. Автор зазначає, що реакція населення цих країн на катастрофу була різною як за спрямованістю, так і за змістом. Анекдоти зібрані у Чехословаччині,

Угорщині і Польщі загалом не повторювалися. У той же час тема отруєння їжі радіонуклідами була присутня у анекдотах всіх досліджуваних країн; жарти про спортивні змагання після ЧАЕС були знайдені у Чехословаччині та в Угорщині. Також значну групу жартів становили жарти, засновані на карикатурних привітаннях та топоніміці, що містили алюзії на ядерну аварію. Автор доходить до висновку, що політичний гумор на чорнобильську тему у цих країнах висловлює занепокоєння східноєвропейців, які зіткнулися з небезпекою радянського панування та можливої ядерної катастрофи (Kürti, 1988: 326).

Дана стаття доповнює вищезгадані етнографічні дослідження чорнобильського гумору розвідками медійної репрезентації аварії на ЧАЕС на сторінках українського радянського сатиричного журналу. Під час даного дослідження усього було зібрано та систематизовано 85 записів зі згадуванням аварії на ЧАЕС, серед яких були листи до редакції, авторські дописи, вірші та фейлетони за весь період існування журналу від 1986 року до 2022 року. При цьому, найбільше ця подія згадувалася наприкінці 80-х початку 90-х років, а пік згадування аварії на ЧАЕС припадає на 1991–1992 роки – по 11 та 10 випадків відповідно. Згодом, кількість згадок про аварію на ЧАЕС суттєво знижувалася, починаючи від 3 згадок на рік протягом 1995–1997 років, і аж до одиничних випадків у всі подальші роки. Знання про Чорнобильську трагедію, присутність цієї теми на сторінках журналу протягом усіх років його існування свідчить про постійну вписаність цієї події у суспільну свідомість, але, разом з тим, і зменшення важливості і актуальності цієї теми для суспільства з плином часу.

Дослідження цієї статті обмежується вивченням гумористичних нарисів, виданих у 1986–1991 роках; дослідження змісту публікацій зі згадуванням аварії на ЧАЕС у журналі «Перець» у часи незалежної України стане предметом наступної авторської розвідки.

Аварія на ЧАЕС у фокусі публіцистики «Перець»: від державної пропаганди до критики радянської цензури

За період з 1986–1991 роки аварія на ЧАЕС була згадана 30 разів. Лише у 9 випадках зі знайдених 30 ця подія була головною у дописі, у всіх інших випадках аварія на ЧАЕС мала другорядне значення серед усіх інших тем, і або ж ілюструвала інші проблем, або ж була метафорою, або ж слугувала для створення комічного ефекту. Ті дописи, де аварія на ЧАЕС є центральною темою, цікаві саме тим, що дозволяють побачити відкрити політику видання щодо висвітлення цієї теми. Такі дописи відповідають офіційним нормам цензури та практикам висвітлення аварії на ЧАЕС. Дослідження таких публікацій вказує на зміну державних тенденцій у регулюванні медіа сфери. Переважна більшість дописів (7 з 9 випадків) була написана у серйозному ключі у жанрі листів-звернень читачів до редакції або ж авторського допису. Також було знайдено один випадок листа до

редакції у жанрі сатиричного оповідання та один випадок листа до редакції у жанрі сатиричної поезії. Можна спостерігати значну зміну у темах, які піднімалися такими дописами впродовж досліджуваного періоду. Якщо у 1986 році основними темами таких дописів була брехня про наслідки аварії на ЧАЕС у західній пресі, а також народні, буцімто безпідставні, вірування про вплив радіації на здоров'я людей, то починаючи з 1989 році у публікаціях, де аварія на ЧАЕС була головною темою, починають підніматися питання державної цензури, і з'являється критика практики приховування справжніх наслідків аварії на ЧАЕС з боку держави. У 1990 та 1991 роках теми таких публікацій викривали неефективність держави, бідність державного забезпечення, бездіяльність органів влади, фіктивність пільг для чорнобильців, проблеми екологічної ситуації та героїзацію ліквідаторів без належної реальної підтримки.

Хорошою ілюстрацією такою зміни тематики буде приклад кількох дописів щодо цієї трагедії. Одразу після аварії на ЧАЕС журнал «Перець» надрукував збірку листів до редакцій західних мас медіа від різних зарубіжних авторів (від звичайних громадян до свідчень учених-ядерників), які стверджують, що західна преса розповсюджує брехню про аварію на ЧАЕС і буцімто хоче нажитися на цьому. У цій публікації ніщо не вказує на те, що вона має сатиричний чи іронічний характер, про це нагадує лише назва рубрики «Вісті з того світу», натякаючи на популярну ідею заходу, що загниває. У цьому дописі аварія на ЧАЕС згадується як українська біда, для уникання «Замість того, щоб поспівчувати нашим українським братам і сестрам, вони зловтішаються і розповсюджують усілякі небилиці» («Перець», 1986: 9). У такій же рубриці іншого випуску журналу того ж 1986 року міститься аналогічна публікація, що викриває західну брехню про аварію, але сама подія також згадується і як біда Радянського Союзу: «В Радянському Союзі, в якому Чорнобилі стався ядерний вибух! Боса (щоб легше було бігти) брехня про аварію на Чорнобильській АЕС бігла по світу» («Перець», 1986: 11).

Автори таких публікацій не заперечують самої катастрофи та її наслідків, але намагаються звинуватити західні медіа у мовчанні. За приховуванням правди про аварію на своїх власних західних підприємствах, правда про реальні наслідки аварії на ЧАЕС виглядала вже не так катастрофічно: «...а тут на одній з АЕС ФРН стався викид радіоактивних газів, вони почали загрожувати життям європейців значно реальніше, ніж наслідки аварії на ЧАЕС», – говорить у тому ж дописі.

Уже після 1989 року теми публікацій помітно змінюються, і тепер вже офіційний радянський дискурс стає предметом глузування. Так, наприклад, у тому ж таки 1989-му році журнал надрукував лист, в якому читачка обурюється реакцією поважних лікарів республіканського масштабу, які говорять, що загрози життю дітей у чорнобильській зоні немає, а тільки «негативний психоемоційний стан», спровокований народними

віруваннями спричиняє поганий ефект. Авторка пропонує сатиричну поезію про це. Там, зокрема є такі рядки, «Ви ж таку нам відкрили новачку – є чим хвастатися перед Європою: виявляється, радіація перейшла лиш... в радіофобію!» («Перець», 1989: 6). А у 1990 році у випуску 10 навіть друкується лист, де житель села Сумської області висловлює свою незгоду з політикою примусового залучення у рятувальні роботи та наводить свій досвід ліквідатора аварії на ЧАЕС. Він відкритим текстом критикує неефективне використання людського ресурсу в усуненні наслідків аварії та відсутність прав людини в СРСР: «Мені здається, що навіть відслуживши належні два роки, кожен чоловік продовжує, як би його делікатніше сказати, не належати ні собі, ні сім'ї, ні, зрештою, 'своїй' роботі. Стан 'воїна запасу', якщо глибше копнути, означає ні що інше, як приховане обмеження прав людини» («Перець», 1990: 8). Така очевидна зміна у тематиці та тоні публікацій, що цілковито присвячені аварії на ЧАЕС, є яскравою ілюстрацією послаблення апарату цензури у пізні роки існування СРСР.

Заснований у Харкові під назвою «Червоний перець» у двадцятих роках, журнал друкував сатиричну публіцистику, але у 1934 році через репресії він припинив своє існування, і відновив свою роботу вже в Києві під назвою «Перець» у якості Друкованого органу ЦК Компартії України (Sobokar, 2017: 110). Радянський період функціонування цього журналу вирізняється тим, що, як і будь-який друкований орган СРСР, він декларував свою відкритість до комунікації з читачами через листування, але, разом з тим, матеріали, що потрапляли на його шпальти, піддавали цензуруванню та редагуванню, що безперечно спотворювало цю комунікацію. Попри те, що деякі дослідники використовують матеріали листів до редакцій як свідчення повсякденного життя людей (Горб, 2022: 1), ці матеріали є також цінним джерелом розуміння механізмів функціонування цензури та пропаганди у часи пізнього СРСР.

Аварія на ЧАЕС серед викликів пізнього СРСР: соціальні проблеми та цінність навколишнього середовища як національного надбання

Як було зазначено вище, переважну більшість зібраних матеріалів, становили ті дописи, де аварія на ЧАЕС згадувалася як другорядна, а не як основна тема (20 з 30 публікацій). Такі дописи цікаві саме конкретними формулюваннями, а також суміжними питаннями та проблемами, поруч з якими згадується аварія на ЧАЕС. З 20 дописів, де аварія на ЧАЕС згадувалася у побіжно, 13 мали публіцистичний характер, в той час як лише 7 були сатиричними.

Найбільш розповсюдженими темами серед публіцистичних матеріалів були низька якість збудованого житла, непродумана політика містобудування та розміщення промислових об'єктів, нерівність громадян у доступі до громадського простору, якість державних послуг, злочинне нехлюйство. Чільне місце займає тема екологічної

безпеки, а з 1991-го року на сторінках журналу з'являються і серйозні дописи про пільги ліквідаторам аварії.

Ілюстрацією недолугої політики містобудування є публікації у випуску 16 журналу «Перець» 1987 року, де, буцімто, за результатами попередніх дописів людину, яка контролювала будівництво осель, звільнили, а іншому начальнику будівництва видали догану, адже, як описуючи отримане житло публікація стверджувала, що «... саме таку халтуру підсунуло переселенцям з чорнобильської зони у м. Боярка будівельно-монтажне управління № 33 комбінату Київоблпромбуд» («Перець», 1987: 12). Кількість публікацій, що піднімають питання будівництва житла, невелика, але тема корумпованості державних чинів при будівництві житла помітно супроводжує проблему розселення евакуйованих людей з території, ураженої наслідками аварії на ЧАЕС.

Політика містобудування була тісно пов'язана з загальною недоступністю громадського простору. Так, наприклад, у одному із дописів автор критикує небажання керівних державних органів виїжджати зі старовинних будівель Києва та загальну недоступність архітектурних перлин для пересічних громадян. Чорнобильська зона тут згадується у наступному контексті: «Гірше киянам. У них доволішні лісостепові безмежності запаскуджені чорнобильськими радіонуклідами. Отож для збадьорення у будні та вихідні вони просто блукають собі вулицями, парками та скверами рідного міста й потихеньку відходять од зимової похмурості» («Перець», 1990: 6).

Інші дописи критикують державну цензуру, непередуману політику захоронення радіонуклідів та втаємничення наслідків аварії на ЧАЕС. «Скажу про інше. Ми всі є свідками, як відомства навіть чорнобильську трагедію намагалися видати за невеличку аварію, мало не корисну для населення. Правдиву інформацію й досі доводиться буквально вичавлювати» («Перець», 1990: 8). У таких дописах дуже відчутне уважне ставлення до батьківщини, відтак в таких дописах екологічна повістка набуває національного характеру: «Якщо це так, то чому б тоді всю нашу неньку-Україну не перетворити на могильник радіонуклідів?» запитує читачів автор. У іншому дописі розповідається про численні екологічні лиха на території України, що підкріплені листами від читачів з різних куточків УРСР («Перець», 1991: 8).

Загальна бідність, відсутність соціальних ліфтів, що також пов'язана і з ідеологічним порядком у суспільстві, теж ставали темами для дописів. Так, наприклад, автор допису О. Булавко описує життєвий шлях жінки, яку у 70-х роках незаконно позбавили наукового ступеню, виключно з помилки та неефективності державних механізмів, а згодом з ідеологічних причин не могли поновити науковицю. Ілюструючи її трагічну історію (як для звичайної прози, а тим паче для сатиричного журналу), автор пише: «Аби якось поліпшити матеріальне становище, два місяці брала участь у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській

АЕС» («Перець», 1990: 5). З цієї історії можна зробити висновок, що ліквідація аварії була способом заробити для людей, які не мали постійного місця роботи, або ж з інших причин не були влаштовані у житті.

Останню категорію складають несерйозні, відверто іронічні або сатиричні дописи, де аварія на ЧАЕС є другорядною тематикою. Усього було знайдено 8 таких записів. Ця категорія дописів вирізняється жанровою розмаїтістю. Серед публікацій можна зустріти віршовану сатиру, розважальну оповідку, сатиричне оповідання, сатиричну казку тощо. Якщо у попередній категорії дописів (ті, що були написані у серйозному тоні) головним жанром були листи читачів до реакції (індивідуальні чи колективні), то у категорії несерйозних дописів, де аварія на ЧАЕС згадується побіжно, публікації були написані або ж постійним авторами журналу або ж подавалися анонімно. У таких дописах висміювалася недолугість радянської пропаганди, брехня, звичка партійних керівників вислужуватися перед начальством. Хоча ці дописи не містили прямих чи опосередкованих політичних вимог, вони можуть бути умовно віднесені до політичних гумористичних дописів.

Неефективність держави, нестача продуктів харчування, шахрайство на благодійності – ці соціальні проблеми також піднімалися у дописах цієї категорії матеріалів журналу. Гласність, суспільний шок від відкритих політичних дискусій були іншим темами, які піднімалися у сатирі матеріалів журналу «Перець». Крім того, забруднення навколишнього середовища та проблема промислових потужностей піднімалися у цих гумористичних публікаціях. Так, наприклад, хорошим прикладом політичного гумору на перетині з екологічною проблематикою є віршована сатира В.Ч убенка з міста Запоріжжя, де автор висміює звичку рапортування перед начальниками про виконані роботи, які насправді часто виконуються абияк.

*«Читаєш: «Атомну будову
З фундамента до димаря
В роботу здано достроково!»
Раніш: фанфари б і – урррра
Тепер - тремо в тривозі лоба,
Для цього досить є причин:
Спливає в пам'яті Чорнобиль...
Невже нічому не навчив?» («Перець», 1989: 10).*

Тут же автор критикує неефективність держави, небажання чи то пак неспроможність держави зберігати природу України, надаючи перевагу бездумній індустріалізації:

*«Лишилась Хортиця зелена –
Окраса краю із окрас,
Яку любив, яку натхненно
Колись оспівував Тарас.
Вже рапортує, мов той бульдозер,
тут стає на повний зріст.
Уже й сюди добравсь, проноза:
– Ми побудуємо тут міст!..»*

Як і було показано вище, екологічна тематика часто супроводжується почуттям національної ностальгії через втрату частини природного ландшафту, що також фреймується і як втрата частини національної ідентичності. Ця ж ідея, але дещо у більш радикальному ключі звучить і у іншому дописі у випуску 19, надрукованому у 1991 році. Автор у формі сатиричної казки висміює знищення навколишнього середовища цивілізацією, на прикладі народу радянського союзу. За сюжетом у цьому дописі О. Головка розповідається про інопланетян, які не вірять у те, що людська цивілізація знищує сама себе. Але автор конкретно говорить про те, що влада диктаторських режимів та їх володіння ядерними технологіями становить загрозу для світу. Цей допис частково сконструйовано на ідеях українського національного міфу, попри його відверто радянізовану версію:

*«Просим ще поміркувати –
Друге диво відгадати:
– Де спілі груші й яблука висять,
А люди їх голодні не їдять?
Підійшов до них Тарас:
– Це, шановні, теж у нас.
Це чорнобильські сади
– Свідки нашої біди.
Тут, народжений диктатором,
Все вбиває смертельний атом»
(«Перець», 1991: 09).*

Тут явно читається протиставлення романтизованого розуміння природи що також і суголосна з ідеєю національної спадщини і національного багатства (наприклад, через образи спілих фруктів, садів, урожайності, і все це поруч з характерним українським іменем) і технологічного, індустріального прогресу, який став наслідком диктаторського панування на українських землях.

Відтак ідеї збереження природи є міцно пов'язаними з ідеями національного багатства у гумористичних дописах журналу «Перець» на екологічну тематику.

Соціальні проблеми також є порівняно популярною темою для висміювання. Наступний приклад є хорошою ілюстрацією ситуації пізнього СРСР, коли нестача продуктів харчування, реальна неефективність державних структур у справі забезпечення людей, що отримали державні пільги, дисонує з пафосними декларованими намірами держави турбуватися про її громадян. Так, наприклад, у одному з сатиричних оповідань автор описує ситуацію, коли звичайним громадянам не постійно вистачало м'яса, тому що всі запаси буцімто йшли пільговикам, одними з яких згадуються і чорнобильці.

«Пільговиків сьогодні стільки, що й порахувати важко. І ветерани, і інваліди, і багатодітні, і афганці, і чорнобильці, і, і, і... Торгівля тільки те й робить, що списки складає і отоварює за ними пільговиків» («Перець», 1991: 4). Але врешті, за іронією долі, виявилось що хтось їх просто крав, перелазячи через паркан.

Також цікавим є і приклад сатиричного оповідання, де автор викриває шахрайство на благодійності. Автор Микола Білкун зображує ситуацію, коли двоє козаків Устим Кармелюк та Свирид пропускають представників численних благодійних фондів, один з яких збирає кошти для постраждалих від аварії на ЧАЕС. На пропускному пункті вони представляються так : «- Так ми ж з фонду! Грошки виключно для чорнобильських діток...».

Цікаво, що це оповідання не тільки використовує питому українські імена, але і ретранслює поширені радянські стереотипи про українців, адже за сюжетом у фіналі оповідання ці двоє козаків задумують і собі фонд відкрити:

«Ти слухай, слухай, Устиме! Я діло кажу. Ніж отут у лісі гібіти, під дощами мокнути, ночами не спати, сиди собі вдома, а гроші на рахунок набігають! У фонд Устима Кармелюка. А потім чи ти, чи я, чи Гриць, чи на кого ти доверенність напишеш, у банк підемо, живі гроші отримаємо...» («Перець», 1991: 8).

Окрім того, що ці герої зображені як жадібні та нечесні, приписуваний їм суржик також видає в них неосвіченість та утворює стереотип українця як недалеких та меркантильних людей.

Висновки. У підсумку, публікації журналу «Перець», що стосуються аварії на Чорнобильській атомній електростанції (ЧАЕС), відображають два основні аспекти: зміни в роботі цензури в пізньому СРСР та зміну суспільної свідомості щодо розуміння причин та наслідків цієї катастрофи. Більшість матеріалів були публіцистичного характеру, але з часом з'являлося все більше сатиричного контенту. У матеріалах, присвячених безпосередньо аварії, помітне послаблення цензури, що вказує на зміни в суспільно-політичному контексті. Статті, де аварія згадувалася лише побіжно, розкривали складні соціальні, політичні та екологічні проблеми того часу. Вони демонстрували, що аварія на ЧАЕС виникла на тлі вже існуючих негативних тенденцій, таких як неефективне державне регулювання, корупція та соціальна нерівність. Сатиричні матеріали особливо яскраво підкреслювали важливість збереження навколишнього середовища та пов'язували цю ідею з ідеєю національного відродження, в той же час критикуючи індустріалізацію і використання атомної енергії, як явища, породжені диктатурою. Таким чином, журнал «Перець» віддзеркалював зміни в цензурі та суспільному уявленні щодо Чорнобильської аварії, що і стало важливим переломом в історії СРСР.

Література:

1. Fialkova L. Chornobyl's Folklore: Vernacular Commentary on Nuclear Disaster. *Journal of Folklore Research*. 2001. Т. 38(3). С. 181–204.
2. Kürti L. The Politics of Joking: Popular Response to Chernobyl. *The Journal of American Folklore*. 1988. Т. 101(401). С. 324–334. URL: <https://doi.org/10.2307/540473> (дата звернення: 27.06.2023).
3. Горб Н. Сатиричний український журнал «Перець» як джерело з історії повсякдення радянської України : кваліфікаційна робота магістра : 032. Запоріжжя, 2022. 98 с. URL: <https://dspace.znu.edu.ua/xmlui/handle/12345/10329> (дата звернення: 27.06.2023).
4. *Перець*. 1986. № 13(1223). С. 9. URL: https://www.perets.org.ua/Журнал_перець_1986_13/ (дата звернення: 27.06.2023).
5. *Перець*. 1986. № 16(1226). С. 11. URL: https://www.perets.org.ua/Журнал_перець_1986_16/ (дата звернення: 27.06.2023).
6. *Перець*. 1987. № 16(1250). С. 12. URL: https://www.perets.org.ua/Журнал_перець_1987_16/ (дата звернення: 27.06.2023).
7. *Перець*. 1989. № 08(1290). С. 10. URL: https://www.perets.org.ua/Журнал_перець_1989_08/ (дата звернення: 27.06.2023).
8. *Перець*. 1989. № 17(1299). С. 6. URL: https://www.perets.org.ua/Журнал_перець_1989_17/ (дата звернення: 27.06.2023).
9. *Перець*. 1990. № 10(1316). С. 8. URL: https://www.perets.org.ua/Журнал_перець_1990_10/ (дата звернення: 27.06.2023).
10. *Перець*. 1990. № 14(1320). С. 8. URL: https://www.perets.org.ua/Журнал_перець_1990_14/ (дата звернення: 27.06.2023).
11. *Перець*. 1990. № 9(1315). С. 6. URL: https://www.perets.org.ua/Журнал_перець_1990_09/ (дата звернення: 27.06.2023).
12. *Перець*. 1991. № 16(1346). С. 7. URL: https://www.perets.org.ua/Журнал_перець_1991_16/ (дата звернення: 27.06.2023).
13. *Перець*. 1991. № 17(1347). С. 8. URL: https://www.perets.org.ua/Журнал_перець_1991_17/ (дата звернення: 27.06.2023).
14. *Перець*. 1991. № 19(1349). С. 9. URL: https://www.perets.org.ua/Журнал_перець_1991_19/ (дата звернення: 27.06.2023).
15. *Перець*. 1991. № 7(1337). С. 4, 10. URL: https://www.perets.org.ua/Журнал_перець_1991_07/ (дата звернення: 27.06.2023).
16. Собокар І. Український журнал «Перець» у парадигмі сатиричної публіцистики. *Communications and Communicative Technologies*. 2017. Т. 25(12). С. 109–15.

References:

1. Fialkova L. (2001). Chernobyl's Folklore: Vernacular Commentary on Nuclear Disaster. *Journal of Folklore Research*, 38(3), 181–204.
2. Kürti, L. (1988). The Politics of Joking: Popular Response to Chernobyl. *The Journal of American Folklore*, 101(401), 324–334. <https://doi.org/10.2307/540473>
3. Horb, N. V. (2022). Satyrychnyi ukrainskyi zhurnal «Perets» yak dzherelo z istorii povsiakdennia radianskoi Ukrainy [The satirical Ukrainian magazine 'Pepper' as a source of the history of everyday life in Soviet Ukraine.]: kvalifikatsiina robota mahistra spetsialnosti 032 «Istoriia ta arkhheolohiia» / nauk. kerivnyk S. M. Bilivnenko. Zaporizhzhia : ZNU, 2022. 98 s. URL: <https://dspace.znu.edu.ua/xmlui/handle/12345/10329> (last accessed: 27.06.2023) [in Ukrainian].
4. Perets. (1986). 13 (1223), 9. URL: https://www.perets.org.ua/Журнал_перець_1986_13/ (last accessed: 27.06.2023) [in Ukrainian].
5. Perets. (1986). 16 (1226), 11. URL: https://www.perets.org.ua/Журнал_перець_1986_16/ (last accessed: 27.06.2023) [in Ukrainian].
6. Perets. (1987). 16 (1250), 12. URL: https://www.perets.org.ua/Журнал_перець_1987_16/ (last accessed: 27.06.2023) [in Ukrainian].
7. Perets. (1989). 08 (1290), 10. URL: https://www.perets.org.ua/Журнал_перець_1989_08/ (last accessed: 27.06.2023) [in Ukrainian].
8. Perets. (1989). 17 (1299), 6. URL: https://www.perets.org.ua/Журнал_перець_1989_17/ (last accessed: 27.06.2023) [in Ukrainian].
9. Perets. (1990). 10 (1316), 8. URL: https://www.perets.org.ua/Журнал_перець_1990_10/ (last accessed: 27.06.2023) [in Ukrainian].
10. Perets. (1990). 14 (1320), 8. URL: https://www.perets.org.ua/Журнал_перець_1990_14/ (last accessed: 27.06.2023) [in Ukrainian].
11. Perets. (1990). 9 (1315), 6. URL: https://www.perets.org.ua/Журнал_перець_1990_09/ (last accessed: 27.06.2023) [in Ukrainian].
12. Perets. (1991). 16 (1346), 7. URL: https://www.perets.org.ua/Журнал_перець_1991_16/ (last accessed: 27.06.2023) [in Ukrainian].
13. Perets. (1991). 17 (1347), 8. URL: https://www.perets.org.ua/Журнал_перець_1991_17/ (last accessed: 27.06.2023) [in Ukrainian].
14. Perets. (1991). 19 (1349), 9. URL: https://www.perets.org.ua/Журнал_перець_1991_19/ (last accessed: 27.06.2023) [in Ukrainian].
15. Perets. (1991). 7 (1337), 10. URL: https://www.perets.org.ua/Журнал_перець_1991_07/ (last accessed: 27.06.2023) [in Ukrainian].
16. Sobokar, I. (2017). Ukrainskyi zhurnal «Perets» u paradyhmi satyrychnoi publitsystyky. [Ukrainian magazine «Perets» in the paradigm of satirical journalism.] *Communications and Communicative Technologies*, 25(12), Article 12, 109–115. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 27.06.2023
The article was received 27 June 2023

БАШТА ВІТОВТА: СПЕКТР НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ТА ПРИЗНАЧЕННЯ

Кравчук Богдан Васильович,
магістр історії,
головний спеціаліст відділу культури
Новокаховської міської ради
bogdan9@i.ua
orcid.org/0000-0002-1052-7223

Башта Вітовта – унікальна архітектурна споруда, яка є об’єктом культурної спадщини національного значення. До початку повномасштабного вторгнення військ РФ на територію України до неї була прикута особлива увага істориків, архітекторів, краєзнавців. До того ж туристи, увібравши всю палітру інформації про вежу за допомогою відеороликів та рекламних буклетів, торували до неї свої екскурсійні маршрути. Але значно більшого резонансу башта набула через будівництво Каховської ГЕС-2, яка повинна була розташовуватись в безпосередній близькості до неї. Це спонукало багатьох дослідників та ентузіастів до пошуків історичного контексту, походження та призначення вежі. Краєзнавчі розвідки, археологічні розкопки, історичні напрацювання на тему башти стали популярними та заповнили науковий простір різною, часто суперечливою, інформацією.

Мета статті полягає у вивченні та систематизації всіх наявних поглядів на проблематику башти Вітовта, які відомі історичній науці станом на сьогодні. Це не спроба підтримати будь-яку із них. Навпаки, вказати на аргументацію кожного дослідника, розкрити джерельну базу, якою вони послуговуються, всесторонньо висвітлити всі версії походження, призначення та історичного контексту. При цьому автор, на основі історичних джерел, висловлює свою тезу щодо призначення вежі, яка в майбутньому допоможе конкретніше зрозуміти роль її архітектурних конструкцій та історичних особливостей.

В рамках дослідження використовувалися різні історичні **методи**. Порівняльно-історичний метод використовувався задля пояснення історичного контексту фактів про походження вежі. Історико-системний метод використовувався для аналізу структури і функцій башти, динамічних змін її призначення та використання в різні історичні періоди.

Результатом дослідження є об’єднання в одній статті всього спектру історичних думок і знань щодо башти Вітовта. Зокрема, про її середньовічне (литовське) та модернове походження, про її оборонне, млинове та водонапірне призначення, її історичний контекст.

Науковий **висновок** статті полягає в тому, що незалежно від історичного контексту, віку та призначення башта являється унікальним архітектурним об’єктом, який потребує детального археологічного обстеження, історичного вивчення та збереження.

Ключові слова: литовське походження, оборонна вежа, кам’яний вітряк, водонапірна башта, князі Трубецькі.

THE VYTAUTAS TOWER: A RANGE OF SCIENTIFIC VIEWS ON THE ORIGIN AND PURPOSE

Kravchuk Bohdan Vasyliovych,
Master’s in History,
Chief Specialist at the Culture Department
Nova Kakhovka City Council
bogdan9@i.ua
orcid.org/0000-0002-1052-7223

Vytautas Tower is a unique architectural structure that is a cultural heritage site of national importance. Since the beginning of the full-scale invasion of Ukraine by Russian troops, it has received special attention from historians, architects, and local historians. In addition, tourists, having absorbed the entire palette of information about the tower through videos and promotional brochures, made their own excursion routes to it. However, the tower gained much more resonance due to the construction of the Kakhovka hydroelectric power II, which was to be located in close proximity to it. This prompted many researchers and enthusiasts to search for the historical context, origin, and purpose of the tower. Local history research, archaeological excavations, and historical research on the tower became popular and flooded the scientific space with various, often contradictory, information.

The purpose of the article is to study all the available views on the issue of Vytautas Tower that are known to historical science today. This is not an attempt to support any of them. On the contrary, it is an attempt to point out the arguments of each researcher, to reveal the source base they use, and to comprehensively cover all versions of the origin, purpose,

and historical context. At the same time, the author, based on historical sources, wants to put forward his own thesis on the purpose of the tower, which in the future will help to understand more specifically the purpose of its architectural structures and historical features.

Various historical **methods** were used in the study. The comparative historical method was used to explain the historical context of the facts about the tower's origin. The historical-systemic method was used to analyze the structure and functions of the tower, dynamic changes in its purpose and use in different historical periods.

The result of the study is a consolidation of the entire spectrum of historical opinions and knowledge about the Witovt Tower in one article. In particular, about its medieval (Lithuanian) and modern origins, its defense, mill, and water-pressure purposes, and its historical context.

The scientific **conclusion** of the article is that regardless of the historical context, age, and purpose, the tower is a unique architectural object that requires a detailed archaeological survey, historical study, and preservation.

Key words: Lithuanian origin, defensive tower, stone windmill, water tower, princes of Trubetsky.

Вступ. Башня Вітовта. Широка аудиторія дослідників дізналася про її існування порівняно нещодавно. Своєю історією і розташуванням вона викликала великий резонанс як у громадянському суспільстві, так і науковому середовищі. Стаття – це перша спроба описати всі наявні думки щодо проблематики башти Вітовта, які відомі історичній науці станом на сьогодні.

Мета дослідження. Автор статті ставить за мету окреслити всі відомі на цей час наукові погляди істориків, краєзнавців та археологів стосовно історичного контексту башти, її віку та призначення та на основі вивчених джерел запропонувати своє бачення про призначення вежі. **Завдання дослідження.** Проаналізувати сутність всього спектру історичних думок щодо башти Вітовта, дослідити їх аргументацію та джерельну базу. При написанні роботи використовувались загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності та багатфакторності.

Литовське походження вежі Вітовта: аргументи та критика

Одним із найпопулярніших наукових тверджень є теза, що башта має середньовічне походження і була збудована за часів великого Князя Литовського Вітовта наприкінці XIV – на початку XV століття. Історичний контекст її будівництва, на думку прихильників цієї версії, був обумовлений кількома подіями. У другій половині XIV століття Золота Орда, яка панувала на південноукраїнських землях, зазнала політичної кризи, чим уміло скористався правитель Великого князівства Литовського Ольгерд Гедимінович. Внаслідок успішних військових кампаній, в тому числі завдяки перемозі в битві на Синіх Водах у 1362 році, йому вдалося приєднати до литовської держави велику частину земель Русі. І вже за правління його племінника Великого князя Литовського Вітовта Кейстутовича пониззя Дніпра стало своєрідною водною межею із Золотою Ордою. Зазвичай правителі у прикордонні будували фортеці, а на переправах – митниці, чи став Вітовт виключенням в цьому плані?

Дехто з істориків вважає, що Великий литовський Князь не контролював пониззя Дніпра, а обмежувався лише Поділлям та Київщиною. Наскільки успішно він міг контролювати цей кордон судити важко, але історичні джерела свідчать про будівництво Вітовтом укріплень на узбережжі Дніпра та Дністра. Одне із них згадується в

Любецькій хроніці під 1398 роком: «Вітовт часто ходив на татар з силою. Того ж самого літа князь Вітовт з великим військом з литовців, русів та християн, та з певним числом з Пруссії (але їх було небагато), і пішов туди на татар на добрих 200 миль поза Вільно; і побудував замок внизу (?) на ріці Дніпрі і тому земля (країна) підкорилася йому. Замок був збудований з глини з камінням упродовж 4 тижнів і названо цей замок городом святого Іоана» (Die Lübeckischen Chroniken, 2017). В іншому, розташованому теж на березі Дніпра, поруч із неназваною переправою, побував бургундський мандрівник Гільбер де Ланноа у 1421 році. Тут він зустрівся з підданим Вітовта татарським князем Жамбо, коротко описав саме поселення і переправився «чудесним чином через річку» на лівий берег (Записки, 1853).

Разом з тим археологічні розкопки фортеці та городища Тягин на Нижньому Дніпрі, здійснені Південною Середньовічною експедицією Інституту археології Національної академії наук України (начальник – д.і.н. С. О. Біляєва), дають підстави вважати, що тут знаходилась литовська фортеця (Біляєва, 2018: 169). Вона мала дуже зручне стратегічне положення, яке давало можливість контролювати водні шляхи по Дніпру і дороги з Києва до Кримського узбережжя. Враховуючи ці та декілька інших фактів, дослідники вважають, що Вітовт будував поселення біля переправ на річці Дніпро.

Важко пояснити, наскільки доцільним було зведення подібних фортець в якості оборонних споруд, адже татарські орди, особливо взимку, доволі легко долали річку в будь-якому місці. Але в будівництві митниць на переправах необхідність була. Купці не мали можливості переправлятися в будь-якому місці, тому повинні були користуватися послугами переправ, де сплачували податок. На думку деяких істориків (О. Паталах) та краєзнавців (А. Неділько, Ю. Вілінов), що схильні підтримувати литовське походження вежі, одним із таких місць була Вітовтова башта на Таванській переправі у селищі Веселе Херсонської області.

До такої думки дослідників спонукають історичні джерела, зокрема трактат середини XVI століття «Про звичаї татар, литовців та московитів» секретаря польського короля Сигізмунда II Августа і литовського дипломата Михалона Литвина: «Вони здавна сплачували за знак на митниці предкам Священної Величності Вашої, при переправі через Бористен біля Товані. Там і нині

існує склепінне приміщення з суцільного каменю, що і нами, і жителями Таврики (Tavricani), і греками називається Витординською банею (balneum Vitordinum). І кажуть, що тут зупинявся збирач податків (publicanus) великого князя Литви, який збирав мито» (Литвин, 2003).

У якості підтвердження інформації М. Литвина дослідники використовують дві карти. Перша – це знаменита «Мапа Радзівілла» 1613 року, на якій навпроти Іслам-Кермену і великого за площею острова, між нанесеними написами «сліди фортеці Семимаяки» та «Тягинка», на маленькому острівці позначено «Balneu Vitoldi». Друга – польська карта, видана у 1662 році в Амстердамі, на якій координати «Balneu Vitoldi» майже ідентичні з першою картою.

Частина археологів вважають, що свідчення згаданих вище джерел мають пряме відношення до Тягинського городища та фортеці, розташованих на території села Тягинка Херсонської області. Серед них В. Гошкевич, який у 1914 році розпочав розкопки (Гошкевич, 1916) та вже згадана д.і.н. С. Біляєва, яка проводила розкопки у 2016–2018 роках (Беляєва, 2018: 161).

Для деяких істориків (д.і.н. В. Михайловський, к.і.н. О. Білецька, М. Жаркіх) видається маловірогідним те, що за князювання Вітовта на території селища Веселе взагалі могла бути збудована вежа. У їхніх наукових публікаціях чи публічних виступах часто можна почути критику будь-яких спроб приписати башті середньовічне походження.

Існує теза, що приписування вежі ім'я князя Вітовта може бути пізнішою традицією (к.і.н. О. Білецька). Ледь не до XIX століття на південноукраїнських землях існував певний культ Вітовта, тому багато об'єктів носили його ім'я. Мета такої традиції полягає у спробі землевласників підтвердити права на володіння територією, як такою, що була подарована їм ще Вітовтом. Наприклад, Богдан Козар у своїй «жалобі» 1581 року вказував на «листы и привилія, права вечные от предков нашихъ, то есть от великого князя Витовта» (Документи, 2008). Тому, можливо, башта була побудована за невідомих причин і обставин у більш пізній період, XVI–XVIII століттях, і їй умисно приписували ім'я литовського князя.

Розглянемо тези істориків та краєзнавців, що дотримуються литовського походження вежі. Із тексту М. Литвина ясно, що біля Таванської переправи на Дніпрі знаходилося кам'яне приміщення зі склепінням, в якому, за переказами, зупинявся литовський митник для збору податків. Спершу визначимо, що таке «склепінне приміщення (палата, камера) з суцільного каменю». Скоріш за все, це було однокімнатне приміщення з каменю, яке покривалося склепінням. Чи було приміщення баштою, будинком або інших архітектурним об'єктом судити складно.

Щодо назви «Balneum Vitovdium», то є дві версії. Перша версія була озвучена краєзнавцем Ю.Віліновим, який вважає, що термін «бана» був переплутаний зі словом, яке в українській мові має значення «муроване склепіння», до прикладу

«церковні бані» (Вілінов, 2014). Це пояснює вираз М. Литвина «склепінне приміщення», тобто Вітовтова баня була вежею із склепінням. Насправді в історичних джерелах післявітовтової доби можна часто зустріти таке або подібне йому словосполучення, яке має відношення до різних місцевостей на Півдні України. До прикладу на карті Річчі Занноні 1767 року на Південному Бугу зазначене поселення «Vitold Hammami». Саме так на Сході називалися лазні або бані, стелі яких завжди мали вигляд купола або склепіння. Більше того, як зазначає дослідниця золотоординських міст д.і.н. Е. Зівілінська, їх бані мали саме такі куполоподібні стелі. До того ж самі внутрішні приміщення часто називали чимось на кшталт «палата» або «камера». Саме на це звертають увагу прихильники другої версії (к.і.н. О. Білецька), які допускають, що подібний термін з'явився внаслідок використання князем Вітовтом для будівництва своїх митниць татарських бань, які могли зберегтися ще з часів Золотої Орди.

Із зазначених джерел важко визначити місце розташування «склепінного приміщення». Бериславський краєзнавець С. Гейко локалізує «Вітовтову баню» на правому березі Дніпра поблизу Кизи-Керменської переправи (Гейко, 2005). Новокаховський краєзнавець А.Неділько, (Минуле і сучасність, 2016), спираючись на інформацію про вже згадану Таванську переправу, вважає, що башта розташовувалася біля острова Тавань, який раніше знаходився між Кизи-Керменом (м.Берислав) та Іслам-Керменом (м.Каховка). До трагедії на Каховській ГЕС він був майже повністю затоплений водами Каховського водосховища. Як відомо із Книги великого креслення (Записки, 1868), західна частина острова «голова» завершувалася у Голій пристані (не плутати із сучасним містом Гола Пристань), тобто біля сучасних міст Таврійськ та Нова Каховка – навпроти селища Веселе, де власне знаходиться Башта Вітовта. До того ж Таванська (Кизикерменська, Бериславська) переправа дійсно діяла тут до будівництва мосту на Каховській ГЕС. Слід зазначити, що сама переправа часто змінювала своє місце в межах острова, в залежності від рівня води у Дніпрі та Кінських Водах.

Послідовність островів, зазначених у Г. Боплана, свідчить, що острів Тавань дійсно розташовувався вище по течії від Козацького і Бургунського островів. До того ж на кількох картах модернового часу можна побачити, що острів Тавань знаходився між Каховкою та Бериславом, зокрема на польській мапі пониззя Дніпра, виданій в Оксфорді 1680 року, у топографічному атласі басейну Дніпра 1855 року та інших. Саме тому, вважає А. Неділько, «склепінне приміщення для збору мита», згадане у М. Литвина можна ідентифікувати як башту в селищі Веселе.

У 2016 році новокаховська архітекторка Т. Євсєєва здійснила аналіз вапнякових розчинів вежі. В результаті петрографічного аналізу склад будівельних розчинів і структура мурування мають технологічні ознаки, схожі із будівлями

литовського періоду. Також у серпні 2018 року Херсонською археологічною експедицією в рамках міжнародного культурного проекту «Україна-Литва» (начальник експедиції – д.і.н. О. Симоменко) були проведені археологічні дослідження Вежі Вітовта в селищі Веселе. У шурфі № 3 знайдено фрагмент черепиці XVIII століття товщиною 1–1,5 см, яка була зі світлої глини, «хвильовою» із темними вкрапленнями, поверхня заглажена пальцями. Більш ранніх матеріалів поки що не виявлено (окрім знаряддя доби бронзи). Розкопки мали розвідковий характер і потребують продовження (На розі двох світів, 2018).

У більш пізніх історичних джерелах башта жодним чином не згадується. Вона відсутня у Гійома де Боплана, на «Руській комунікаційній карті» 1685 року, на картах Івана Іслєнєва 1769, 1777 років, Романа Томілова 1775 року, Якова Шмідта 1777 року. Жодної згадки про неї немає в «Описі річки Дніпро від м. Переволочного до Чорного моря» 1697 року, роботах Семена Мишецького та Олександра Афанасьєва-Чужбинського. Також вона не зображена на гравюрах Леонтія Трасевича та Інокентія Щирського. Прихильники литовської версії пояснюють це тим, що вежа могла знаходитися у напівзруйнованому стані і була не цікавою для дослідників і картографів, тоді як критики беруть цей факт на озброєння в якості аргументу.

Отже, підсумовуючи всі зазначені тези дослідників стосовно литовського походження вежі у Веселому, можна сказати, що питання залишається відкритим і дискусійним. Дослідження потребує детального вивчення археологами, адже наявні джерела не дають відповіді на питання.

Башта Вітовта – водонапірна вежа князя П. М. Трубецького

Тим не менше, усі дослідники сходяться на тому, що до башти Вітовта мав пряме відношення князь Петро Трубецький. Критики тези про литовське походження вважають, що він, будучи власником великого маєтку «Козацьке», на території якого розташовувалась вежа, побудував її наприкінці 80-х років XIX століття. Прихильники вважають, що він лишень надбудував її четвертий ярус і покрит конусоподібним дахом для використання в якості дозорної або водонапірної вежі. При цьому не наводиться жодне посилання на джерела, які б підтверджували цю тезу.

Можливо, це буде великим відкриттям, але у ні в одному писемному чи картографічному джерелі часів князя П. Трубецького немає згадки про башту Вітовта. Почнемо із картографічних джерел. У «Плані землі дачі Козацької» князя П. Трубецького 1907 року (ДАХО, Ф. 302, Оп. 1, Спр. 1585, Арк. 1) її не зображено, хоча чітко визначено місце розташування виноградників, виноробні та панської економії. Також вона відсутня на картах кінця XIX – початку XX століття на кшталт мапи Стрельбицького 1870–1880-х років, карти Херсонської губернії 1897 року та інших.

Щодо писемних джерел. У «Повному географічному описі нашої Вітчизни» під редакцією

В. Семенова-Тянь-Шанського у 14 томі, виданому в 1910 році, в описі Козацьке відсутня згадка про вежу. В чудових спогадах доньки П. Трубецького – Любові Оболенської, де вона декількома абзацами описує маєток «Козацьке» та життя в ньому, теж немає згадок про вежу. Також є спогади сина П. Трубецького – Володимира «Історія одного господарства», в яких він дуже детально описує маєток, його історію, процес будівництва, ведення господарство, взаємовідносини з місцевими мешканцями і т.д. В одному місці він згадує про будівництво вежі біля підвалів виноробні. Із тексту зрозуміло, що згадана баштоподібна будівля виноробного господарства до вежі Вітовта немає жодного відношення. Процес добудови чи будівництва «з нуля» такої гігантської споруди не міг пройти повз увагу Володимира Трубецького – майбутнього і останнього власника маєтку.

У всіх інших документах Виноробного господарства князя П. Трубецького, які збереглися до нашого часу, теж немає згадок про вежу. Зокрема, у рекламно-інформаційному буклеті «Виноградно-виноробне господарство в придніпровських маєтках Козацьке та Долматово Князя П. М. Трубецького», виданого після 1908 року. Відсутня вона і на чисельних зображеннях маєтку в Козацькому кінці XIX – початку XX століття. Так само про неї не згадує у своїх спогадах корінний мешканець Козацького генерал-майор З. Видриган, який доволі детально описав своє дитинство і юність в маєтку Трубецьких, згадуючи у розповідях частину його архітектурних споруд. Теза про те, що князь на своєму родовому гербу замінив деякі геральдичні знаки на башту Вітовта, і гроно винограду є не більше, ніж рекламна фішка. На пляшках кінця XIX – початку XX століття, зображення яких дійшли до наших днів, розміщено старовинний герб Трубецьких. Розповідь про те, башта була оглядовою вежею, з якої князь виглядав гостей, що прибували до Козацької пристані, є не більше, ніж художній образ.

З огляду на відсутність писемних згадок про вежу за часів Трубецького з'являється ще одна зовсім не популярна гіпотетична версія, що вежа була зведена у радянський період як водонапірна і використовувалася Виноробним радгоспом імені Леніна (заснований у 1919 році) для потреб водозабезпечення. Насправді, в радянські часи башта дійсно довгий період використовувалася як водонапірна. Пізніше металеві конструкції були зрізані та здані на металобрухт, від конусоподібної покрівлі нічого не залишилося.

Відсутність згадок в писемних та картографічних джерелах факту участі князя Трубецького в будівництві чи реставрації вежі дещо компенсується археологічними розкопками, проведеними Херсонською археологічною експедицією в рамках міжнародного культурного проекту «Україна-Литва». В результаті було знайдено дуже багато залишків черепичного даху XIX століття, основа стіни насосної станції, прибудованої у модерні часи, траншея для водопровідної труби та багато інших речей, які можуть слугувати свід-

ченням про водонапірне призначення вежі та причетність Трубецького до її історії.

Башта Вітовта – кам’яний вітряк княгині Л. В. Трубецької

Та все ж в наших руках залишається буквально декілька ниточок, які в майбутньому, можливо, проллють світло на призначення башти. Ця теза має більше гіпотетичний характер і буде вивчатися детально після відкриття нових пластів історичних джерел. При цьому вже наявні джерела змушують замислитися над реальністю цієї тези.

До нашого часу збереглися унікальні картографічні джерела, на яких зображене село Козацьке і прилеглі території в різні періоди. І якщо у «Геометричному спеціальному плані сільця Козацького» графа В. Орлов-Денисова 1836 року (ДАХО, Ф.302, Оп. 1, Спр. 1581, Арк. 1) відсутні будь-які дані щодо башти, то у «Геометричному спеціальному плані сільця Козацьке» княгині Л. Трубецької 1865 року (ДАХО, Ф. 302, Оп. 1, Спр. 1584, Арк. 1) на північ та північний схід від населеного пункту позначено п’ять вітряних млинів у вигляді циліндроподібних веж із вітряками, дверними та віконними отворами. Сама башта Вітовта знаходиться на схід від Козацького, де немає ніяких умовних позначок із зрозумілих причин. Справа в тому, що на цьому плані зображена виключно територія, яка була віддана «в дар» у володіння селянам згідно з селянською реформою 1861 року. Тому землі, які залишилися у власності княгині і на яких сьогодні розташовується вежа, позначені як сусідні і без будь-якої додаткової інформації.

Наявність подібних позначень наводить на думку, що на землях Козацького вітряні млини були доволі звичним явищем і використовувалися за призначенням. Адже, як зазначає О. Афанасьєв-Чужбинський, який бував у Козацькому наприкінці 50-х – на початку 60-х років XIX століття, землеробство було основним видом господарства козачан, тому багато із них мали по декілька пар волів для обробки землі (Афанасьєв-Чужбинський, 2016). Звичайно, що з огляду на це не доречно було б робити навіть припущення щодо башти, якби не знаменита карта Шуберта-Тучкова 1846–1863 років (видавалася до 1919 року). На ній навколо Козацького позначено три вітрових млини, які, згідно з умовними позначками, більше схожі на дерев’яні, ніж на кам’яні: два на північ від села, а третій на схід. Цей третій млин знаходиться на тому ж місці, де сьогодні розташована башта Вітовта. Зазвичай, на півдні кам’яні споруди були більш популярні, ніж дерев’яні, через наявність тут великої кількості цього матеріалу.

Це наштовхнуло на дослідження кам’яних вітрових млинів Півдня України в другій половині XIX століття. На жаль, до нашого часу збереглося небагато таких об’єктів, але дослідник Олександр Данилов створив унікальну мапу старовинних млинів України, де можна побачити їх фотографії

та розташування. Отже, кам’яні вітряки із с. Адамівка Одеської області, с. Грушівка та с. Зразкове Запорізької області, с. Олександрівка Херсонської області (перенесений в музей «Пирогове»), с. Старогнатівка Донецької області мають велику кількість спільних деталей у зовнішньому вигляді, залишках внутрішнього начиння, віконних та дверних отворах із баштою Вітовта. Вивчаючи класичний приклад вежових кам’яних вітряків шатрового типу, бачимо багато схожого із баштою у с. Веселе, а більшість архітектурних елементів і конструкцій можуть отримати пояснення своєї наявності та сутності.

Враховуючи все вище сказане, можемо зробити припущення, що вежа Вітовта, як мінімум, за урядування княгині Любові Трубецької в середині XIX століття (можливо і раніше) могла використовуватися як кам’яний вітровий млин для потреб господарства і хліборобства. Пізніше її міг добудувати і реставрувати у водонапірну її син князь Петро Трубецький.

Перші фотографії та картини із зображенням вежі датуються кінцем 40-х – початком 50-х років XX століття, коли на фоні будівництва Каховської ГЕС часто можна помітити вежу Вітовта. Бойові дії світових воєн, затоплення Дніпровських плавнів Каховським водосховищем, на щастя, не змогли зашкодити вежі. Але сьогодні ситуація дуже складна. Враховуючи, що вежа Вітовта близько восьми з половиною місяців була в окупації і після звільнення селища Веселе 12 листопада 2022 року продовжує знаходитися на лінії бойового зіткнення вже більше як пів року, зважаючи на теракт на Каховській ГЕС 06 червня 2023 року, нам достеменно невідомий її стан, а археологічне дослідження буде відкладене на кращі часи.

Висновки. Історія із Баштою Вітовта підняла потужну хвилю суперечок в середовищі краєзнавців, істориків та археологів, розділивши їх на прихильників та критиків. Це спонукало багатьох дослідників звернути увагу на вивчення литовсько-польського періоду історії України, який в наш час чомусь відійшов у тінь на фоні більш популярної історії Русі та козацтва. Всі наукові думки, наведені у цій статті, є результатом досліджень та пошуків матеріалу про вежу Вітовта. Частина їх авторів притримується середньовічного походження вежі, частина – модернового. На основі вивчених джерел можна зробити припущення, що вежа в середині XIX століття могла використовуватися також як вітровий млин. Ця теза потребує детального розгляду та аналізу з боку професійних археологів та архітекторів і може стати новим витком історії вежі. Це допоможе розкрити нові історичні джерела, дати відповіді на питання призначення як самої споруди, так і її конструктивних частин. Отже, башта є унікальним архітектурним об’єктом, яка потребує детального археологічного обстеження, історичного вивчення та збереження.

Література:

1. Die Lubeckischen Chroniken in Niederdeutscher Sprache (2017) [The Lubeck Chronicles in Low German]. Lubeck: Vol. 2, Gebundenes Buch, pp. 222.

2. Афанасьев-Чужбинский О.С. Нариси Дніпра. Львів : Априорі, 2016. С. 349–350.
3. Біляєва С. Історико-археологічна спадщина Литви та України у Херсонській області: розкопки фортеці Тягин. Херсон : Scriptorium nostrum. Електронний історичний журнал. 2018. Вип. 2(11). С. 161–169.
4. Вілінов Ю., Ільїнський В., Шишков С. Запропали віки України (Нариси до історіографії Запорозжя – України – Східної Європи XIII–XV ст.). Запоріжжя, 2014. С. 49.
5. Гейко С. Історія подніпровських городків. Нариси з історії Бериславщини: Випуск 4. Київ – Херсон – Берислав : Просвіта, 2005. С. 79–101.
6. Геометричний спеціальний план селця Козацького. 1836 р. ДАХО, Ф.302, Оп. 1, Спр. 1581, Арк. 1, Оригінал.
7. Геометричний спеціальний план селця Козацького. 1865 р. ДАХО, Ф.302, Оп. 1, Спр. 1584, Арк. 1.
8. Гошкевич В. Раскопки на острове против м. Тягинки. Херсонский городской музей. Древности Херсонского края. Летопись музея за 1914 год. Херсон : Издание Херсонского Городского Управления, 1916. С. 2–8.
9. Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / упор. М. Крикун, О. Піддубняк ; вступ. ст. М. Крикуна. Львів : Наукове Товариство імені Шевченка. 2008. С. 276.
10. Записки Одесского общества истории и древностей. Одеса, 1853. Т. 3. С. 440.
11. Записки Одесского общества истории и древностей. Одеса, 1868. Т. 7. С. 178–179.
12. Литвин М. Про звичаї татар, литовців та московитів. 29 вересня 2003 р. URL: <http://litopys.org.ua/mlytvyn/mlyt01.htm>.
13. Минуле і сучасність: Херсонщина. Таврія. Каховка (16-17 вересня 2016 р.) : зб. матеріалів Всеукр. н.-п. краєзнав. Конф / упоряд. М.В. Гончар. Херсон : Гілея, 2016. С. 98–101.
14. На розі двох світів. Історична спадщина України та Литви на території Херсонської області / упоряд. С.О. Біляєва, К.С. Гуленко, О.Є. Фіалко та ін. Київ – Херсон : Гілея, 2018. С. 47–54.
15. План землі дачі Козацької. 1907 р. ДАХО (Державний архів Херсонської області), Ф. 302, Оп. 1, Спр. 1585, Арк. 1, Оригінал.

References:

1. Die Lubeckischen Chroniken in Niederdeutscher Sprache (2017) [The Lubeck Chronicles in Low German]. Lubeck: Gebundenes Buch, vol. 2, pp. 222 [in German].
2. Afanasev-Chuzhbinskiy O. (2016) Narisi Dnipra [Dnipro essays]. Lviv: Apriori, pp. 349–350 [in Ukrainian].
3. Biliaieva S. (2018) Istoryko-arkheolohichna spadshchyna Lytvy ta Ukrainy u Khersonskii oblasti: rozkopky fortetsi Tiahyn [Historical and archaeological heritage of Lithuania and Ukraine in the Kherson region: excavations of the Tyagin fortress]. Kherson: Scriptorium nostrum. Elektronnyi istorychnyi zhurnal, Vipusk 2 (11), pp. 161–169 [in Ukrainian].
4. Vilinov Yu., Ilinskiy V., Shyshkov S. (2014) Zapropali viky Ukrainy [The ages of Ukraine have gone to waste]. Zaporizhzhia: Narisy do istoriohrafii Zaporozhzhia – Ukrainy – Skhidnoi Yevropy XIII–XV st., pp. 49 [in Ukrainian].
5. Heiko S. (2005) Istoriia podniprovskykh horodkiv. [History of the Dnieper towns]. Kyiv – Kherson – Beryslav: Narisy z istorii Beryslavshchyny: Vypusk 4., Prosvita, pp. 79–101 [in Ukrainian].
6. Heometrychnyi spetsialnyi plan seltsa Kozatskoho [Geometrical special plan of Kozatskogo village] (1836) DAKhO (Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti), F. 302, Op. 1, Spr. 1581, Ark.1, Oryhinal [in Russian].
7. Heometrychnyi spetsialnyi plan seltsa Kozatskoho [Geometrical special plan of Kozatskogo village] (1865) DAKhO (Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti), F. 302, Op. 1, Spr. 1584, Ark. 1, Oryhinal [in Russian].
8. Hoshkevych V. (1916) Raskopky na ostrovi protyv m. Tiahynky. Khersonskiyi horodskoi muzei. Drevnosty Khersonskoho kraia. Letopys muzeia za 1914 hod [Excavations on the island opposite the town of Tyaginki. Kherson City Museum. Antiquities of the Kherson region. Chronicle of the museum for 1914]. Kherson: Yzдание Khersonskaho Horodskoho Upravleniia, pp. 2–8 [in Russian].
9. Dokumenty Bratslavskoho voievodstva 1566–1606 rokiv [Documents of the Bratslav Voivodeship from 1566 to 1606]. Upor. M. Krykun, O. Piddubniak; Vstup. st. M. Krykuna (2008). Lviv: Naukove Tovarystvo imeni Shevchenka, pp. 276 [in Ukrainian].
10. Zapysky Odesskoho obshchestva ystoriyy y drevnostei [Notes of the Odessa Society of History and Antiquities]. Odessa: 1853, vol. 3, pp. 440 [in Russian].
11. Zapysky Odesskoho obshchestva ystoriyy y drevnostei [Notes of the Odessa Society of History and Antiquities]. Odessa: 1868, vol. 7, pp. 178–179 [in Russian].
12. Lytvyn M. Pro zvychai tatar, lytovtsiv ta moskovytiv. 29 veresnia 2003 r. [About the customs of the Tatars, Lithuanians and Muscovites. September 29, 2003]. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/mlytvyn/mlyt01.htm> [in Ukrainian].
13. Mynule i suchasnist: Khersonshchyna. Tavriia. Kakhovka 16 - 17 veresnia 2016 r. [Past and present: Kherson region. Tavria. Kakhovka, september 16–17, 2016]. Zbirka materialiv Vseukr. n.-p. kraiezn. konf. Uporiad. M. V. Honchar. Kherson: Hileia, pp. 98–101 [in Ukrainian].

14. Na rozi dvokh svitiv. Istorychna spadshchyna Ukrainy ta Lytvy na terytorii Khersonskoi oblasti [At the corner of two worlds. Historical heritage of Ukraine and Lithuania in the territory of the Kherson region] Uporiad. S.O. Biliaieva, K.S. Hulencko, O.Ie. Fialko, M.M. Iievlev, O.V. Hrabovska, O.V. Manihda, O.V. Chubenko, O.V. Symonenko, O.S. Dzneldze, D.M. Sikoza. Kyiv – Kherson: Hileia, 2018, pp. 47–54 [in Ukrainian].
15. Plan zemli dachi Kozatskoi (1907) [Land plan of Kozatska dacha]. DAKhO (Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti), F.302, Op. 1, Spr. 1585, Ark. 1, Oryhinal [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 23.06.2023
The article was received 23 June 2023

UDC 77.04(093)(477.41)"1919"

DOI https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-42-9

CHORNOBYL IN PHOTOS FROM THE TCHERIKOWER'S COLLECTION SHOWING POGROM VICTIMS AND POGROMISTS (1919)

Kuzovova Natalia Mykolaivna,

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Kherson State University*

kuzovovanatala@gmail.com

orcid.org/0000-0002-4691-7258

Purpose. The article describes photos from Tcherikower's collection about the anti-Jewish pogroms in Chornobyl. Photographs act as markers of temporality: attention is drawn to the circumstances of their creation; the use of these photos as documentary evidence and violence during the anti-Jewish pogroms, by Jewish organizations and the archiving of photos as part of Mizрах Yidisher Historisher Arkhiv Collections in the YIVO Institute for Jewish Research (The Center for Jewish History). **Research methods.** The methods of archival heuristics and description, interdisciplinary approaches were used, in particular the concept of «temporality» in historical science to determine the time markers of an era in this case, the anti-Jewish pogroms, the photos of which flew around the world and determined politics, influenced social relations, became a collective part of historical memory. **Research results.** An attempt was made to classify collection about the anti-Jewish pogroms in Chornobyl, to detail the descriptions, the history of the creation of this collection and their significance through the concept of temporality in historical science is described. **Conclusions.** Tcherikower's photo collection about Chornobyl is a unique collection of images depicting events related to the establishment of power in the Chornobul's region by Otaman Struk and anti-Jewish pogroms. At the center of the photo selection is Otaman Struk, his army and his victims. Time markers are the traditions of self-images that date back to the First World War and are part of the worldview of the military of that time, even if it is a private army that owns a small territory, such as Struk's. It is a display of weapons that is supposed to assert masculinity, even children and teenagers are photographed with weapons. Although the soldiers have poor clothing, they are well armed. It is also a depiction of rituals showing respect for the dead: funerals of fallen soldiers, victims of pogroms. The depictions of victims and victims are as lifelike and detailed as possible; they contain inscriptions in French, and were apparently used by Tcherikower during the Schwarzbard trial. The collection of photos also demonstrates the work of investigating anti-Jewish pogroms: visiting cemeteries with the graves of the murdered, destroyed houses, interviewing the victims and their relatives, collecting photographs from before life.

Key words: anti-Jewish pogroms, Tcherikower, Chornobyl, Struk, Ukraine.

ЧОРНОБИЛЬ НА СВІТЛИНАХ ІЗ КОЛЕКЦІЇ ЧЕРІКОВЕРА, ЩО ВІДОБРАЖАЮТЬ ЖЕРТВ ПОГРОМІВ І ПОГРОМНИКІВ (1919 Р.)

Кузовова Наталя Миколаївна,

*кандидат історичних наук, доцент,
Херсонський державний університет*

kuzovovanatala@gmail.com

orcid.org/0000-0002-4691-7258

Мета. У статті описуються фотографії з колекції Черіковера про антиєврейські погроми в Чорнобилі. Фотографії виступають маркерами тимчасовості: звертається увага на обставини їх створення; використання цих фотографій як документальних доказів та насильства під час антиєврейських погромів єврейськими організаціями та архівування фотографій у складі Mizрах Yidisher Historisher Arkhiv Collections в YIVO Institute for Jewish Research (The Center for Jewish History). **Методи дослідження.** Використовувалися методи архівної евристики та опису, міждисциплінарні підходи, зокрема поняття «тимчасовість» в історичній науці для визначення часових позначок епохи – в такому випадку антиєврейських погромів, фото яких облетіли світ і визначали політику, впливали на суспільні відносини, стали колективною частиною історичної пам'яті. **Результати дослідження.** Зроблено спробу класифікації фотографій колекції, деталізації описів, описано історію створення цієї колекції та її значення через поняття тимчасовості в історичній науці. **Висновки.** Колекція фото Черіковера про Чорнобиль – це унікальна збірка зображень, що відображає події, пов'язані зі встановленням у регіоні влади отамана Струка та антиєврейськими погромами. В центрі добірки фотографій є отаман Струк та його армія. Часовими маркерами є традиції зображень себе, що беруть початок з Першої світової війни і є частиною світогляду військових того часу, навіть якщо це приватна армія, що володіє невеликою територією, така як була у Струка. Це демонстрація зброї, що має стверджувати маскуліність, навіть дітей та підлітків фотографують зі зброєю. Хоча вояки мають поганий одяг, вони є добре озброєними. Це також зображення ритуалів, що демонструють повагу до загиблих: похорон загиблих військових, жертв погромів. Зображення жертв та постраждалих є максимально натуральними

та детальними, вони містять написи французькою, і вочевидь використовувались Черіковером під час судового процесу Шварцбарда. Колекція фото також демонструє роботу з розслідування антиєврейських погромів: відвідування кладовищ із могилами вбитих, зруйнованих будинків, опитування постраждалих та їхніх родичів, збирання прижиттєвих фото.

Ключові слова: антиєврейські погроми, Черіковер, Чорнобиль, Струк, Україна.

Introduction. The article describes photos from Tcherikower's collection about the anti-Jewish pogroms in Chornobyl. An attempt was made to classify them, to detail the descriptions, the history of the creation of this collection and their significance through the concept of temporality in historical science is described. Photographs act as markers of temporality: attention is drawn to the circumstances of their creation; the use of these photos as documentary evidence and violence during the anti-Jewish pogroms, by Jewish organizations and the archiving of photos as part of Mizrah Yidisher Historisher Arkhiv Collections in the YIVO Institute for Jewish Research (The Center for Jewish History).

Elias Tcherikower (1881, Poltava – 1943, New York) was historian and publicist. At the end of 1918–1921 he was in Ukraine, worked at the «Editorial Board for Collecting and Investigating Material Pertaining to the Pogroms in the Ukraine». During this work, he collected photographs, documents, and eyewitness accounts of anti-Jewish pogroms, which he took with him to Berlin in 1921 (Center for Jewish History). He was engaged in the history of anti-Jewish pogroms in Ukraine, participated in the preparation of trials over Shalom Schwarzbard (1926–1927); in The Protocols of the Elders of Zion (1934–1935). When Hitler came to power, he was forced to move to France and in 1940 to New York, where he worked at the YIVO Institute of Jewish Studies. He managed to save part of his archive, now it is stored in Mizrah Yidisher Historisher Arkhiv Collections, it is fully digitized, with open access. He is the author of the works «Antisemitism un pogromen in Ukraine, 1917–1918» (1923) (Черіковер, 1923) and «Di Ukrainian pogromen in 1919» (1965, published posthumously). The Elias Tcherikower Collection is a unique collection of documents, including photographs, an important source of Ukrainian history.

The researchers use the Chornobyl series of photos of Struk's soldiers, choosing those for comic effect due to old-fashioned trends (actually very common at the time for such images) to demonstrate that they are an army of bandits (Veidlinger, 2022).

Research methods. The methods of archival heuristics and description, interdisciplinary approaches were used, in particular the concept of «temporality» in historical science to determine the time markers of an era – in this case, the anti-Jewish pogroms, the photos of which flew around the world and determined politics, influenced social relations, became a collective part of historical memory.

Struk and his army in the Elias Tcherikower Collection

The first mention of the Chornobyl was in 1193. After the second division of the Polish-Lithuanian Commonwealth at the end of the 18th century,

Chornobyl passed to the Russian Empire Until 1920, Chornobyl was the center of Chornobyl Hasidism (the Chornobyl Hasidic dynasty was founded by preacher (Magid) Menachem Nahum Tversky), who after 1920 moved to Skvyr (Ukraine). In the 19th century, Jews became the largest national group in the city, so in 1897 they made up 60% of the population. During the Struk pogroms on April 7–12, 1919, about 10 Jews were killed in Chornobyl, and about 85 Jews were killed in nearby Komarin. The total number of victims among Jews from Strukovites is unknown. As of 1926, due to the pogroms of 1905 and 1919 and migration, the share of Jews decreased to 40%. The Jewish community of Chornobyl was almost completely destroyed by the Nazis in 1941–1942 (Pereverzev, 2013). Now Chornobyl is the center of the exclusion zone after the disaster at the Chornobyl nuclear power plant. This territory has been at the center of the Russian-Ukrainian war since February 24, 2022. As more than 100 years ago, this path was used by the Russian army to attack Kyiv. Soldiers of the Russian army committed mass murders of the local population in this area of Motyzhyn and Ivankiv.

The anti-Jewish pogrom in Chornobyl took place simultaneously with the Kureniv Uprising in Kyiv, April 7–9, 1919. In March 1919, Chornobyl was captured by the Bolsheviks, but on April 7, the troops of Otaman Ilya Struk recaptured the city.

Ilko Timofiyovych Struk (1896 (1922 – died while crossing the border with Poland) (1969, Czechoslovakia). He is a teacher of the Zemstvo folk school. In 1914, he was drafted into the Russian army and took part in the First World War. When the revolution began, Struk returned to Ukraine. Struk's biography is quite well-known, as it was recorded by Mykhailo Obidny in 1920, a Ukrainian ethnographer, head of the Main Military Historical Museum-Archive at the General Headquarters of the Ukrainian People's Republic in Prague (Mashtalir, 2019). This is an ego-document that requires source criticism. There is no way to check in which units Struk fought, and he is also not in the lists of those awarded. That is, this is his story, told the way he wanted to tell it.

During 1918, **Struk** captures Chornobyl, Mozyr, Ovrutsky and half of Kyiv County as an independent chieftain.

Struk tells about himself: «My headquarters was in Chornobyl, I had the Dnieper flotilla, I had my own printing house and published the newspaper «Free Land». The editor of the newspaper was Ivan Vasylenko. The newspaper was a daily newspaper, published under the banner of the UNR. The army subordinate to me was officially called the First Insurgent Army of the Ukrainian People's Republic, and I was called the Army Commander.

I had Colonel Klymenko-Kyphel Richard Richardovych as my Chief of Staff, and Captain

Martynenko as my lieutenant. The civil administration was called «Ukrainian People's Administration» headed by: Brestet, Chornenko, Mykola Sydorchuk» (Central State Archive of the Higher Authorities of Ukraine, F. 3504, op. 1, ref. 2).

The first mention of the pogroms involving Struk can be found in his memoirs. He says that at the end of December 1918 he was arrested by the authorities of the Directorate of the Ukrainian People's Republic for pogroms, released by Laznyk's deputy, and then «after the report» he was rehabilitated.

Events that are reflected in the Tcherikower's collection are the anti-Jewish pogrom organized by the Strukovites in Chornobyl. Tcherikower's photo collection about Chornobyl consists of several series.

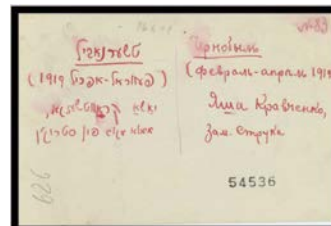
The first, earliest photos show Struk and his army. Most likely, it was February 1919, before the arrival of the Bolsheviks in Chornobyl.

All photos were taken in the same studio in Chornobyl. In the same studio, a photo card of one of the victims of the Jewish pogroms M-lle Kaplan was made.

Perhaps not all photos from this series show Struk's army. Several photos depict officers of the Russian army during the First World War. The «Strukovites» themselves are poorly dressed, have no uniform, or their uniform is eclectic, with elements of military clothing of various troops of the Russian army during the First World War. Also, the signatures on the photo cards do not match the list of comrades-in-arms in Struk's memoirs. All photos are of interest, we made their detailed description and attribution.

They are characteristic of their era: the demonstration of weapons as a symbol of masculinity; artificial poses that are frowned upon today – such photos reflect photography trends dating back to the First World War. But let's focus on the characters appearing in «The Crimson Book» by Husev-Orenburgzky (publication date 1922, contains the section «Chornobyl Chronicle (Diary of a Jew)» (Gusev-Orenburgskyi, 1983).

The first photo shows **Ilko Struk** (signature on the back). At the time of the event, he was only 23 years old. In general, among the photos there is a

Yakiv Kravchenko, «Struk's deputy,» Chornobyl, February–March 1919

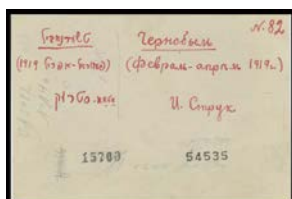
(YIVO Institute for Jewish Research. Folder: 626B. Mizrah Yidisher Historisher Arkhiv, RG 80)

fairly significant part of young men and boys who are photographed with weapons in their hands, which is not uncommon in this period, and also has a certain symbolism.

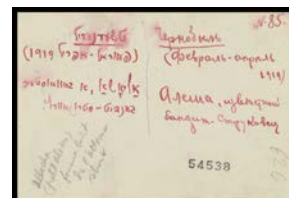
The second photo shows **Yakiv Kravchenko**, Struk's deputy. The gymnasterkat is decorated with some kind of breast badge, similar to the badge of a graduate of a military institution, perhaps it is also an element of decor.

Yakiv Kravchenko is mentioned in Serhiy Gusev-Orenburg's «Crimson Book» as a deputy of Struk. At first, Kravchenko defiantly demanded a monetary tribute from the population, then money for stopping the pogrom. Then he reports that the pogrom was supposed to stop in 24 hours, but the boys are «difficult to hold». Later, he demands tribute for permission to bury the Jews drowned in the river. He was called the organizer of the anti-Jewish pogrom in Komarin. Apart from *The Crimson Book*, there is no information about him.

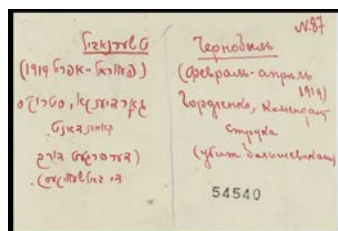
Alyosha, a robber and murderer, is mentioned among the participants in the pogrom in *The Crimson Book*. One of Tcherikower's photos is signed «Alyosha, a famous bandit from Strukovets». On it is

Ilko Struk, Chornobyl, February–March 1919
(YIVO Institute for Jewish Research. Folder: 626B. Mizrah Yidisher Historisher Arkhiv, RG 80)

«Alyosha, a famous bandit from Strukovets», Chornobyl, February–March 1919
(YIVO Institute for Jewish Research Folder: 626B. Mizrah Yidisher Historisher Arkhiv, RG 80)

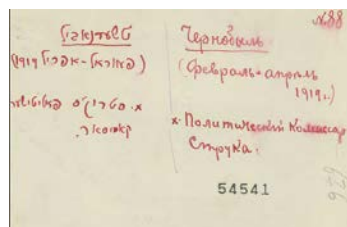
«Gordienko, commandant of Struk (killed by the Bolsheviks)», Chornobyl, February–March 1919

a young man with a small mustache and a clean face. He sits casually in a photo studio and holds a revolver in his right hand, which is sloppily bandaged with a white bandage. He has a saber with him.

The next photo is signed «Gordienko, commandant of Struk (killed by the Bolsheviks)». This is middle-aged man with a small moustache, wearing a gimnasterkat and breeches with boots, stands leaning on a chair in a photo studio. Since at the time of the pogrom on April 7 in the «Chornobyl Chronicles» of *The Crimson Book* Gordienko was already killed, most likely the entire series of photos in the studio was taken in February 1919.

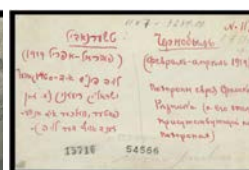
(YIVO Institute for Jewish Research Folder: 626C. Mizrahn Yidisher Historisher Arkhiv, RG 80)

In the photo, two men are standing in the studio in the uniform of the Kuban Cossack army: a cap and a winter overcoat, one of them with a small mustache. They carry revolvers and sabers. As for the Politruk, Struk's political program had little content; he sought to keep his region, consistently opposed the Bolsheviks, and could join a coalition with anyone who was against them. His attitude towards the Jewish population was cruel: Struk saw the Jews as a source of filling his military coffers, he could flirt with the non-Jewish population in order to gain favor for the opportunity to rob the Jews, and he treated the Jewish population as spies and potential supporters

«Politruk of Struk»

(YIVO Institute for Jewish Research. Folder: 626C. Mizrahn Yidisher Historisher Arkhiv, RG 80)

of the Bolsheviks. Although he never admitted to the pogroms and denied his involvement to the Jewish pogroms, explaining the aggressive actions of his army with military needs, the struggle against the Bolsheviks and their spies. Struka's army obviously existed due to tribute from the townspeople, pogroms of the remnants of lordly estates, sugar and vodka factories, and the Jewish population. He shared his booty with the local people, could give away the looted sugar, or allow the looting of the property of Jewish population. The Politruk may have been a tribute to fashion, like the Bolshevik Politruk's, which explained the policy of the Soviet government to the soldiers and carried out army purges.

The next series of photos shows people from Struk killed during the capture of Chornobyl and their funerals, at which Struk is present.

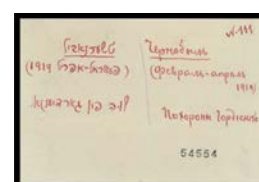
These are funerals according to the Orthodox and Jewish rites. That's right, in the two photos – Isrolik Reznik, a Jew from «Strukivtsi», killed by the Bolsheviks. Reznik, dressed for burial, lies on a stretcher, wrapped in a white blanket. His father (marked with an asterisk in the photo) bent over his head. Ilko Struk is third on the left; his soldiers are on his left and right.

Another photo shows the killed Gordienko from the Struka detachment. The funerals took place most likely on April 7–10, 1919, during the Anti-Jewish pogrom, or after it.

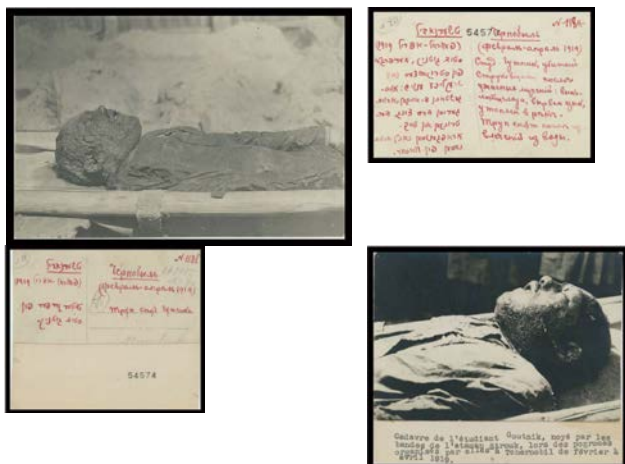
The next case consists of photos of the victims of the Struk detachments.

There is a photo of two victims – a Russian officer and a Jewish student. The photo is captioned: «Student Gutnyk, killed by the Strukovites after terrible torture: tongue torn out, eyes gouged out, drowned in the river. The body was photographed after it was pulled from the river».

There is also the already mentioned portrait «M-Ile Kaplan, a victim of Otaman Struk's gang, during the Chornobyl pogrom». The photo was

3. Victims of anti-Jewish pogroms in the Elias Tcherikower Collection

taken in the same studio where Struka's squad was photographed. The girl's hairstyle and headscarf are similar to those of the wives and daughters of the «Strukivtzi», perhaps all the women in the photo are local.

There is also a photo of the surviving victim. The photo has the inscription: «**Mikhael Berdychevsky**, a victim of Strukovites, received 10 wounds with a saber (checker)». The boy has a scar from a blow with a saber across his left eyebrow and the bridge of his nose, numerous scars on his hands. Another photo shows that Michael is a very young guy; his left hand is wrapped in a white bandage.

The next folder consists of photos of cemeteries and houses.

In the first photo «Part of the cemetery where the victims of Struk are buried» is a Jewish cemetery. The photo itself is of significant historical value, as most of the Jewish cemeteries in Ukraine were destroyed. The date of the photo is incorrect, judging

«**Mlle Kaplan**, a victim of Ataman Struk's gang, during the Chornobyl pogrom,» Chornobyl, February–March 1919
(YIVO Institute for Jewish Research
Folder: 626I. Mizрах Yidisher
Historisher Arkhiv, RG 80)

«**Mikhael Berdychevsky**, a victim of Strukovites, received 10 wounds with a saber (checker)». Chornobyl, summer–autumn 1919
(YIVO Institute for Jewish Research
Folder: 626I. Mizрах Yidisher
Historisher Arkhiv, RG 80)

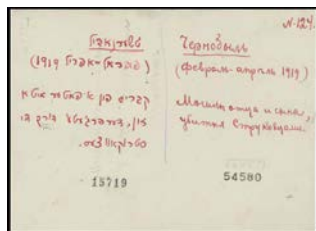
by the trees covered in leaves and thick grass, it is late spring or summer of 1919. The next photo shows that monuments have already been installed on the graves of the victims of the pogrom (about ten victims).

The next photo is «**Tomb of Drowned Rabbi Kaner**». In the background of the crypt with an open door is an old man, possibly a melamed of one of the Chornobyl Khesedes with his students.

During the pogrom in Chornobyl, a rumor was strange and silly spread that Jews and Christians

«**Tomb of Drowned Rabbi Kaner**,» summer–autumn 1919
(YIVO Institute for Jewish Research. Box: 156,
Folder: 1592. Elias Tcherikower Collection, RG 81)

«Graves of a father and son, killed by the Strukovites,» summer–autumn 1919
(YIVO Institute for Jewish Research. Folder: 626K.
Mizrakh Yidisher Historisher Arkhiv, RG 80)

would celebrate Easter according to the Jewish tradition, and Jews would throw a bomb into the church. People of that time were not very familiar with the ideology of the Bolsheviks regarding religion, but they already knew that the Bolsheviks did not recognize the church: in Chornobyl, they threw out icons from the local gymnasium and did something (what exactly, it is not known) in the local church, as well as rumors that they killed priests, and churches are turned into stables. This became a reason for the persecution of Jews on religious grounds. The Rabbi Kaner daughter said that her father was a Galician Jew who did not understand the Russian language well. On April 7, their apartment was surrounded by a squad of 200 people, probably led by Struk, they forced their father to swear allegiance to the army, which he did, and the squad left. But later on, soldiers repeatedly broke into them, demanding money and looting property. The father was very depressed and together with 8 old men went to pray in the synagogue, but in the morning the daughter came and saw that the synagogue was empty. Jews who lived near the river said that the soldiers mocked the old people, made them sing and dance,

(YIVO Institute for Jewish Research. Folder: 626K.
Mizrakh Yidisher Historisher Arkhiv, RG 80)

and then threw them into the river. Later, the father's corpse was fished out of the river. But the synagogue continued to work; Struk organized the payment of tribute through a general meeting in the synagogue.

The next photo is «Graves of a father and son, killed by the Strukovites». The same cemetery, the monuments can be seen up close, with Hebrew inscriptions on them. Two boys, dressed in untidy city clothes, are sitting around the monuments. One boy is barefoot, the other in heavy oversized boots, so it is difficult to determine what month of the year is in the photo. The third monument has no inscription, someone is leaning on it, but only a hand is visible.

Final photo «Jewish self-defense unit led by Lavrer (on horseback)».

The photo shows armed young people. They are located in three rows (68 people) with rifles, one man has a machine gun, one of the young men has a grenade in his hands, he pretends to be ready to throw it. Commander Lavrer is on horseback to the left of the squad. Interesting children lie and stand to the right and left. The February–April dating of the photo is incorrect, it is late spring or summer, or early autumn, the grass is thick. Self-defense units were widespread. Even German Mennonites, whose religion did not allow them to take up arms, managed to create self-defense units. German youth offered armed resistance to Makhno's troops. However, each of the warring parties tried to disarm the population (Krichker, 2012).

At first glance, these are a large detachment, but at that time about 900 well-trained soldiers were needed to control, for example, a city like Zhytomyr. Such was the number of Galician shooters who restored order in the city after the first pogrom in Zhytomyr.

Today, Chornobyl is a ghost town, as a result of the nuclear disaster, it will never be suitable for human habitation.

Conclusions. Tcherikower's photo collection about Chornobyl is a unique collection of images depicting events related to the establishment of power in the region by Otaman Struk and anti-Jewish pogroms. At the center of the photo selection is Otaman Struk and his army. Time markers are the traditions of self-images that date back to the First World War and are part of the worldview of the military of that time, even if it is a private army that owns a small territory, such as Struk's. It is a display of weapons that is supposed to assert masculinity, even children and teenagers are photographed with weapons. Although the soldiers have poor clothing, they are well armed. It is also a depiction of rituals showing respect for the dead: funerals of fallen soldiers, victims of pogroms. The depictions of victims and victims are as lifelike and detailed as possible, they contain inscriptions in French, and were apparently used by Tcherikower during the Schwarzbard trial. The collection of photos also demonstrates the work of investigating anti-Jewish pogroms: visiting cemeteries with the graves of the murdered, destroyed houses, interviewing the victims and their relatives, collecting photographs from before life.

Bibliography:

1. Гусев-Оренбургский С.И. Багровая книга. Погромы 1919–20 гг. на Украине. Изд-во «Ладоба», Нью-Йорк, 1983.
2. Крічкер О.Ю. Діяльність єврейської самооборони в містечках Правобережної України у часи Української революції. *Історичний архів. Наукові студії* : збірник наукових праць. Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили. 2012. Вип. 8, С. 41–45. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/76615> (дата звернення: 01.05.2023).
3. Машталір В. З історії Головного військово-історичного музею-архіву при Генеральному штабі Української народної республіки. *Український історичний журнал*. 2019. № 1. С. 121–136.
4. Переверзев С.В. Чорнобиль, місто Київської обл. *Енциклопедія історії України*: Т. 10: Т–Я. Київ : «Наукова думка», 2013, 688 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Chornobyl_mst (дата звернення: 01.05.2023).
5. Чериковер И.М. Т. 1: Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. в История погромного движения на Украине 1917–1921 гг. в 7 т. Берлин : Ostjudisches historisches archiv, 1923. 335 с.
6. Central State Archive of the Higher Authorities of Ukraine, F. 3504 Documents of M. Obidny, op. 1, reference 2.
7. Di Ukrainer Pogromen in Yor 1919. The Pogroms in the Ukraine in 1919 by Elias Tcherikower. New York: Yivo Institue for Jewish Research, 1965. 372 p.
8. The Center for Jewish History. Mizrahk Yidisher Historisher Arkhiv Collections. URL: <https://archives.cjh.org/repositories/7/resources/19900> (дата звернення: 01.05.2023).
9. Veidlinger, Jeffrey. In the Midst of Civilized Europe: The Pogroms of 1918-1921 and the Onset of the Holocaust. Pan Macmillan, 2022, 480 p. ISBN: 9781509867479.
10. YIVO Institute for Jewish Research. Box: 156, Folder: 1592. Elias Tcherikower Collection, RG 81. URL: https://archives.cjh.org/repositories/7/archival_objects/1272985 (дата звернення: 01.05.2023).
11. YIVO Institute for Jewish Research. Folder: 626B. Mizrahk Yidisher Historisher Arkhiv, RG 80. URL: https://archives.cjh.org/repositories/7/archival_objects/894408 (дата звернення: 01.05.2023).
12. YIVO Institute for Jewish Research. Folder: 626C. Mizrahk Yidisher Historisher Arkhiv, RG 80. URL: https://archives.cjh.org/repositories/7/archival_objects/894409 (дата звернення: 01.05.2023).
13. YIVO Institute for Jewish Research. Folder: 626I. Mizrahk Yidisher Historisher Arkhiv, RG 80. URL: https://archives.cjh.org/repositories/7/archival_objects/894415 (дата звернення: 01.05.2023).
14. YIVO Institute for Jewish Research. Folder: 626K. Mizrahk Yidisher Historisher Arkhiv, RG 80. URL: https://archives.cjh.org/repositories/7/archival_objects/894417 (дата звернення: 01.05.2023).
15. YIVO Institute of Jewish Studies. URL: <https://yivo.org/Early-Years> (дата звернення: 01.05.2023).

References:

1. Gusev-Orenburgskiy, S.I. (1983) Bagrovaya kniga. Pogromy 1919–20 gg. na Ukraine. Izd-vo «Ladoga». Nyu-York [in Russian].
2. Krichker, O.Yu. (2012). Diialnist yevreiskoi samooborony v mistechkakh Pravoberezhnoi Ukrainy u chasy Ukrainskoi revoliutsii. *Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii*: Zb. nauk. pr., Mykolaiv: ChDU im. Petra Mohyly. Vyp. 8. S. 41–45. Retrieved from: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/76615> (Last accessed: 01.05.2023) [in Ukrainian].
3. Mashtalir, V. (2019). Z istorii Holovnoho viiskovo-istorychnoho muzeiu-arkhivu pry Heneralnomu shtabi Ukrainskoi narodnoi respubliky. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 1. S. 121–136 [in Ukrainian].
4. Pereverziev, S.V. (2013). Chornobyl, misto Kyivskoi obl. Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 10: T–Ya, Kyiv: «Naukova dumka.» 688 s.: il. Retrieved from: http://www.history.org.ua/?termin=Chornobyl_mst (Last accessed: 01.05.2023) [in Ukrainian].
5. Tcherikower, I.M. (1923). T. 1: Antisemitizm i pogromy na Ukraine 1917–1918 gg. *Istoriya pogromnogo dvizheniya na Ukraine 1917–1921 gg.* v 7 t. Berlin: Ostjudisches historisches archiv. 335 с. [in Russian].
6. Central State Archive of the Higher Authorities of Ukraine. F. 3504 Documents of M.Obidny. Op. 1. Reference 2.
7. Di Ukrainer Pogromen in Yor 1919. The Pogroms in the Ukraine in 1919 (1965). By Elias Tcherikower. New York: Yivo Institue for Jewish Research. 1965. 372 p.
8. The Center for Jewish History. Mizrahk Yidisher Historisher Arkhiv Collections. Retrieved from: <https://archives.cjh.org/repositories/7/resources/19900> (Last accessed: on 01.05.2023).
9. Veidlinger, J. (2022). In the Midst of Civilized Europe: The Pogroms of 1918–1921 and the Onset of the Holocaust. Pan Macmillan. 480 p. ISBN: 9781509867479.
10. YIVO Institute for Jewish Research. Box: 156, Folder: 1592. Elias Tcherikower Collection, RG 81. Retrieved from: https://archives.cjh.org/repositories/7/archival_objects/1272985 (Last accessed: 01.05.2023).
11. YIVO Institute for Jewish Research. Folder: 626B. Mizrahk Yidisher Historisher Arkhiv, RG 80. Retrieved from: https://archives.cjh.org/repositories/7/archival_objects/894408 (Last accessed: 01.05.2023).

12. YIVO Institute for Jewish Research. Folder: 626C. Mizрах Yidisher Historisher Arkhiv, RG 80. Retrieved from: https://archives.cjh.org/repositories/7/archival_objects/894409 (Last accessed: 01.05.2023).
13. YIVO Institute for Jewish Research. Folder: 626I. Mizрах Yidisher Historisher Arkhiv, RG 80. Retrieved from: https://archives.cjh.org/repositories/7/archival_objects/894415 (Last accessed: 01.05.2023).
14. YIVO Institute for Jewish Research. Folder: 626K. Mizрах Yidisher Historisher Arkhiv, RG 80. Retrieved from: https://archives.cjh.org/repositories/7/archival_objects/894417 (Last accessed: 01.05.2023).
15. YIVO Institute of Jewish Studies. Retrieved from: <https://yivo.org/Early-Years> (Last accessed: 01.05.2023).

Стаття надійшла до редакції 04.06.2023
The article was received 4 June 2023

УДК 659.133:373.3/.5(477)"1940/1980"

DOI https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-42-10

РАДЯНСЬКИЙ ПЛАКАТ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ШКІЛЬНОГО ЖИТТЯ УРСР ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-Х–1980-Х РОКІВ

Лаврут Ольга Олександрівна,
*доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри суспільно-гуманітарної та
медійної освіти
Донецького обласного інституту післядипломної
педагогічної освіти
lavrut.olga@gmail.com
orcid.org/0000-0002-6915-7474*

У радянському суспільстві влада через візуальний контент намагалася донести властиві їй меседжі. Він використовувався у різних сферах, у тому числі й у шкільній освіті. **Мета** статті полягає у з'ясуванні основних тематичних, змістових напрямів плакатів, які стосувалися життя школи в Українській РСР другої половини 1940-х–1980-х років.

Методами задля її досягнення стали такі як: історико-хронологічний, описовий, порівняльний, діахронічний. Перший дозволив проаналізувати цю тему у хронологічному вимірі, продемонструвавши зміни, які відбувалися. Другий став у нагоді під час первинної інтерпретації джерела. Порівняльний метод дозволив простежити динаміку розвитку плакату у зазначений період. Діахронічний дав можливість вивчити суспільні процеси, які притаманні радянському суспільству і знайшли відображення у шкільному житті.

Результати. Плакати покликані формувати будівника суспільства, якому були притаманні певні риси. Плакат інформував, закликав, переконував, забороняв або дозволяв здійснювати певну діяльність. Він був різноплановим з позиції тематики, адресата, жанру, періодизації, авторства, географії. Плакат спрямований на реалізацію політики радянського уряду у школі УРСР. Він закликав до участі у дорослому житті через трудову діяльність, орієнтацію на «радянських героїв», відданість справі навчання та майбутній професії задля кращого життя. У повоєнні роки тематика була спрямована на відбудову народного господарства і ролі у цьому кожного. Подальша тенденція супроводжувалася тезами «наздогнати і перегнати Захід», участі у експериментах радянського уряду, і у цьому контексті використання дитячої праці зі збору металобрухту, лікарських трав, обробки полів, садів, догляду за тваринами. Школа використовувалася як потужний ресурс впливу на громадськість, який мав потужний матеріальний та людський потенціал. Вони мали певні гасла або цілі приписи залежно від аудиторії, на яку спрямовувалася їхня дія: від учнів початкових класів, яких навчали правил письма, до старшокласників, які уже готові були реалізовувати свою суспільну місію. На плакатах учні і педагоги зображувалися активними, усміхненими, серйозними, задумливими або мрійливими. **Висновки.** Загалом, школа позитивно зображувалася на плакатах і мала вплив на суспільну думку. Вона залишалася механізмом реалізації планів радянської влади у соціумі.

Ключові слова: плакат, школа, учні, педагоги, навчальний процес, інформація.

SOVIET POSTER AS A REPRESENTATION OF SCHOOL LIFE IN THE UKRAINIAN SSR IN THE SECOND HALF OF THE 1940S–1980S

Lavrut Olga Oleksandrivna,
*Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,
Professor at the Department of Social and Humanitarian
and Media Education
Donetsk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical
Education
lavrut.olga@gmail.com
orcid.org/0000-0002-6915-7474*

In soviet society, the government tried to convey its own messages through visual content. It was used in various fields, including school education. The **purpose** of the article is to clarify the main thematic and content directions of the posters, which were related to school life in the Ukrainian SSR in the second half of the 1940s–1980s.

The following **methods** were used to achieve it: historical-chronological, descriptive, comparative, diachronic. The first made it possible to analyze this topic in a chronological dimension, demonstrating the changes that took place. The second came in handy during the initial interpretation of the source. The comparative method made it possible to trace the dynamics of poster development in the specified period. Diachronic provided an opportunity to study social processes that are inherent in Soviet society and were reflected in school life.

The results. Posters are designed to form a builder of society, which was characterized by certain features. The poster informed, urged, persuaded, forbade or permitted a certain activity. It was diverse in terms of subject matter, addressee, genre, periodization, authorship, and geography. The poster is aimed at the implementation of the policy of the Soviet government in the school of the Ukrainian SSR. He called for participation in adult life through work, focus on «Soviet heroes», dedication to education and future profession for a better life. In the post-war years, the topic was aimed at rebuilding the national economy and everyone's role in it. The subsequent trend was accompanied by «catching up and overtaking the West», participation in the experiments of the Soviet government, and in this context the use of child labor in collecting scrap metal, medicinal herbs, cultivating fields, gardens, and caring for animals. The school was used as a powerful resource of influence on the public, which had a powerful material and human potential. They had certain slogans or whole precepts, depending on the audience to which their action was directed: from elementary school students, who were taught the rules of writing, to high school students who are already ready to realize their social mission. On the posters, pupils and teachers were depicted as active, smiling, serious, pensive or dreamy. **Conclusions.** In general, the school was positively portrayed on posters and had an impact on public opinion. It remained a mechanism for implementing the plans of the Soviet government in society.

Key words: poster, school, students, teachers, educational process, information.

Вступ. Використання візуального контенту у суспільстві сприяє покращеному сприйняттю матеріалу та унаочнює меседжі, які прагнуть донести споживачам інформації. У радянському соціумі одним із таких інструментів виступав плакат, який інформував, спонукаючи до певних дій. Тематика його була різноплановою. Оскільки школа у радянському суспільстві відігравала роль творення громадянина, то їй також приділяли значну увагу.

Питання характеристики плакату розглядали різні дослідники. Вони з позиції історії та мистецтвознавства аналізували його. Т. Галькевич, О. Донець охарактеризували український друкований плакат майже всієї другої половини ХХ ст. (Український, 2014), представивши свою роботу у трьох виданнях. Вони акцентували на різноплановості цієї продукції із позиції тематики, жанру, періодизації та авторства (Український, 2016). Фактично кожній історичній епосі радянської доби зазначеного періоду приділено увагу. Плакат дав можливість відобразити історичні події, явища, процеси, що були притаманні суспільству, і показати його динаміку, офіційні і неофіційні погляди (Донець, 2015: 205–228). Тема освіти звучить на сторінках їхніх праць, але досить епізодично (Український, 2018).

А. Андрейканіч досліджує плакат як засіб візуальної комунікації та мистецький феномен, виокремлюючи його види: рекламний, пропагандистський, соціальний, культурологічний, навчально-інструктивний тощо (Андрейканіч, 2013: 121–126). О. Гладун наголошує на місії плакату, що полягала у презентації інформаційного повідомлення, поданого в художній формі, і мало інтерпретуватися максимально виразно та образно. Дослідниця виділяє декілька етапів його розвитку, серед яких і «соціалістичний реалізм», що охоплював 1930–1980-ті роки. О. Гладун, характеризуючи існування плакату у перші повоєнні роки, акцентує на тому, що він перетворився на станкове зображення з написом або став подібний скульптурі, використовуючи гасла на кшталт «працюй», «будуй», «навчайся», «пишайся». У наступне десятиліття мова плакату стала більш лаконічною, а у 1980-ті рр. – символічною (Гладун, 2018: 115–122).

Н. Сбітнєва вивчила творення плакату у 1950-х рр., провівши паралелі із подібними закор-

донними виданнями. Авторка зупиняється на соціальному, політичному та рекламному плакатах, їх стилістичних, жанрових та технічних особливостях оформлення. Перевагами стали конкретність, точність та художність. Створюючи цю продукцію, автори стикалися з технічними та змістовими обмеженнями, що зумовлювалося особливостями радянського суспільства. Але дослідниця оминула увагою шкільне життя (Сбітнєва, 2012: 64–67). Н. Нечаєва, зупинившись на дитячому образі у соціальному плакаті, зазначає про формування позитивного іміджу школи, важливість власних зусиль для досягнення результатів, що виявлялися у відповідних гаслах та схемах (Нечаєва, 2015: 68–73). В. Косів звернув увагу на діяльність Спільки художників УРСР, яка приймала фактично замовлення і виконувала їх, дотримуючись цензури. Користувалися популярністю художники Харкова, Києва та Львова (Косів, 2018: 202–217).

Все ж питання, що стосувалися шкільного життя, залишилися поза увагою дослідників. Тому **метою** наших пошуків є з'ясування відображення картини діяльності шкіл на радянському плакаті другої половини 1940-х–1980-х рр. Це спонукає до вирішення таких **завдань**: вивчення джерельної бази дослідження; виокремлення сюжетних ліній, які представлені у плакатах, та з'ясування причин їх появи; характеристика інструментів, за допомогою яких відбувалося представлення особливостей шкільного життя в УРСР зазначеного періоду; окреслення перспектив подальших наукових розвідок. Історико-хронологічний, описовий, порівняльний, діахронічний методи стали основними у запропонованому дослідженні. Перший спонукає до характеристики явищ, процесів і подій, які відбувалися у хронологічному вимірі, спираючись на історичні реалії, які існували, і розглядати це із позиції історизму. Другий використовуємо у контексті первинної інтерпретації плакату, описуючи зовні його риси. Порівняльний метод дає можливість простежити динаміку розвитку плакату у зазначений період. Діахронічний став у нагоді під час вивчення суспільних процесів, які притаманні радянському суспільству і знайшли відображення у шкільному житті.

Плакат як інструмент впливу на школу

Плакати покликані були ознайомити читачів

із певною інформацією, заохотити, пропагувати, показати шлях до виконання певної дії, засудити явище, подію чи процес. Вони були потужним інструментом у радянському суспільстві. Ця продукція акцентувала на «широких можливостях» кожного: від права на працю до відпочинку. Школа була однією зі сходинок до подальшого життя і кар'єрного зростання. Це потужний соціальний інститут, у якому брала участь чимала кількість учасників, і його життя завжди було публічним. Плакати вітали школярів, учителів і батьків зі святами: шкільними (3 днем учителя! 1985) і державними (1 Вересня! 1985), відображаючи сцени (Громадяни, 1958) ідеального життя (У нашіх, 1961) в країні (Всесоюзний, 1985). Прикладом цього є такий плакат: «Незабутній день у нас: ми йдемо у перший клас». На фоні синього неба – новобудова і зображення усміхнених дітей: дівчата з бантами і квітами, хлопці – з портфелями за плечима, у синій формі, білих сорочках та кашкетах. Погляд їхній зосереджений уперед: можливо, когось слухають, думають, інші – зосереджені на квітах (Незабутній, 1953).

Чимало плакатів спрямовані на учнів та їхніх батьків. Учні мало стати активним учасником життя у країні: у школі та поза її межами – уже у дорослому житті. Тож одним із гасел став такий: «На фабриці, в школі, в колгоспі, в завої будем продовжувати справу героїв!» (На фабриці, 1955). У ньому акцентується саме на важливості праці у житті суспільства, а праця у розумінні радянських adeptів – фізична! Інтелектуальна діяльність розглядалася як вторинна, що мала доповнювати першу (Школярі! 1961). Підкреслювалося також і походження, яке мало бути робітничо-селянським, інші категорії населення вважалися ворожими або розглядалися як «прошарок». Героїзація окремих осіб була способом ідентифікації громадян до суспільства. «Розуміння їхніх подвигів» мало підштовхнути юне покоління до подібних моделей поведінки та способів виживання і діяльності у радянському суспільстві. З іншого боку, хто ці герої? Чому саме вони зайняли цей «почесний Олімп»? За яких обставин? Ці питання не мали турбувати учнівство, але використання подібних символів стало складником радянської політики (В навчанні, 1958).

Плакати мали на меті донести правила поведінки у соціумі: у школі, родині, на дорозі, лісі тощо. Саме у «Правилах для учнівства» акцентовано на їхніх обов'язках. Вони повинні були вперто «оволодівати знаннями і навичками», щоби стати освіченими, культурними громадянами і принести користь «Радянській Батьківщині». Основним залишалося навчання, відвідування уроків, своєчасне і самостійне виконання домашніх завдань. До закладу учнівство мало приходити чистими, причесаними, охайно одягненими, знімати головний убір. Заборонялося приносити сторонні речі. На уроці школярі мали бути дисциплінованими, що виявлялося у сидінні за партою (струнко), зосередження на роботі: не крутитися і не відволікатися.

Дорослі у школі залишалися головними і учнівство повинно було слухати їх. Вислів: «Дзвінок – для вчителя!» залишався актуальним. Коли у клас заходили і виходили дорослі, учні повинні були їх привітати – встати із-за парт. Школярі мали без сперечань виконувати розпорядження адміністрації школи та учителів, берегти шкільне майно, власне і товариша. Учні повинні були підтримувати в порядку власне місце у класі та шкільних приміщеннях. Поза школою учні також мали вести себе відповідним чином, зокрема вітатися з учителями і працівниками школи, а хлопчики – скидати головний убір і кланятися. Учні мало бути ввічливим до старших, слабких, хворих, молодших дітей, надаючи їм дорогу та поступаючись місцем; слухатися батьків, бути ввічливим, допомагати їм, турбуватися про молодших братів та сестер. Тобто гасло: «Молодим – всюди у нас дорога, старим – скрізь у нас пошана!» виявлялося і у практиці шкільного життя (Правила, 1951).

Школярам приписували підтримувати чистоту у власній кімнаті, наводити у ній лад, бережливо відноситися до одягу, меблів. Мати при собі учнівський квиток, надавати його на вимогу адміністрації школи, учителів, «органів радянської влади». Заборонялося грати в азартні ігри (на гроші, одяг, послуги). Школярі мали з гордістю носити звання учня радянської школи, дорожити честю своєї школи (Без знань, 1964).

Своєрідними провайдерами державної політики у школі стали організації жовтенят, піонерів (Піонер відданий, 1968; Піонер готується, 1968; Піонер – друг, 1968) та комсомольців. На плакатах знайшло відображення їхньої символіки (Валя Котик, 1958) та діяльності (Піонер наполегливий, 1968). Радянський учень мав бути взірцевим (Піонер рівняється, 1968) не лише у стінах школи (Піонер – товариш, 1968), а й поза нею (Піонер – чесний, 1968), дотримуючись відповідних настанов, зокрема «Закону піонерів Радянського Союзу» (Піонер шанує, 1968).

Школярів активно і безкоштовно долучали до планів радянських п'ятирічок. Брати у цьому участь вважалося почесною справою, діапазон якої сягав від збирання макулатури, допомоги людям похилого віку, до участі на дослідних ділянках, збирання металобрухту і роботи на колгоспних полях (Піонери та школярі, 1961). Прикладом цього є плакат: «Партії плани крилаті здійснюють завзята! У 1961 році трудящі України зобов'язалися виростити по 50 центнерів зерна кукурудзи на 3 мільйонах гектарів. Випускники загальноосвітніх шкіл! Ставайте в першу шеренгу бійців за вирощування високих урожаїв кукурудзи, творчою працею на колгоспних ланах збільшимо свій вклад у величну справу будівництва комунізму!» (У тварин, 1961).

Ще у 1957 р. М. Хрущов пообіцяв за три роки догнати і перегнати США з виробництва молока, м'яса та масла на душу населення, що планувалося здійснити за 10–12 років. Ідея ґрунтувалася на завищеній, як зазвичай у СРСР, статистиці. На початку 1960-х років експерименти хрущовських

реформ у галузі сільського господарства зайшли в глухий кут. Найвідоміші надпрограми полягали у піднятті цілини, кукурудзяній кампанії, суперництві з країнами Заходу та США з м'ясо-молочного та зернового виробництва. Ці заходи підірвали основи сільського господарства та нівелювали важку фізичну працю населення (Випускники, 1958).

Навчальний потенціал плакатів

Плакати широко використовувалися у навчальному процесі під час вивчення різних предметів. Вони виконували роль наочності, гасел, спонукаючи до певних дій (Любі, 1981). Якщо це було вивчення правопису, то на білому тлі спостерігаємо написані варіанти чорним кольором, де акценти передані червоним: правопис і наголос. На плакатах бачимо заміну україномовного варіанту слів на російськомовний. Дітям пропонували читати слова з «ьо» як з російським «ё»: «Льоня», «Стьопа», «сльози», «пеньок», «трюх», «льотчик». Як приклад написано: «Стьопа сьогодні піймав трюх окуньків». Зазначимо, що перше можна було замінити на «Леонід», «Степан»: тобто українські імена русифіковувалися і замість долучення і вивчення дітьми української автохтонної культури їх навчали чужоземної. У подальшому мовні конструкції, які змалечку були закладені школярам, інтенсифікувалися задля формування рис штучно створеної «радянської людини», для якої було характерним спілкуватися російською мовою – «інтернаціональною» (Орфографічні... Читай слова з «ьо», 1960).

Вивчаючи написання знака м'якшення, у кінці слова приклади є досить прийнятними, щодо середини слова, то тут учні мали знати такі приклади: «коньки» (замість «ковзани»), «редька», «їдальня», «батько». Учнівство мало порівнювати написання україномовного і російськомовного варіанта на прикладі: «комсомолец – комсомолец», «ленінець – ленинець», «борець – борец», «місяць – месяц». Ці терміни були пов'язані із дитячо-юнацькими організаціями, які діяли у школах і покликані були виховувати майбутнього «будівника радянського суспільства» (Орфографічні Пиши «ь», 1960).

В українській мові і на сьогодні залишаються особливості, які пройшли тернистий шлях розвитку, серед яких буквосполучення «дз» і «дж». Їхню вимову на плакатах писали як один звук, наводячи приклади на кшталт: «дзеркало», «дзига», «дзьоб», «джерело», «джміль», «бджола» і одне-два речення: «Гудуть бджоли», «Дзвенять коси». Ці приклади пов'язані із традиційними заняттями українців і відповідним соціальним оточенням (Вимовляй ДЗ, 1955).

Це ж саме стосується і букви «ї», яка на сьогодні стала символом спротиву проти російської агресії на окупованих територіях та самотності українства. У плакатах «Вимовляй правильно: край – краї, урожай – урожаї, герой – герої, гай – гаї, рій – рої, трамвай – трамваї». Одним із прикладів є цитата із вірша Т. Шевченка: «Стоїть гора високая, попід горою гай». «Вимовляй «ї» як «йі»», наводячи приклади: «ївга», «їдальня», «їзда»,

«Україна», «поїзд», «приїзд», «урожаї», «станції», «герої», «країна Рад шанує своїх героїв». Тобто у прикладах також знайшли відображення радянські наративи. «Поїзд», як правило, асоціювався із мандрівкою країною Рад через численні населені пункти і різні географічні райони задля демонстрації багатства, що належить або має належати народу. Він також став символом, який зв'язував різні регіони і республіки, які б мали надавати підтримку один одному, транспортуючи матеріальні і людські ресурси. «Україна» – УРСР і її розглядали як годувальницю, котра мала б пишатися високими урожаєм на полях і підприємствах. «Станції»: гідроелектростанції, теплоелектростанції, станції метро. Це доносилося дітям під час навчального процесу, акумулювавши відповідні ідеї у їхню свідомість (Вимовляй І, 1955).

Вивчаючи правильне прочитання українсько-го «йю», зазначалося про російське «ё», наводячи такі приклади: «йорж», «район», «гайок», «знайомий», і обов'язково російські прізвища: «Муравйов», «Соловйов» та речення: «Нашого знайомого звуть Йосип» (Вимовляй ЙО, 1955). Це ж саме стосувалося й інших букв (Вимовляй И, 1955). Тобто українську мову намагалися наблизити до російської, демонстрували їх схожість і загалом спільність історії та культури народів, особливо «трюх братніх».

Роль плакатів у процесі забезпечення літературою

«Книги із серії «Шкільна бібліотека»» анонсували вихід друкованої продукції для учнів та педагогів. Це стосувалося навчально-методичного забезпечення, літератури, яка вивчалася на уроках, зокрема філології. Пропонували їх придбати, аргументуючи й обов'язковістю їх вивчення, гарним оформленням малюнками українських художників (Дружить, 1958). Своєрідним дороговказом для школярів стали вступні статті до творів та коментарі, які розставляли акценти у творах. Серед літераторів пропонували П. Грабовського, П. Мирного, І. Нечуя-Левицького, І. Тобілевича, Л. Українку, С. Васильченка, М. Вовчка, М. Коцюбинського, В. Стефаника, А. Тесленка, І. Франка, А. Головка та інших. Їхні твори мали бути презентовані у кожній бібліотеці, а якщо були відсутні, то пропонували придбати у місцевих книгарнях або шляхом замовлення через обласних бібліотекторів (Передплачуйте, 1986).

Плакати видавалися не лише державними видавництвами для державних установ, організацій, підприємств, але й розповсюджувалися через магазини і кіоски, здійснювався обмін вживаної літератури між учнями молодших і старших класів. Прикладом таких плакатів стали такі: «Купуйте літературу в магазинах споживчої кооперації, сільмагах, культмагах та раймагах. Є в продажу різноманітні книги, плакати, заклики, портрети, картини, ноти», «Купуйте у магазинах «Головкниготоргу»: шкільне приладдя» (Купуйте, 1964).

Плакати є досить інформативними. Оскільки у них містяться не лише гасла, а й роз'яснення чому треба зробити так, а не інакше, який буде

результат діяльності чи бездіяльності. Це стосувалося й збереження і передачі книг. Зокрема, на плакаті учень звертається до школярів, де на світлому тлі темними буквами написано: «Учні! Після складання екзаменів здавайте не потрібні вам підручники в шкільні кіоски споживчої кооперації та книжкові магазини Укркниготоргу! Я здав свої підручники. Чи зробив і ти так? Поводьтеся бережно і акуратно з підручниками. Пам'ятайте, що підручники потрібні вашим молодшим товаришам. При бережному поводженні підручники можуть служити не один, а три–чотири роки». На цьому плакаті зображений піонер, який рухом своєї руки демонструє стан своїх підручників і вірогідність власного кроку до їх обміну. На фоні книг, які лежать на столі або стоять на стелажах, стоїть школяр у коричневій формі, піонерській краватці і кашкеті, усміхнений, із портфелем. Скоріше, він уже виконав цю місію і звертається до своїх друзів із відповідним закликком. Тобто тут – гасло із поясненням на власному прикладі на тлі ідеального учня (Учні! 1953).

Після завершення школи випускники або продовжували далі навчання у професійних або вищих навчальних закладах, або йшли працювати в організації, установи, на виробництво. У добу «застою» спостерігалася демографічна криза в українському суспільстві, яка полягала не лише у скороченні населення, а й зменшенні працездатного у сільській місцевості, що набирало обертів у подальші десятиліття. Тому заклики залишитися вдома і працювати на благо колгоспу або села залишалися актуальними. Це знайшло відображення і у подібному плакаті: «Залишаюсь після школи в рідному селі». На фоні мрійливих неясних кольорів змальоване село із небокраєм, квітами, деревами, будинками, які можна побачити із відчиненого вікна. На підвіконні лежить записка, яка є й одночасно заголовком плаката (Український, 2016: 205–228).

Плакати, окрім «правильного» зображення та «правильних» закликів, містили і ті, які висміювали вади суспільства. Серед них були й зібрані видавництвом журналу «Перець», де спостерігаємо безтурботне життя випускника школи – «атестованого лежєня», який отримав «Атестат зрілості». Усміхнений хлопець лежить на травичці біля будинку, гріється на сонці, прикрившись цим документом. Автор цього твору, вочевидь, не лише продемонстрував особистісні якості випускника, а й здійснив закиди до соціальних інституцій: закиди до школи, яка не відреагувала на такого учня і дозволила йому закінчити школу замість того, щоб він пішов працювати; закиди до батьків, які виховали таку дитину, що не вписувалося у поняття «відповідальний громадянин» (Видання, 1955).

Праця і здоровий спосіб життя

Потрапивши у школу, учнівство не лише мало отримувати власне освіту, а й виконувати приписи радянського уряду, одним із яких було залучення його до праці (Лаврут, 2020: 157–165). Вони повинні були збирати і продавати вторсировину (Громадяни! 1955), працювати на колгоспних

полях, садах і фермах, на різних підприємствах (Комсомольці, 1954). Тобто школярі виконували цілу низку додаткових обов'язків, які не завжди мали освітню мету. Тому перенавантаження було очевидним. І тут уже йшлося про збереження їхнього потенціалу, що знайшло відображення у тематиці плакатів.

В УРСР пропагували ведення здорового способу життя, адже «будівничі комунізму» мали бути здоровими, сильними, лише такі могли протистояти ворогу та стати активними членами радянського суспільства. На плакаті «Гігієна школяра. Школярі повинні бути здоровими, бадьорими і витривалими» простежуємо декілька сюжетів. Перший із них присвячений саме шкільному життю. До уваги споживачів – охайний і зразковий учень: у білій сорочці, піонерській краватці, з причесаним волоссям назад, який сидить за столом, в одній руці тримає книгу, а іншою пише. На задньому фоні – картина і глобус. Фізична праця на плакаті передана через роботу будівельника, а виносливості – зображення юні, яка займаються спортом. Заклик до споживання вітамінів супроводжується зображенням молодої жінки, одягненої у білу сорочку та з білою хусткою на голові, яка збирається з'їсти яблуко. У кольоровій гамі переважають білі і червоні кольори (Гігієна, 1955).

Продовженням теми є відпочинок дітей, що знайшло відображення і у плакатній продукції: «Організуємо літній відпочинок дітей» представляє не лише власне заклик до дії, а й те, яким чином це можна реалізувати. Для дітей, педагогів, батьків пропонують організувати майданчики, де б школярі не лише гралися (розвиваючи гнучкість, рівновагу, витривалість, силу), а й розвивали власні здібності, нахили, комунікували між собою та дорослими. Літній відпочинок дійсно був часом, коли діти набиралися сил, дорослішали. Все ж держава і у цей час, який називали «п'ята літня чверть», не забувала про роботу із молодим поколінням, спрямовану на формування і розвиток якостей «радянської людини» (Український, 2016: 228).

Плакати закликають дотримуватися правил безпечної поведінки дітей та відповідальності дорослих за їхнє життя: «Зелений круг – твій друг. Виконуйте правила руху!» (Зелений, 1965), «Пионери і школьники! Соблюдайте правила уличного движения» (Пионеры, 1951), «Пішоходе! Раптово зупинити транспорт – неможливо!» (Пішоходе! 1968), «Увага! Ожеледь» (Увага! 1961). Тут представлені не лише гасла (Если, 1971), а й правила поведінки школярів на вулиці і довкіллі, які є цілком доречні (Внимание, 1985).

Висновки. Отже, на плакатах знайшло відображення життя школи УРСР другої половини 40-х – кінця 80-х років ХХ ст. Вони залишалися інструментом пропаганди, водночас виконуючи й освітні функції, призначалися не лише для учнів, учителів, батьків, а й громадськості. Перспективою наших подальших пошуків може стати вивчення інших друкованих джерел про шкільне життя зазначеного періоду.

Література:

1. 1 Вересня! / худож. Ю.П. Мохор. Київ : Політвидав України, 1985. Офсет кольор.; 88х61.
2. Андрейканіч А.І. Плакат: його види та жанри. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. 2013. Випуск 19. Том I. С. 121–126. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uk_msshr_2013_19%281%29__28 (дата звернення: 25.06.2023).
3. Без знань не може бути високих врожаїв! / худож.: О. Капітан, Л. Капітан. Київ : Мистецтво, 1964. Кольор. друк; 90,5х59.
4. В навчанні і в праці щодня й щохвилини у старших учитись ми будем, завжди відстоюватимемо честь Батьківщини, як наші батьки і як наші діди / худож. М. Кузовкін. Київ : Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1958. Офсет кольор.; 103х78,7.
5. Валя Котик (1930–1944) / худож.: Т. Ляшук, О. Семенко. Київ : Державне видавництво дитячої літератури УРСР, 1958. Кольор. друк; 71,5х46,3.
6. Видання журналу «Перець». Київ : Друкарня видавництва ЦК КПУ «Радянська Україна», 1955.
7. Вимовляй ДЗ і ДЖ, як один звук... (орфографічні таблиці з української мови для 2 класу шкіл з російською мовою навчання № 12) / худож. невідомий. Київ : Радянська школа, 1955. Кольор. друк; 54х70.
8. Вимовляй И, як російське Ы... (орфографічні таблиці з української мови для 2 класу шкіл з російською мовою навчання № 1) / худож. невідомий. Київ : Радянська школа, 1955. Кольор. друк; 54х70.
9. Вимовляй Ї, як російське Й... (орфографічні таблиці з української мови для 2 класу шкіл з російською мовою навчання № 6) / худож. невідомий. Київ : Радянська школа, 1955. Кольор. друк; 54х70.
10. Вимовляй ЮО, як російське Ё... (орфографічні таблиці з української мови для 2 класу шкіл з російською мовою навчання № 3) / худож. невідомий. Київ : Радянська школа, 1955. Кольор. друк; 54х70.
11. Випускники середніх шкіл! Включайтесь у всенародну боротьбу у найближчі роки наздогнати США по виробництву м'яса, молока і масла на душу населення! Ідіть працювати на тваринницькі ферми! / худож. невідомий. Київ : Молодь, 1958. Кольор. друк; 69,5х91,5.
12. Внимание дети! Уважаемые мамы и папы, все взрослые! Не оставайтесь равнодушными к нарушению детьми правил дорожного движения. Остановите их и объясните, к каким опасным последствиям могут привести эти нарушения / худож. В.В. Деминский. Киев : Реклама, 1985. Офсет кольор.; 87,5х58.
13. Всесоюзный кинофестиваль «Здравствуй, школа!» / худож. невідомий. Киев : Укррекламфільм, 1985. Офсет кольоровий; 59,6х39,7.
14. Гігієна школяра. Школярі повинні бути здоровими, бадьорими і витривалими / худож. Р.М. Багаутдінов. Київ : Держмедвидав УРСР, 1955. Офсет кольор.; 59,8х89,8.
15. Гладун О.Д. Український плакат: етапи розвитку візуально-пластичної мови. *Сучасне мистецтво*. 2018. Вип. 14. С. 115–122. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/S_myst_2018_14_13 (дата звернення: 15.06.2023).
16. Громадяни СРСР мають право на працю, на освіту, на відпочинок / худож. А. Кожухов. Київ : Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1958. Офсет кольор. ; 105,6х56.
17. Громадяни! Збирайте і продавайте вторинну сировину! / худож. А. Розенберг; Українська республіканська контора Головторсировина. Київ : Фабрика кольор. друку, 1959. Офсет кольор.; 70х51.
18. Донець Олена. Український друкований плакат другої половини 1960-х – початку 1980-х років з фондів НБУВ: тематика, художні особливості. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2015. Вип. 19. С. 205–228. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0000001041> (дата звернення: 23.06.2023).
19. Дружіть з книгою! Створюйте власні бібліотеки! / худож. Т. Ляшук, О. Семенко. Київ : Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1971. Кольор. друк; 58х80.
20. Если школьник – пионер, он во всем всегда пример и должен правила движения знать, как таблицу умножения! / худож. невідомий; Госавтоинспекция УВД Запорожского облисполкома. Запоріжжя : Типография издательства «Коммунар», 1971; 39,8х27,8.
21. З днем учителя! / худож. О.М. Абрамова. Київ : Політвидав України, 1985. Офсет кольоровий; 88х59.
22. Зелений круг – твій друг. Виконуйте правила руху! Редакційно-видавничий відділ МОГП УРСР. Державтоінспекція м. Києва / (худож. невідомий). Київ : б. в., 1965. Офсет кольоровий; 60,9х85,2.
23. Комсомольці та молодь! Впроваджуйте квадратно-гніздовий спосіб посадки картоплі, кукурудзи та овочевих культур! / худож. А. Мейер, авт. Д. Мартинюк. Київ : Молодь, 1954. Офсет тоновий; 66,4х86.
24. Косів Василь. За лаштунками творчості художника плакату в УРСР: професійні практики 1950–1980-х рр. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. 2018. Вип. 36. С. 202–217.
25. Купуйте у магазинах «Головкниготоргу»: шкільне приладдя (олівці, пензлики, транспортири, ластик, лінійки, циркулі, фарби, альбоми для малювання, чорнила) / худож. М. Глузечко. Київ : Державне видавництво «Мистецтво», 1964. Офсет кольор.; 59х80,1.
26. Лаврут О.О. Праця учнів Української РСР другої половини XX століття: обов'язковість, примус чи престиж? *Етнічна історія європейських народів*. 2020. Вип. 6. С. 157–165. URL: <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2020.62.17>.

27. Любі діти! Розгляньте уважно малюнки... (на сюжети українських народних казок) / худож. Г.Г. Сокиринська. Київ : Веселка, 1981. Офсет кольор.; 61х82,5.
28. На фабриці, в школі, в колгоспі, в забої будем продовжувать справу героїв / худож. Н. Божко. Київ : Мистецтво, 1955. Офсет кольор.; 92,9х60.
29. Незабутній день у нас: ми йдемо у перший клас. Київ : Радянська школа, 1953. Офсет кольор.; 70х51.
30. Нечаєва Н.В. Образ дитини в соціальному плакаті ХХ століття. *Наукові записки Інституту журналістики*. 2015. Том 58. Січень – березень. С. 68–73.
31. Орфографічні таблиці з української мови для 2 класів російською мовою навчання. Читай слова з «ьо» як з російським «ё». Київ : Державне учбово-педагогічне товариство «Радянська школа», 1960.
32. Орфографічні таблиці з української мови для 2 класів російською мовою навчання. Пиши «ь» після м'яких приголосних. Київ : Державне учбово-педагогічне товариство «Радянська школа», 1960.
33. Передплачайте та купуйте журнали ЦК ЛКСМУ для дітей та підлітків: «Малютко», «Барвінок», «Піонерія» / худож. В.І. Гайовий. Київ : Молодь, 1986. Офсет кольор.; 60х42,5.
34. Пионеры и школьники! Соблюдайте правила уличного движения / худож. невідомий. Київ : б. в., 1951. Офсет кольор.; 60,9х85,2.
35. Піонер – друг піонерам і дітям трудящих усіх країн: Закон піонерів Радянського Союзу / худож. Р.М. Багаутдінов; авт. І. Фаріон. Київ : Молодь, 1968. Офсет кольор.; 70,8х45,3.
36. Піонер – товариш і вожак жовтенят: Закон піонерів Радянського Союзу / худож. Р.М. Багаутдінов; авт. І. Фаріон. Київ : Молодь, 1968. Офсет кольор.; 70,7х46,2.
37. Піонер відданий Батьківщині, партії, комунізму: Закон піонерів Радянського Союзу / худож. Р.М. Багаутдінов; авт. І. Фаріон. Київ : Молодь, 1968. Офсет кольор.; 70,8х45,7.
38. Піонер готується стати комсомольцем: Закон піонерів Радянського Союзу / худож. Р.М. Багаутдінов; авт. І. Фаріон. Київ : Молодь, 1968. Офсет кольор.; 70,8х45,6.
39. Піонер наполегливий у навчанні, праці й спорті: Закон піонерів Радянського Союзу / худож. Р.М. Багаутдінов; авт. І. Фаріон. Київ : Молодь, 1968. Офсет кольор.; 70,9х45.
40. Піонер рівняється на героїв боротьби й праці: Закон піонерів Радянського Союзу / худож. Р.М. Багаутдінов; авт. І. Фаріон. Київ : Молодь, 1968. Офсет кольор. ; 70,8х45,6.
41. Піонер шанує пам'ять полеглих борців...: Закон піонерів Радянського Союзу / худож. Р.М. Багаутдінов; авт. І. Фаріон. Київ : Молодь, 1968. Офсет кольор.; 70,8х46.
42. Піонери та школярі Київщини! Учні шкіл Київської області! Включайтесь в соціалістичне змагання по збиранню металевого лому! Допоможемо достроково виконати план III року семирічки / худож. М.В. Сенченко; Київське обласне управління «Втормет». Київ : Фабрика кольорового друку Головного поліграфвидаву Міністерства культури УРСР, 1961. Офсет кольор.; 59х80,1.
43. Пішоходе! Раптово зупинити транспорт – неможливо! / худож. Е. Мінківський. Київ : Радянська Україна, 1968. Офсет кольор.; 54х38,9.
44. Правила для учащихся / худож. невідомий; худ. ред. П.Я. Куценко. Киев : Радянська школа, 1951. Кольор. друк; 71х53,9.
45. Сбітнева Н.Ф. Радянський плакат у контексті розвитку світового графічного дизайну. *Дизайн, дизайн-о-світа*. 2012. № 13. С. 64–67.
46. У нашій країні дорослим і дітям широкі шляхи до науки відкриті! / худож. К. Кудряшова. Київ : Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1961. Офсет кольор.; 96,5х56,8.
47. У тварин найкращі друзі – буряк цукровий, горох і кукурудза! / худож. О.І. Семенко. Київ : Держсільгоспвидав УРСР, 1961. Офсет кольор.; 91,8х60,4.
48. Увага! Ожеледь / худож. невідомий; Державтоінспекція УМ м. Харкова. Харків : б. в., 1961. Літогр. кольор.; 51х70.
49. Український друкований плакат 1950–1992 років з фондів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського: каталог: у 3 вип. / авт.-упоряд.: Т. Галькевич, О. Донець. Вип. 1: 1950–1964. Київ : НБУВ, 2014. 421 с.
50. Український друкований плакат 1950–1992 років з фондів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського: каталог: у 3 вип. / авт.-упоряд.: Т. Галькевич, О. Донець. Вип. 2: 1965–1985. Київ : НБУВ, 2016. 920 с.
51. Український друкований плакат 1986–1992 років з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: каталог / авт.-упоряд.: Т. Галькевич, О. Донець. Вип. 3. Київ : НБУВ, 2018. 464 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0003608>.
52. Учні! Після складання екзаменів здайте непотрібні вам підручники до шкільних кіосків споживчої кооперації та книжкові магазини Укркниготоргу! / худож. А. Колесник. Київ : Радянська школа, 1953. Шовкогр. кольор.; 91,4х61,8.
53. Школярі! Наслідуйте досвід передовиків! / худож. Г.О. Горобієвська, автор тексту Р.Д. Чмир. Київ : Радянська школа, 1961. Офсет кольор.; 106х69.

References:

1. Veresnia! (1985) [1st of September!]. Kyiv: Politydav Ukrainy, 1985. Ofset kolor.; 88 x 61 [in Ukrainian].
2. Andreikanich, A.I. (2013). Plakat: yoho vydy ta zhanry. Ukrainska kultura: mynule, suchasne, shliakhy rozvytku. *Naukovi zapysky Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu*. Vol. 19. Vol. I, 121–126. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uk_msshr_2013_19%281%29__28 [in Ukrainian].
3. Bez znan ne mozhe buty vysokyykh vrozhaiv! (1964) [Without knowledge, there can be no high yields!]. Kyiv: Mystetstvo. Kolor. druk; 90,5x 59 [in Ukrainian].
4. V navchanni i v pratsi shchodnia y shchokhvylyny u starshykh uchytys my budem zavzhdy vidstoiuvatymemo chest Batkivshchyny, yak nashi batky i yak nashi didy (1958) [In education and work, every day and every minute we will learn from our elders, we will always defend the honor of the Motherland, like our fathers and like our grandfathers]. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo obrazotvorchoho mystetstva i muzychnoi literatury URSR. Ofset kolor.; 103x78,7 [in Ukrainian].
5. Valia Kotyk (1930–1944) (1958) [Valya Kotyk, 1930–1944]. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo dytiachoi literatury URSR, Kolor. druk; 71,5x46,3 [in Ukrainian].
6. Vydannia zhurnalu «Perets» (1955) [Edition of the magazine «Pepper»]. Kyiv: Drukarnia vydavnytstva TsK KPU «Radianska Ukraina» [in Ukrainian].
7. Vymovliai DZ i DZh, yak odyń zvuk... (orfohrafichni tablytsi z ukrainskoi movy dlia 2 klasu shkil z rosiiskoiu movoiu navchannia № 12) (1955). [Pronounce DZ and DZh as one sound... (Ukrainian spelling tables for 2nd grade schools with Russian language of instruction)]. Kyiv: Radianska shkola. Kolor. druk; 54x70 [in Ukrainian].
8. Vymovliai Y, yak rosiiske Ы... (orfohrafichni tablytsi z ukrainskoi movy dlia 2 klasu shkil z rosiiskoiu movoiu navchannia № 1) (1955) [Pronounce Y as Russian Ы... (Ukrainian spelling tables for the 2nd grade of schools with the Russian language of instruction No. 1)]. Kyiv: Radianska shkola. Kolor. druk; 54x70 [in Ukrainian].
9. Vymovliai Yi, yak rosiiske Ы... (orfohrafichni tablytsi z ukrainskoi movy dlia 2 klasu shkil z rosiiskoiu movoiu navchannia № 6) (1955) [Pronounce Yi like Russian Ы... (Ukrainian spelling tables for the 2nd grade of schools with the Russian language of instruction No. 6)]. Kyiv: Radianska shkola. Kolor. druk; 54x70 [in Ukrainian].
10. Vymovliai YO, yak rosiiske Ё... (orfohrafichni tablytsi z ukrainskoi movy dlia 2 klasu shkil z rosiiskoiu movoiu navchannia № 3) (1955) [Pronounce YO like Russian Ё... (Ukrainian spelling tables for the 2nd grade of schools with the Russian language of instruction № 3)]. Kyiv: Radianska shkola. Kolor. druk; 54x70 [in Ukrainian].
11. Vypusknkyk serednykh shkil! Vkluchaites u vsenarodnu borotbu naiblyzhchi roky nazdohnaty SShA po vyrobnystvu miasa, moloka i masla na dushu naselennia! Idit pratsiuvaty na tvarynnytski fermi! (1958) [High school graduates! Join the national struggle to catch up with the USA in the production of meat, milk and butter per capita in the coming years! Go work on animal farms!]. Kyiv: Molod. Kolor. druk; 69,5x91,5 [in Ukrainian].
12. Vnymanye dety! Uvazhaemye mamyi y papyy, vse vzroslyie! Ne ostavaiates ravnodushnyimy k narushenyiu detmy pravyl dorozhnoho dvyzheniya. Ostanovte ykh y ob'yasnyte, k kakym opasnyim posledstviyam mohut pryvesty ety narusheniya (1985) [Attention children! Dear moms and dads, all adults! Do not remain indifferent to the violation of traffic rules by children. Stop them and explain what dangerous consequences these violations can lead to]. Kyiv: Reklama. Ofset kolor.; 87,5x58 [in Ukrainian].
13. Vsesoiuznyi kynofestval «Zdravstvui, shkola!» (1985) [All-Union Film Festival «Hello, School!«]. Kyiv: Ukrreklamfilm. Ofset kolor.; 59,6x39,7 [in Ukrainian].
14. Hihiiena shkoliara. Shkoliari povynni buty zdorovymy, badorymy i vytryvalymy (1955) [Schoolboy hygiene. Schoolchildren should be healthy, energetic and hardy]. Kyiv: Derzhmedvydav URSR, Ofset kolor.; 59,8x89,8 [in Ukrainian].
15. Hladun, O.D. (2018). Ukrainskyi plakat: etapy rozvytku vizualno-plastychnoi movy [Ukrainian poster: stages of development of visual and plastic language]. *Suchasne mystetstvo*, 14, 115–122. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/S_myst_2018_14_13 [in Ukrainian].
16. Hromadiany SRSR maiut pravo na pratsiu, na osvitu, na vidpochynok (1958) [Citizens of the USSR have the right to work, to education, and to rest]. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo obrazotvorchoho mystetstva i muzychnoi literatury URSR. Ofset kolor.; 105,6x56 [in Ukrainian].
17. Hromadiany! Zbyraite i prodavaite vtorynnu syrovynu! (1958) [Citizens! Collect and sell secondary raw materials!]. Kyiv: Fabryka kolor. druku. Ofset kolor.; 70x51 [in Ukrainian].
18. Donets, Olena (2015). Ukrainskyi drukovanyi plakat druhoi polovyny 1960-kh – pochatku 1980-kh rokiv z fondiv NBUV: tematyka, khudozhni osoblyvosti [Ukrainian printed poster of the second half of the 1960s – the beginning of the 1980s from the NBUV funds: subject matter, artistic features]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*, 19, 205–228. Retrieved from: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0000001041> [in Ukrainian].

19. Druzhit z knyhoiu! Stvoriuite vlasni biblioteki! (1971) [Make friends with a book! Create your own libraries!]. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo obrazotvorchoho mystetstva i muzychnoi literatury URSR. Kolor. druk; 58x80 [in Ukrainian].
20. Esly shkolnyk – pyoner, on vo vsem vsehda prymer y dolzhen pravyla dvyzhenia znat, kak tablytsu umnozhenia! (1971) [If a schoolboy is a pioneer, he is always an example and must know the rules of movement, like the multiplication table!]. Zaporizhzhia: Typohrafiia yzdatelstva «Kommunar». 39,8x27,8 [in Ukrainian].
21. Z dnem uchytelia! (1985) [Happy teacher's day!]. Kyiv: Polityvdav Ukrainy. Ofset kolor; 88x59 [in Ukrainian].
22. Zelenyi kruh – tvii druh. Vykonuite pravyla rukhu! (1965) [The green circle is your friend. Follow the traffic rules!]. Kyiv: b. v. Ofset kolorovy; 60,9x85,2 [in Ukrainian].
23. Komsomoltsi ta molod! Vprovadzhuite kvadratno-hnizdovyi sposib posadky kartopli, kukurudzy ta ovochevykh kultur! (1954) [Komsomol members and youth! Implement the square-nest method of planting potatoes, corn and vegetable crops!]. Kyiv: Molod. Ofset tonovy; 66,4x86 [in Ukrainian].
24. Kosiv, Vasyl (2018). Za lashtunkamy tvorchosti khudozhnyka plakatu v URSR: profesiini praktyky 1950-kh–1980-kh rr. [Behind the scenes of the work of a poster artist in the Ukrainian SSR: professional practices of the 1950s–1980s]. *Visnyk Lvivskoi natsionalnoi akademii mystetstv*, 3, 202–217 [in Ukrainian].
25. Kupuite u mahazynakh «Holovknyhotorhu»: shkylne prykladia (olivtsi, penzlyky, transportyry, lastyk, liniiky, tsyrkuli, farby, albomy dlia maliuvannia, chornyla) (1964) [Buy in shop «Holovknygotorgu»: school supplies (pencils, brushes, protractors, erasers, rulers, compasses, paints, drawing albums, ink)]. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo «Mystetstvo». Ofset kolor.; 59x80,1 [in Ukrainian].
26. Lavrut, O.O. (2020). Pratsia uchniv Ukrainiskoi RSR druhoi polovyny XX stolittia: oboviazkovist, pryus chy prestyzh? [The work of students of the Ukrainian SSR in the second half of the 20th century: obligation, coercion or prestige?]. *Etnichna istoriia yevropeiskyykh narodiv*, 6, 157–165. Retrieved from: <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2020.62.17> [in Ukrainian].
27. Liubi dity! Rozghliante uvazhno maliunky... (na siuzhety ukrainskykh narodnykh kazok) (1981) [Dear children! Look carefully at the pictures... (on the subjects of Ukrainian folk tales)]. Kyiv: Veselka. Ofset kolor.; 61x82,5 [in Ukrainian].
28. Na fabrytsi, v shkoli, v kolhospi, v zaboi budem prodovzhuvat spravu heroiv (1955) [In the factory, in the school, in the collective farm, in the slaughterhouse, we will continue the work of heroes]. Kyiv: Mystetstvo, Ofset kolor.; 92,9x60 [in Ukrainian].
29. Nezabutnii den u nas: my ydemo u pershyi klas (1953) [In the factory, in the school, in the collective farm, in the slaughterhouse, we will continue the work of heroes]. Kyiv: Radianska shkola, 1953. Ofset kolor.; 70x51 [in Ukrainian].
30. Nechaieva, N.V. (2015). Obraz dytyny v sotsialnomu plakati XX stolittia [The image of a child in a social poster of the 20th century]. *Naukovi zapysky Instytutu zhurnalistyky*, 58, 68–73 [in Ukrainian].
31. Orfohrafichni tablytsi z ukrainskoi movy dlia 2 klasiv rosiiskoiu movoiu navchannia. Chytai slova z «yo» yak z rosiiskym «yio» (1960) [Spelling tables from the Ukrainian language for 2 classes in the Russian language of instruction. Read words with «yo» as with the Russian «yio»]. Kyiv: Derzhavne uchbovo-pedahohichne tovarystvo «Radianska shkola» [in Ukrainian].
32. Orfohrafichni tablytsi z ukrainskoi movy dlia 2 klasiv rosiiskoiu movoiu navchannia. Pyshy «ь» pislia miakykh pryholosnykh (1960) [Spelling tables from the Ukrainian language for 2 classes in the Russian language of instruction. Write «ь» after soft consonants.]. Kyiv: Derzhavne uchbovo-pedahohichne tovarystvo «Radianska shkola» [in Ukrainian].
33. Peredplachuite ta kupuite zhurnaly TsK LKSMU dlia ditei ta pidlitkiv: «Maliatko», «Barvinok», «Pioneriia» (1986) [Subscribe to and buy magazines of the Central Committee of LKSMU for children and teenagers: «Malyatko», «Barvinok», «Pioneria»]. Kyiv: Molod. Ofset kolor.; 60x42,5 [in Ukrainian].
34. Pyoneri y shkolnyky! Sobliudaite pravyla ulychnoho dvyzhenia (1951) [Pioneers and schoolchildren! Follow the traffic rules]. Kyiv: b. v. Ofset kolor.; 60,9x85,2 [in Ukrainian].
35. Pioneer – druh pioneram i ditiam trudiashchykh usikh krain: Zakon pioneriv Radianskoho Soiuzu (1968) [A pioneer is a friend to pioneers and working children of all countries: the Pioneers' Law of the Soviet Union]. Kyiv: Molod, Ofset kolor.; 70,8x45,3 [in Ukrainian].
36. Pioneer – tovarysh i vozhak zhovteniia: Zakon pioneriv Radianskoho Soiuzu (1968) [A pioneer is a comrade and leader of the yellow cubs: the Law of Pioneers of the Soviet Union]. Kyiv: Molod. Ofset kolor.; 70,7x46,2 [in Ukrainian].
37. Pioneer viddanyi Batkivshchyni, partii, komunizmu: Zakon pioneriv Radianskoho Soiuzu (1968) [A pioneer is devoted to the Motherland, the Party, Communism: the Pioneers' Law of the Soviet Union]. Kyiv: Molod, Ofset kolor.; 70,8x45,7 [in Ukrainian].
38. Pioneer hotuietsia staty komsomoltsem: Zakon pioneriv Radianskoho Soiuzu (1968) [A pioneer prepares to become a Komsomol member: the Law of Pioneers of the Soviet Union]. Kyiv: Molod, Ofset kolor.; 70,8x45,6 [in Ukrainian].

39. Pioneer napolehlyvyi u navchanni, pratsi y sporti: Zakon pioneriv Radianskoho Soiuzu (1968) [A pioneer perseveres in study, work and sports: the Pioneers' Law of the Soviet Union]. Kyiv: Molod, 1968. Ofset kolor.; 70,9x45 [in Ukrainian].
40. Pioneer rivniaietsia na heroiv borotby y pratsi: Zakon pioneriv Radianskoho (1968) [A pioneer is equal to the heroes of struggle and work: the Law of Pioneers of the Soviet Union]. Kyiv: Molod. Ofset kolor.; 70,8x45,6 [in Ukrainian].
41. Pioneer shanuie pamiat polehlykh bortsiv...: Zakon pioneriv Radianskoho Soiuzu (1968) [Pioneer honors the memory of fallen fighters...: the Law of Pioneers of the Soviet Union]. Kyiv: Molod. Ofset kolor.; 70,8x46 [in Ukrainian].
42. Pionery ta shkoliari Kyivshchyny! Uchni shkil Kyivskoi oblasti! Vkliuchaite v sotsialistychne zmahannia po zbyranni metalevoho lomu! Dopomozhemo dostrokovy vykonaty plan III roku seymyrychky (1961) [Pioneers and schoolchildren of Kyiv region! Students of schools of the Kyiv region! Join the socialist competition for collecting scrap metal! We will help to fulfill the plan of the third year of the seven-year plan ahead of time]. Kyiv: Fabryka kolorovoho druku Holovpolihrafvydav Ministerstva kultury URSR. Ofset kolor.; 59x80,1 [in Ukrainian].
43. Pishokhode! Raptovo zupynyty transport – nemozhlyvo! (1968) [Pedestrian! It is impossible to suddenly stop the transport!]. Kyiv: Radianska Ukraina. Ofset kolor.; 54x38,9 [in Ukrainian].
44. Pravyla dlia uchashchykhsia (1951) [Rules for students]. Kyiv: Radianska shkola. Kolor. druk; 71x53,9 [in Ukrainian].
45. Sbitnieva, N.F. (2012). Radianskyi plakat u konteksti rozvytku svitovoho hrafichnoho dyzainu [Soviet poster in the context of the development of world graphic design]. *Dyzain, dyzain-osvita*, 13, 64–67 [in Ukrainian].
46. U nashii kraini doroslym i ditiam shyroki shliakhy do nauky vidkryti! (1961) [In our country, wide paths to science are open to adults and children!]. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo obrazotvorchoho mystetstva i muzychnoi literatury URSR. Ofset kolor.; 96,5x56,8 [in Ukrainian].
47. U tvaryn naikrashchi druzi – buriak tsukrovyi, horokh i kukurudza! (1961) [Animals have best friends – sugar beet, peas and corn!]. Kyiv: Derzhsilhospydav URSR. Ofset kolor.; 91,8x60,4 [in Ukrainian].
48. Uvaha! Ozheled (1961) [Warning! Icicles]. Kharkiv: b. v., 1961. Litohr. kolor.; 51x70 [in Ukrainian].
49. Ukrainskyi drukovanyi plakat 1950–1992 rokiv z fondiv Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V.I. Vernadskoho: katalog: u 3 vyp. Vyp. 1: 1950–1964 (2014) [Ukrainian printed poster of 1950–1992 from the funds of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi: catalog: in 3 issues. Vol. 1: 1950–1964.]. Kyiv: NBUV [in Ukrainian].
50. Ukrainskyi drukovanyi plakat 1950–1992 rokiv z fondiv Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V.I. Vernadskoho: katalog: u 3 vyp. Vyp. 2: 1965–1985 (2016) [Ukrainian printed poster of 1950–1992 from the funds of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadskyi: catalog: in 3 issues / author-editor: T. Halkevich, O. Donets. Vol. 2: 1965–1985]. Kyiv: NBUV [in Ukrainian].
51. Ukrainskyi drukovanyi plakat 1986–1992 rokiv z fondiv Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho: katalog / avt.-uporiad.: T. Halkevych, O. Donets. Vyp. 3 (2018) [Ukrainian printed poster of 1986–1992 from the funds of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadskyi: catalog. Vol. 3]. Kyiv: NBUV. Retrieved from: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0003608> [in Ukrainian].
52. Uchni! Pislia skladannia ekzameniv zdavaite nepotribni vam pidruchnyky v shkilni kiosky spozhyvchoi kooperatsii ta knyzhkovi mahazyny Ukrknyhotorhu! (1953) [Pupils! After passing the exams, hand in the textbooks you don't need to the school kiosks of the consumer cooperative and bookstores of Ukrknygotorg!]. Kyiv: Radianska shkola. Shovkohr. kolor.; 91,4x61,8 [in Ukrainian].
53. Shkoliari! Nasliduite dosvid peredovykiv! (1961) [Schoolchildren! Follow the experience of the pioneers!]. Kyiv: Radianska shkola. Ofset kolor.; 106x69 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 26.06.2023
The article was received 26 June 2023

УДК [330+339]:378.091(477.74)"192"

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-42-11>

РОЗВИТОК ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ В ОДЕСЬКОМУ ІНСТИТУТІ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА В 1920-Х РОКАХ

Литвин Наталя Миколаївна,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії, соціології та політології
Київського національного торговельно-економічного
університету
bauschlomba@gmail.com
orcid.org/0000-0003-0555-0485*

Разіцький Віталій Йосипович,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії, соціології та політології
Київського національного торговельно-економічного
університету
v.razitskyi@knute.edu.ua
orcid.org/0000-0002-0311-8317*

Метою дослідження є розкриття завдань і цілей, поставлених комуністичною партією перед торговельно-економічною освітою у 1920-ті роки ХХ ст., на прикладі Одеського інституту народного господарства.

Методологія дослідження спирається на принципи історизму, системності, науковості, верифікації, авторської об'єктивності, поміркованого конструктивізму, а також на використання загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-системний, історико-типологічний) методів.

Результати досліджень. У статті подаються основні організаційні аспекти Одеського інституту народного господарства, розкрито завдання та цілі, поставлені владою перед науково-педагогічною діяльністю інституту, також зосереджена увага на соціальному складі студентів та їхній освіті на торгово-кооперативних факультетах. Слід підкреслити, що ця тема є актуальною, оскільки в Україні наявні лише фрагментарні дослідження з питань торгівлі та економічної освіти 1920-х років.

Висновки. У статті представлені архівні документи, які дають дані про фінансове забезпечення інституту, ролі кооперативних організацій у фінансовій допомозі кооперативного факультету Інституту. У роботі наголошується на відсутності комерційних фахівців та важкому фінансовому становищі студентів на той час. Звертається увага на проблеми, що пов'язані з фінансуванням та зарахуванням студентів на кооперативний факультет. Автори підкреслюють роль торгово-економічної освіти у народженні нової комерційної та пролетарської інтелігенції. На основі архівних документів ми можемо простежити історію інститутів національної економіки, а найголовніше, прокоментувати основні цілі влади щодо створення нової бази торговельно-економічної освіти та нових спеціалістів у сфері торгівлі. З наведених висновків можемо стверджувати, що торговельно-економічна освіта посідала провідне місце у соціалістичному будівництві того часу, а головне – мала виконувати роль «гвинтика» в народженні нової філософії торгівлі та економіки.

Ключові слова: торгівля, торговельно-економічна освіта, комерційні інститути, кооперація, інститути народного господарства.

DEVELOPMENT OF TRADE AND ECONOMIC EDUCATION AT THE ODESSA INSTITUTE OF NATIONAL ECONOMY IN THE 1920S

Lytvyn Natalia Mykolaivna,
*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Philosophy,
Social and Political Sciences
Kyiv National University of Trade and Economics
bauschlomba@gmail.com
orcid.org/0000-0003-0555-0485*

Razitskyi Vitalii Yosypovych,
*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Philosophy,
Social and Political Sciences
Kyiv National University of Trade and Economics
v.razitskyi@knute.edu.ua
orcid.org/0000-0002-0311-8317*

Purpose. The aim of the research is to reveal the tasks and goals set by the Communist Party for trade and economic education in the 1920s of the twentieth century on the example of the Odessa Institute of National Economy.

Methods. Methodology is based on the principles of historicism, systematization, scientificity, verification, authorial objectivity, moderate constructivism, as well as the use of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-systemic, historical-typological) methods.

Results. The article presents the main organizational aspects of the Odessa Institute of National Economy, reveals the tasks and goals set by the authorities for scientific and pedagogical activities of the institute, also focuses on the social composition of students and their education at trade and cooperative faculties. It should be emphasized that this topic is relevant, as in Ukraine there are only fragmentary studies on trade and economic education in the 1920s.

Conclusions. The article presents archival documents that provide data on the financial support of the institute, the role of cooperative organizations in the financial assistance of the cooperative faculty of the Institute. The paper emphasizes the lack of commercial specialists and the difficult financial situation of students at that time. Attention is paid to problems related to funding and enrollment of students in the cooperative faculty. The authors emphasize the role of trade and economic education in the birth of a new commercial and proletarian intelligentsia. On the basis of archival documents, we can trace the history of the institutions of the national economy, and most importantly comment on the main goals of the government to create a new base of trade and economic education and new specialists in the field of trade. From these conclusions we can say that trade and economic education occupied a leading position in the socialist construction of the time, and most importantly had to play the role of “cog” in the birth of a new philosophy of trade and economics.

Key words: trade, commercial and economic education, commercial institutes, cooperation, institutes of national economy.

Вступ. Початок 1920-х років ознаменувався переходом до нової економічної політики, яка несла у собі підвалини перебудування всієї системи господарства на новий лад, розвитку кооперативного руху, товарно-грошових відносин та створення нової системи торговельно-економічної освіти. Нове бачення на розвиток економіки вимагало від держави створення цілісної системи торговельно-економічної освіти, яка б відповідала національним інтересам і світовим тенденціям розвитку. Створення комерційних училищ, інститутів, шкіл у 1920–1930-х роках вимагало багато зусиль і фінансування, а також залучення професійних кадрів, які б безвідмовно працювали у стилі побажань партії. Одним із таких інститутів був Одеський інститут народного господарства, який розпочав свою діяльність 1 вересня 1921 року та замінив собою Гуманітарно-суспільний інститут. Така проблема є актуальною, оскільки підготовка фахівців тор-

говельно-економічної галузі в Україні в 1920-х рр. довгий час не була темою ґрунтовного дослідження і вимагає подальшого вивчення.

Історія становлення і розвитку торговельно-економічної освіти в Україні впродовж 1920-х–1930-х рр. XX ст. розглядалася різними науковцями. Різні аспекти досліджуваної проблеми вивчали: О. Пиріг, Д. Михайличенко, В. Єрмаченко, О. Сахно, О. Рябенко та інші.

Для написання статті були опрацьовані архівні документи Ф. 166 (Наркомату освіти) ЦДАВОУ (Центрального державного архіву вищих органів влади України) та Ф. 1 (Постанови Вукоспілки) ЦДАГОУ (Центрального державного архіву громадських об'єднань України).

Метою статті є спроба систематизувати та розкрити особливості роботи Одеського інституту народного господарства в 1920-х роках, його науково-педагогічну, адміністративну, фінансову організацію.

Протягом процесу формування системи торговельно-економічної освіти в Україні в 1920-х роках постало питання організації Одеського інституту народного господарства, основною метою якого була, як сказано в «Звіті про діяльність Одеського інституту народного господарства за 1922/1923 рр.»: «І перед вищою школою, зокрема Інститутом народного господарства, виросло велике практичне завдання планомірної, організованої господарської підготовки висококваліфікованих працівників у всіх галузях організаційної і господарської діяльності, організований процес по викоріненню попередньої ідеології і безмежної інерції» (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1506, арк. 1). Таким чином, традиційному процесу просвітницької роботи був протиставлений план досить організованого рішення в площині культурного будівництва найбільш невідкладних і гарячих завдань робітничо-селянської держави. Будучи планом просвітницької діяльності, він разом із тим своїми розгалуженнями органічно поєднався з відповідними господарськими органами радянської республіки. Цей план, переслідуючи безсумнівно грандіозні цілі господарських досягнень, даючи можливість підготовки кваліфікованих робітників у всіх сферах життя, зосереджених у відомстві Наркомпросу (Народний комісаріат промисловості), давав велику можливість, як було сказано, «здорового, міцного росту наших вузів і відриву вищої школи від практичних завдань. Це було моментом зближення школи з багатьма галузями державного будівництва» (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1506, арк. 1).

Становлення кооперативної освіти в Одесі

Початок вищій кооперативній освіті в м. Одеса було покладено ще в 1919 році, коли за ініціативою корпоративних організацій і групи професорів Новоросійського університету в Політехнікумі було створено кооперативне відділення. Після реформ кооперативної школи до осені 1921 року був створений Інститут народного господарства у складі трьох факультетів: а) адміністративно-консультативного, б) факультету зовнішніх торговельних відносин, в) кооперативного. Стосовно кооперативної освіти слід зазначити, що в записці кооперативного факультету Одеського Наргоспу (Народного господарства) з приводу питання програми, яка повинна бути обговорена на нараді представників кооперативної освіти в Харкові 3 квітня 1921 року, зазначалося: «Система кооперативної освіти повинна бути побудована таким чином, щоб окремі навчальні заклади (чи це постійні, такі як кооперативні технікуми, чи це додаткові або випадкові у вигляді кооперативних курсів) перебували у тісному зв'язку між собою. Зокрема, стосовно технікумів комісія прийняла рішення такої їх побудови, щоб вони, не будучи позбавленими характеру самостійного навчального закладу, який готує кадри кооперативних працівників на середні ролі, у той самий час були б підготовчою школою для проходження вищого курсу в кооперативних факультетах Наргоспів (або в кооперативних інститутах). При цьому випускники технікуму за своєю

підготовкою повинні бути здатні поступити відразу на другий спеціальний курс Наргоспів або інститутів, минувши перший (загальний) курс» (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1490, арк. 1–2). Також у цьому документі порушувалося питання організації кооперативних курсів, які мали дати базові знання з торговельно-економічної освіти, а саме: «Зупиняючись на кооперативних курсах, які проєктуються зараз кооперативними союзами, профсоюзами і так далі, Комісія поставилася із самим різким осудом до тої грубої, безсистемної, кустарної організації, тенденція до якої спостерігалася в такій сфері. На думку всіх членів комісії, ці курси без належної підготовки, яка б могла гарантувати обдуману програму і гарний склад лекторів, замість користі можуть наносити певну шкоду, вселяючи хаос у головах слухачів та наповнюючи їх абсолютно неправильними поняттями у сфері кооператознавства» (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1490, арк. 2). Як бачимо з документа, такі курси дійсно були погано організовані і потребували модернізації.

Для усунення поганої організації кооперативних курсів, комісія визнала доцільним постановити такі положення стосовно організації курсів, а саме:

1. Для управління цією сферою було створено спеціальний координуючий орган у складі представників кооперативного факультету з однієї сторони і кооперативних Губсоюзів (Губернські союзи) всіх трьох видів кооперації (тобто Губспоживсоюзу, Губсільгоспсоюзу і Губпромсоюзу) – з іншої. Цьому органу, крім розгляду і затвердження положення про курси, програми, лекторського складу, надавалося право видавати чи не видавати дозволи організації і проведення курсів у межах своєї губернії.

2. Під час організації довгострокових курсів мали на увазі, що необхідно було пристосувати до них всю належну техніку для того, щоб такі курси давали можливість кооперативним працівникам, які мають тривалий практичний досвід, отримувати в них достатню підготовку для вступу до Вищої кооперативної школи, минувши при цьому технікум. Також слід підкреслити, що комісія стосовно питання кооперативної освіти звернула особливу увагу і підкреслила необхідність створення в Одесі дослідницької кафедри по кооперації. Вона мала стати центром розвитку кооперативної думки і поширення кооперативних знань (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1490, арк. 33).

Фінансове становище, викладацький та студентський склад Одеського інституту народного господарства

Якщо говорити про особливості роботи кооперативного факультету Одеського інституту народного господарства, то слід зазначити, що «Комісія вважає незаперечним, що за значенням своїм для кооперації робота викладачів вищої кооперативної школи повинна бути прирівняна до праці найвищої категорії працівників Губсоюзу. Тому у відношенні оплати праці вона повинна бути підведена під відповідну тарифікацію. Не буде зайвим при цьому зазначити, що саме ця си-

Таблиця 1

Кошторис Одеського інституту народного господарства за 1921 рік

ВИТРАТИ. КОШТОРИС	ПРИБУТКИ. КОШТОРИС
1. На кооперативний кабінет, бібліотеку при факультеті – 2416666 р.	Губсоюз – 35% – 7120000 р.
2. На додаткове оснащення факультету – 13450001 р.	Вукоспілка – 15% – 3180000 р.
3. На фонд для допомоги професорам і студентам в особливих випадках – 1000000 р.	Сільсоюз – 10% – 2120000 р.
4. На премії за наукові роботи по кооперації – 800000 р.	УМПО – 10% – 2120000 р.
5. Непередбачувані витрати – 3533333 р.	ОПО – 15% – 3180000 р.
ВСЬОГО – 21200000 р.	Промсоюз – 5% – 1060000 р.
	Союз. сільсьгосп. колект. – 5% – 1060000 р.
	Одесміськ. – 5% – 1060000 р.
	Губкомвоєн. – 5% – 1060000 р.
	ВСЬОГО – 105% – 22260000 р.

стема застосовувалася в Одесі за згодою викладачів кооперативного факультету і кооперативних союзних організацій. Незалежно від того, комісія вважає необхідним встановити як принцип, що до участі в оплаті бюджету по кооперативній освіті повинна залучатися не тільки одна Споживацька, але й інші види кооперації, хоча б у рівній пропорції (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1490, арк. 34). Тобто слід підкреслити, що порівняно з іншими факультетами Одеського інституту народного господарства саме кооперативний факультет був фінансово забезпечений за рахунок допомоги різних кооперативних організацій. Кооперативні організації з розумінням відгукнулися на запрошення. Після попередніх нарад персоналу була створена особлива комісія у складі трьох викладачів кооперативного факультету і трьох викладачів кооперації, якій доручили розробити кошторис і після затвердження його нарадою зібрали внески і здійснили освоєння зібраної суми. Кошторис був складений на три місяці 1921 року і мав такий вигляд, який наведений у таблиці 1 (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1490, арк. 36).

Слід зазначити, що цей кошторис був не повністю виконаний кооперативними організаціями. Міжкооперативна комісія із забезпечення кооперативної освіти в м. Одеса розробила кошторис кооперативного факультету на січень і лютий 1922 р., яка була представлена на січень 1922 року у сумі 84000000 руб., а на лютий 1922 року – у сумі 192000000 руб. (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1490, арк. 48). За 1922 рік з січня по березень кооперативним факультетом було отримано від кооперативних організацій:

- від філіалу Вукоспілки – 25,000,000 руб.
- від Губсоюзу – 20,000,000 руб.
- від Промсоюзу – 54,000,000 руб.
- від Сільгоспсоюзу – 25,240,000 руб.

Усього – 124,240,000 руб.

Вищезазначена сума в міру надходження на рахунок видавалася професорам кооперативного факультету у вигляді авансу в рамках заробітної плати за 1922 р. Слід зазначити, що від Губпрофобра (Губернський профсоюз) у 1922 р. професори кооперативного факультету платні не отримували (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1490, арк. 49).

Якщо говорити про наявність студентів та їхній соціальний склад, то слід відзначити, що на початку 1921 року на кооперативному факультеті було 82 студенти. Під час начитки лекцій в осінньому триместрі 1921 року з'ясувалося, що активних студентів було близького 30 осіб, які ретельно відвідували лекції взимку, незважаючи на холод та недостатнє освітлення. Після перереєстрації усіх студентів, здійсненої Інститутом народного господарства у січні 1922 року, на кооперативному факультеті залишилося 24 студенти. Про склад студентів у наявності такі відомості:

По національності з 24 студентів: українців – 1, росіян – 6, євреїв – 17.

По сімейному стану: одружених – 18, неодружених – 6.

По статі: чол. – 21, жін. – 3.

20 осіб є членами профсоюзів. З них 12 – союзу Радпрацівників.

Вік студентів у діапазоні від 20 до 37 років.

По партійній приналежності студенти розподіляються таким чином: 1 сіоніст-соціаліст, 2 меншовики, 21 безпартійний.

3 студенти із закінченою вищою освітою, а всі інші – із середньою освітою.

8 студентів мають кооперативний стаж (переважно конторська служба в різних кооперативних закладах) (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 574, арк. 110).

З приводу питання затвердження викладачів на кооперативний факультет було прийнято рішення, що до складу факультетської комісії повинні входити викладачі трьох Губсоюзів, яким, таким чином, буде належати право брати участь у вирішенні питання прийому викладачів. Така система, на думку комісії інституту, більш прийнятна, ніж створена Вукоспілкою апробація викладачів філіями Вукоспілки (для Одеси і Києва). Філії Вукоспілки, будучи торговельними конторами, керувалися працівниками по найму, яким присуджували право «рекомендації» і «погодження» на обрання факультетом особи до складу викладачів. З приводу питання адміністративного управління навчальними закладами комісія дійшла висновку про доцільність створення особливого відділу управління кооперативною школою. При цьому

до колегії цього відділу повинні бути залучені представники українських центрів усіх трьох видів кооперації: Вукоспілки, Українського союзу сільськогосподарської кооперації, Українкустарспілки, а також Головної кооперативної ради (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 574, арк. 125).

Навчальні плани та методи викладання

Що стосується методів викладання, то в звіті губерньського інспектора по соціально-економічній вертикалі по Одеській губернії за січень–березень 1923 року говорилося про «відживання виключно лекційного методу, який залишає слухачів пасивними, безсумнівно, просувається вперед, і фігура лектора, який з висоти кафедри відчитує свій курс, поступово вимирає. Необхідно відзначити, що відсутність суцільного лекційного методу і заміна його лабораторними прийомами і спілкування викликало зі сторони слухачів значний інтерес до таких предметів, які, перебуваючи в руках професорів, раніше не збирали великих аудиторій. Зараз у цих професорів спостерігаються досить великі та активні аудиторії» (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 562, арк. 476). Про актуальність саме практичної роботи говорилося в пояснювальній записці до плану викладання в Одеському інституті народного господарства за 1922–1923-і роки, а саме: «Повертаючись до загального характеру плану викладання, комісія вважає, що центром тяжіння викладання вона вважає практичні роботи, яким відведено в кожному циклі і на кожному відділенні належне місце. Практичні заняття поділяються на дві групи: обов'язкові й альтернативно обов'язкові (за вибором студента). Обов'язковими визнані практичні заняття по основних предметах кожного відділення. Але, крім цих практичних занять, комісія вважає також необхідним запровадження особливого триместру, присвяченого практиці в установах по спеціальності. Цей триместр повинен розміщатися між другим і третім циклом. Хоча таке нововведення не передбачено харківським планом і подовжує загальний термін проходження курсу в Інституті народного господарства на чотири місяці, однак воно має надзвичайно велике практичне значення для підготовки молодих фахівців» (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1506, арк. 53).

Також слід відзначити, що Одеський інститут народного господарства влаштував своє внутрішнє життя за своїм планом, хоча за зразок брав план організації Харківського інституту народного господарства (ХІНГ). Прикладом може бути пояснювальна записка до плану викладання ХІНГ 1922 року: «Розпочавши складання плану викладання, комісія користувалася основним матеріалом для своїх робіт – планом Харківського інституту народного господарства. Однак, згідно з пропозиціями науково-організаційного відділу Одеського Губпрофобра, користування харківським планом не повинно було бути зведено до простого його копіювання. Тому комісія отримала повноваження, відштовхуючись від харківського плану, вносити до нього свої зміни, яких потребують інтереси наукової постановки народно-госпо-

дарської освіти і місцеві особливості, які можуть справити на неї вплив. Розглянувши детально харківський план Інституту народного господарства, комісія одноголосно зробила висновок, що цей план має значні недоліки. Найбільшим його недоліком є багатопредметність, що викликана, з одного боку, тим, що до плану внесено багато предметів, які взагалі не можуть бути засвоєні належним чином студентами-економістами. Тому комісія прийняла рішення знищити багатопредметність шляхом, по-перше, об'єднання надто детальних курсів у загальні для них курси; по-друге, видалення з програми низки спеціальних технічних дисциплін і заміни їх загальним курсом, якому було дано назву «Енциклопедія промислової техніки» (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1506, арк. 35). Таким чином була зроблена робота комісії по повній переробці харківського плану з метою пристосування до потреб педагогіки.

Стосовно факультету зовнішніх торговельних відносин при Одеському інституті народного господарства, то створення його було покликане: 1) поглибити і доповнити ту загальну економічну освіту, яка дається на першому (загальному) циклі інституту, і тим самим підготувати до засвоєння спеціальних знань, необхідних для практичного діяча в галузі зовнішньої торгівлі; 2) дати ці спеціальні знання у найбільш повному обсязі і всебічній направленості. У відповідності до цього в навчальний план введені загальні економічні дисципліни (прикладна економіка, фінансова наука, економічна історія, сучасне світове господарство, грошовий обіг, кредит і банківська справа) і суміжні загальні юридичні дисципліни (державне право, вчення про управління, міжнародне право, цивільне право і торговельне право), а також товарознавство (Рябенко, 2012: 126). Спеціальні курси, які входять до навчального плану і охоплюють необхідні для практичного діяча в галузі зовнішньої торгівлі теми, діляться на: 1) основні, обов'язкові для всіх студентів факультету (економіка зовнішньої торгівлі, загальний курс торговельної справи, техніка імпорту і експорту, організація і техніка зовнішньої торгівлі РСФРР і УРСР, зовнішня торгівля і кооперація, загальні міжнародно-політичні і міжнародно-правові курси, торговельний бухгалтерський облік і комерційна арифметика) і 2) додаткові освітні курси для студентів, які вибрали той чи інший напрям. 3-поміж основних спеціальних курсів, обов'язкових для вивчення усіма студентами, є три дисципліни: 1) зовнішня торгівля і кооперація, 2) торговельний бухгалтерський облік, 3) комерційна арифметика.

Відповідно до основних вимог Положення про вузи УРСР і вказівок представників Губпрофобра основний центр тяжіння роботи переносився з лекцій до практичних і семінарських занять, кількість яких з більшості предметів перевищувала кількість лекцій і ніде не була меншою, ніж лекцій. Прикладом може бути таблиця 2, де показано скільки часу відводилося саме на практичні заняття (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1506, арк. 14):

Таблиця 2

Навчальний план факультету зовнішніх торговельних відносин за 1922/1923 рр.

Назва предмета	Час. лекцій	Практичні заняття	Семінари	Необхідні семінари
1. Прикладна економіка	1	2	1	–
2. Фінансова наука	1	2	1	–
3. Економічна історія Заходу	1	1	–	1
4. Економічна історія Росії	1	1	–	1
5. Сучасне світове господарство	1	2	–	1
6. Економіка зовнішньої торгівлі (Зовнішня торговельна політика)	–	2	1	1
7. Державне право (загальне і порівняльне)	1	1	–	1
8. Російське державне право	1	1	–	1
9. Вчення про управління (адміністративне право)	1	2	–	1
10. Міжнародне право (загальний курс)	1	2	1	1
11. Цивільне право (загальний курс)	1	2	–	1
12. Товарознавство	1	3	–	–
13. Торговельний бухгалтерський облік	–	2	–	–
14. Грошовий обіг, кредит і банківська справа	1	2	–	1
15. Митна справа і митна тарифна політика	–	1	–	–
16. Техніка імпортової та експортної справи	–	2	–	–
17. Організація і техніка зовнішньої торгівлі в РСФРР і УРСР	–	1	1	1
18. Зовнішня торгівля і кооперація	1	1	–	1
19. Торговельне право (загальний курс)	1	1	1	1
20. Міжнародні відносини	1	1	1	1
21. Консульське право	–	1	–	2
22. Міжнародне приватне право	1	1	–	2
23. Міжнародне кримінальне право	1	2	–	1
24. Зовнішня політика РСФРР і УРСР	–	1	1	2
25. Комерційна арифметика	–	2	–	–
ВСЬОГО	6	16	4	12

Переходячи до питання студентських організацій, можна стверджувати, що прийом, який був у 1921/1922 навчальному році, збільшив чисельність студентів з комуністичних організацій. Новий прийом посилив комуністичну групу і склад пролетарського студентства. Комуністична організація мала значний вплив на студентство і фактично була його керівним органом. Основним важелем, яким користувалася комуністична організація для здійснення впливу, була політична просвітницька робота. У звіті і доповіді про діяльність Одеського інституту народного господарства за 1 і 2 триместри 1922/1923 зазначалося: «В цій сфері також зроблено багато. Зокрема, працює марксистський осередок і розпочав свою роботу марксистський осередок 2-го ступеня. Організована робота марксистських семінарів під керівництвом марксистської кафедри. Проводяться семінари із загальної теорії права, з порівняльної історії права, зі світового господарства, завданням яких є вивчення цих предметів з марксистської точки зору. Сьогодні, коли розшарування студентів стало завершеним фактом, існування пролетарського колективу стало абсолютно зайвим і орган професійної секції проводить значну роботу щодо перереєстрації студентів членів союзів. Також на завершення потрібно відзначити, що немає жодного студента із

родин білогвардійців. Старе студентство не має в масах абсолютного ніякого впливу. Можна передбачити, що при прийомі 1923–1924 року студенти вже будуть на 100% нашими (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 559, арк. 30). На рис. 1 представлено комуністичний осередок Одеського інституту народного господарства 1921 року, що активно проводив роботу серед студентства Інституту, яка полягала в комуністичній пропаганді ролі партії та значення пролетаріату в історії торговельно-економічної освіти.

Надалі у зв'язку з розвитком внутрішньої торгівлі і промисловості, а також фінансової, банківської і страхової сфери визнано було за необхідністю факультет зовнішньої торгівлі перетворити на економічний факультет з більш розгалуженим планом викладання економічних дисциплін пролетарського профілю.

Висновки. Отже, система торговельно-економічної освіти чітко ставила за мету пролетаризацію освіти та залучення народних мас до популяризації закладів народного господарства. З опрацьованих авторами та наведених вище архівних документів можна зробити висновки та підкреслити наукову новизну, що Одеський інститут народного господарства був одним з основних вузів торговельно-економічного профілю в ра-

Рис. 1. Комуністичний осередок Одеського інституту народного господарства 1921 р. (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1506, арк. 108)

дянській Україні. На науково-педагогічну роботу влада покладала великі надії, а саме: підготовку і перепідготовку викладацького складу, розширення спеціалістів комерційного профілю (хоча цього зробити на сто відсотків не вдалося), збільшення студентів пролетарського та селянського походження, стимуляцію практичної роботи, тобто обов'язкове проходження виробничої практики після завершення вузу, чітке слідування постав-

лених завдань з приводу концентрації предметів відповідно до спеціалізації, розширення наукової роботи методом організації курсів, гуртків, парткабінетів та інше. Загалом, Інститут перетворився на вищий навчальний заклад торговельно-економічного спрямування, який повинен був відігравати роль додаткової ланки у формуванні нової соціалістичної економіки з пролетарським відтінком на «краще майбутнє».

Література:

1. Записка кооперативного факультету Одеського Наргоспу з приводу питання програми, яка повинна бути обговорена на нараді представників кооперативної освіти в Харкові 3 квітня 1921 року. *ЦДАВО України*. Центр. держ. архів вищих органів влади та управління України). Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1490.
2. Звіт і доповідь про діяльність Одеського інституту народного господарства за I і II триместри 1922/1923 навчального року та його учбові плани, програми. *ЦДАВО України*. Центр. держ. архів вищих органів влади та управління України). Ф. 166. Оп. 5. Спр. 562.
3. Матеріали про стан та роботу кооперативних технікумів та курсів рахівництва України. *ЦДАВО України*. Центр. держ. архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 559.
4. Рябченко О.Л. Формування контингенту студентів у вищих навчальних закладах радянської України (кінець 1920-х–1930-ті рр.). *Сторінки історії*: збірник наукових праць. 2012. Вип. 33. С. 124–135.
5. Учбові плани, доповіді, звіти та інші матеріали Одеського інституту народного господарства. *ЦДАВО України*. Центр. держ. архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 574.

References:

1. Zapyska kooperatyvnoho fakultetu Odeskoho Narhospu z pryvodu pytannia prohramy, yaka povynna buty obhovorena na naradi predstavnykiv kooperatyvnoi osvity v Kharkovi 3 kvitnia 1921 roku [A note from the cooperative faculty of the Odesa National Farm concerning the issue of the program, which should be discussed at a meeting of representatives of cooperative education in Kharkiv on April 3, 1921]. *TsDAVO Ukrainy* (Tsentr. derzh. arhiv vyshchych organiv vlady ta upravlinnia Ukrainy). F. 166. Op. 2. Spr. 1490.
2. Zvit i dopovid pro diialnist Odeskoho instytutu narodnoho hospodarstva za I i II trymestry 1922/1923 navchalnoho roku ta yoho uchbovi plany, prohramy [Report and report on the activities of the Odessa Institute of National Economy for the I and II trimesters of the 1922/1923 academic year and its educational plans and programs]. *TsDAVO Ukrainy* (Tsentr. derzh. arhiv vyshchych organiv vlady ta upravlinnia Ukrainy). F. 166. Op. 5. Spr. 562.
3. Materialy pro stan ta robotu kooperatyvnykh tekhnikumiv ta kursiv rakhivnytstva Ukrainy [Materials on the state and work of cooperative technical schools and accounting courses of Ukraine]. *TsDAVO Ukrainy* (Tsentr. derzh. arhiv vyshchych organiv vlady ta upravlinnia Ukrainy). F. 166. Op. 5. Spr. 559.

4. Riabchenko, O.L. (2012). Formuvannia kontynhentu studentiv u vyshchych navchalnykh zakladakh radianskoi Ukrainy (kinets 1920-kh – 1930- ti rr.) [Formation of the contingent of students in higher educational institutions of Soviet Ukraine (late 1920s – 1930s)]. *Storinky istorii: Zbirnyk naukovykh prats.* 2012. Vyp. 33. S. 124–135.
5. Uchbovi plany, dopovidi, zvity ta inshi materialy Odeskoho instytutu narodnoho hospodarstva [Curricula, reports, reports and other materials of the Odesa Institute of National Economy]. *TsDAVO Ukrainy* (Tsentr. derzh. arhiv vyshchych organiv vlady ta upravlinnia Ukrainy). F. 166. Op. 4. Spr. 574.

Стаття надійшла до редакції 04.04.2023

The article was received 04 April 2023

УДК 341.223.14:364-787.522(477.72)"2022"

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-42-12>

УРБАНІСТИЧНІ ВИМІРИ ОКУПАЦІЙНОЇ ДІЙСНОСТІ: ХЕРСОНСЬКИЙ ДОСВІД ПОВСЯКДЕННОГО ПОРТРЕТУВАННЯ

Черемісін Олександр Вікторович,

*доктор історичних наук,
професор кафедри історії, археології та методики
викладання*

Херсонського державного університету

al.cheremisin@gmail.com

orcid.org/0000-0003-0173-0489

Михайленко Галина Миколаївна,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії, археології та методики
викладання*

Херсонського державного університету

irida@ukr.net

orcid.org/0000-0002-1160-8754

Мета дослідження – вивчити особливості окупації на прикладі Херсона під час широкомасштабної російсько-української війни у березні–листопаді 2022 р. **Методологічною основою дослідження** стали такі методи: аналізу, синтезу, спостереження, фронтиру, локальної історії, повсякденності, усної історії. **Основні результати дослідження.** 1 березня 2022 р. Херсон став першим обласним центром, захопленим з початку широкомасштабної російської агресії, та третім з початку російсько-української війни у 2014 р., тимчасова окупація якого тривала 8 місяців і 10 днів до 11 листопада 2022 р. Досліджуваний період характеризується захопленням обласного центра Херсон і перебування його у тимчасовій окупації російських військ. У статті робиться спроба на повсякденному рівні зрозуміти й окреслити особливості перебування Херсона в окупації. У ході дослідження запропонована періодизація тимчасової окупації міста з поділом на три періоди: 1) трансформаційний (березень – кінець травня 2022 р.); 2) інтеграційний (кінець травня – початок жовтня 2022 р.); 3) реструктуризаційний (початок жовтня – початок листопада 2022 р.). Кожен етап мав свою специфіку та особливі контури повсякденного сприйняття ходу військового конфлікту, мав свої межі і внутрішню логіку, що відбивалось на моральному сприйнятті цивільним населенням ходу військової кампанії та очікування визволення. У ході роботи були виявлені особливі характеристики кожного періоду та обґрунтовані переходи з одного періоду в інший. Запропоновано ставитись до окупації Херсона як до особливого типу окупаційної практики російського режиму. Дослідження доповнено повсякденними практиками життя місцевого населення як на основі усних історичних відомостей, так і на основі рефлексії особистого перебування в тимчасово окупованій зоні. **Висновки.** У висновках визначені хронологічні межі та особливості окупації на прикладі Херсона. Запропонований і обґрунтований поділ тимчасової окупації Херсона на три періоди. Доведено нездійсненність планів агресора щодо інкорпорації Херсона до складу російської федерації і провальність штучної «новоросійської» теорії.

Ключові слова: Південь України, Херсон, окупація, широкомасштабна російсько-українська війна, визволення, повсякденність.

URBAN DIMENSIONS OF THE OCCUPATION REALITY: KHERSON EXPERIENCE OF EVERYDAY PORTRAITING

Cheremisin Oleksandr Viktorovich,
*Doctor of Historical Sciences,
Professor at the Department of History, Archaeology
and Teaching Methods
Kherson State University
al.cheremisin@gmail.com
orcid.org/0000-0003-0173-0489*

Mykhaylenko Halyna Mykolayivna,
*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of History,
Archaeology and Teaching Methods
Kherson State University
irida@ukr.net
orcid.org/0000-0002-1160-8754*

The research purpose is to examine specificity of occupation exemplified by Kherson during the full-scale Russian-Ukrainian war in March–November 2022. **Methodological foundations** of the study involve such methods as analysis, synthesis, observation, frontier, local history, everyday life and oral history. **Main research results.** On March 1, 2022 Kherson became the first regional center occupied after the beginning of the full-scale Russian aggression and the third one – after the beginning of the Russian-Ukrainian war in 2014. Its temporary occupation had lasted 8 months and 10 days by November 11, 2022. The examined period is characterized by capturing the regional center Kherson and its being occupied temporarily by Russian armed forces. The research makes an attempt to comprehend and outline specificity of Kherson's being under occupation in everyday life aspects. The study suggests a periodization of the city's temporary occupation divided into three periods: 1) transformational (March – the end of May, 2022); 2) integrational (the end of May – the beginning of October, 2022); 3) restructuring (the beginning of October – the beginning of November, 2022). Each stage had its own specificity and special contours of everyday perception of the war conflict, had its boundaries and internal logic that reflected on civilians' psychological perception of the course of the war campaign and their expectations of liberation. The research finds out special characteristics of each period and substantiates transitions from one period to another. It suggests considering occupation of Kherson as a special type of the Russian regime's occupation practice. The study also involves depiction of the local population's everyday life based on oral history information and personal reflections of staying in the temporarily occupied zone. **Conclusions.** The conclusions determine chronological boundaries and specificity of occupation exemplified by Kherson. The research suggests and substantiates division of Kherson's temporary occupation into three periods. The study proves impossibility to realize the aggressor's plans concerning incorporation of Kherson into Russian federation and failure of the artificial «novorossia» territory.

Key words: Southern Ukraine, Kherson, occupation, full-scale Russian-Ukrainian war, liberation, everyday life.

Вступ. Актуальність досліджуваної проблеми має підґрунтя у глибокому переосмисленні статусу Півдня України на сучасному етапі українського державотворення та в умовах повномасштабної війни росії проти українського народу. Це зумовило зміни у розумінні новітньої історії України. Важливо зрозуміти хід сучасної широкомасштабної російсько-української війни на прикладі окупації Херсона у 2022 р. та продемонструвати домінуючу роль українського та європейського чинників у розвитку земель Півдня України.

За останній час було опубліковано не дуже багато досліджень, пов'язаних з нещодавніми подіями. З огляду на це можна виділити дослідження Д. Мальчикової та І. Пилипенко, які порушували питання про ключові виклики, що встали перед херсонцями у період окупації: 1) милітаризація міського простору та повсюдне відчуття безправності з кричущими порушеннями прав людини; 2) відсутність доставки гуманітарних вантажів,

припинення діяльності місцевого бізнесу, банківської системи і введення в обіг російського рубля; 3) ліквідація систем доступу до українського зв'язку і ЗМІ, окупація інформаційного простору і трансформація міської ідентичності; 4) масовий виїзд населення з окупованого міста (Мальчикова, Пилипенко, 2022: 6–15).

Херсонський дослідник С. Водотика у своєму науковому доробку порушував питання про спробу зрозуміти і показати, як змінювалося життя Херсона у перші тижні після окупації (Водотика, 2022).

Спробу соціологічного аналізу проявів колабораціонізму на територіях Запорізької та Херсонської областей провів О. Зубченко. У ході дослідження він дійшов висновків, що серед політиків ворога домінували представники вищих соціальних верств, які входили у структуру державного управління і мали змогу діяти від імені держави (Зубченко, 2022: 15–23).

Однак, незважаючи на те, що наукове осмислення цього періоду тільки починається, слід підкреслити, що попередні дослідження зосереджувалися на повсякденних практиках мешканців міста й автори не наголошували на особливостях херсонської моделі окупації та не порушували питання про необхідність періодизації цього явища.

Метою статті є дослідження особливостей окупаційної реальності херсонського досвіду з 01.03. 2022 р. по 11.11.2022 р. та обґрунтування необхідності періодизації окупаційного періоду в історії міста.

Здобувши незалежність у 1991 р., українці реалізували багатовікову мрію про створення і розвиток власної соборної держави. До 2014 р. українська територія не ставала ареною військових міжнародних конфліктів, оскільки це підкріплювалось міжнародними домовленостями і без'ядерним статусом України. Це було наслідком схвалення Верховною Радою заяви про без'ядерний статус у жовтні 1991 р. У грудні 1991 р. Україна підписала Мінську Угоду СНД, яка передбачала, що держава розукомплектовує запас тактичного озброєння до кінця 1994 р. У жовтні 1993 р. Верховна Рада ухвалила відповідну військову доктрину, в якій зазначалось, що на міжнародній арені Україна проголошує свій без'ядерний статус і держава вважає застосування ядерної зброї неприпустимим. Такі кроки були затверджені Будапештським меморандумом, який підписали 5 грудня 1994 р. Відповідно до документа Україна відмовлялась від ядерного озброєння і отримувала гарантії безпеки територіальної цілісності від США, Британії та росії. Пізніше до домовленості долучилися Франція та Китай.

Такі кроки зумовили пріоритети України після здобуття незалежності у зовнішньополітичних відносинах, головна сутність яких зводилась до таких напрямів, як:

- розвиток європейського співробітництва;
- розгортання відносин у рамках СНД;
- активна участь у роботі ООН та інших міжнародних інституцій;
- налагодження і покращення взаємин зі США та країнами-учасницями НАТО;
- пріоритетний розвиток зі стратегічним партнером – росією.

Такі напрями зовнішньополітичної діяльності України зумовили два головних спрямування розвитку держави: «Європейський вибір» та «російський вибір». Розвиток України до 2014 р. продемонстрував перевагу саме «Європейського вибору», що поклало початок внутрішньополітичній боротьбі всередині держави і мало наслідком розгортання «Революції Гідності», яка призвела не лише до зміни Президента, а й вектора зовнішньополітичної орієнтації саме на включення України до Європейського Союзу. Політичну частину угоди українська держава змогла підписати 21 березня 2014 р. (Угода про асоціацію, 2014).

Такі кроки України шляхом «Європейського вибору» призвели до загострення взаємин із росією, яка не мала бажання мирно відпускати Україну і

розпочала військову агресію шляхом анексії Криму та військового наступу на території Донецької та Луганської областей. Взаємозв'язки України та росії і до цього мали багато «гострих кутів». Такі теми, як «економічні взаємини», «Крим та Севастополь», «статус російської мови», ніколи не вщухали на політичному, соціальному, медійному просторі і ускладнювали, робили неоднозначними взаємини між країнами.

З початком військової агресії росії проти України у 2014 р. сформувалася тимчасово окупована територія, на яку фактично не поширювався контроль української влади. Під цими територіями визнавались Автономна Республіка Крим, статус якої був визначений Верховною Радою України від 15 квітня 2014 р., та окремі райони, міста і селища Донецької та Луганської областей, статус яких визначила Верховна Рада 17 березня 2015 р.

Правовий режим тимчасово окупованих територій визначив Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» з уточненнями закону про суверенітет України над Донбасом (Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», 2014). Уже відповідним Указом Президента України від 7 лютого 2019 р. були точно визначені територіальні межі у лінії розмежування на Донбасі з точним переліком районів, міст та селищ (Указ Президента України «Про межі та перелік районів, міст, селищ і сіл, частин їх територій, тимчасово окупованих у Донецькій та Луганській областях», 2019). У засобах масової інформації найчастіше використовували загальну аббревіатуру ОРДЛО (окремі райони Донецької та Луганської областей).

Станом на 2021 р. у межах тимчасово окупованих територій, за даними державної статистики, нараховувалося 43 тис. кв. км, тобто близько 7% українських земель (Україна у цифрах 2021, 2022: 2).

На міжнародній арені з метою деескалації російської агресії проти України 11–12 лютого 2015 р. були підписані Мінські домовленості (Коментар МЗС України, 2015) у форматі «нормандської четвірки» між лідерами Німеччини, Франції, України та росії, що загалом не зупинило військової агресії росії на Донбасі (лише зафіксувало лінію фронту та зменшило інтенсивність військових дій) та не актуалізувало питання деокупації Криму. Відповідно до таких заходів Україна прийняла Закон «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей» від 16.09.2014 р. із внесеними змінами відповідно у редакції від 18.12.2021 р. (Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України»). Під час пресконференції президента росії 22 лютого 2022 р. була зроблена заява про те, що мінські домовленості втратили свою силу, оскільки росія визнає незалежність так званих «донецької» та «луганської народних республік».

Із самого початку нової фази до героїчного збройного протистояння українського народу

проти російської агресії долучилась і Херсонська область, яка з першого дня стала ареною військового зіткнення. Після 5-денних боїв Херсон був захоплений російськими військами 1 березня 2022 р., з чого почалась довготривала окупація, яка тривала 8 місяців і 10 днів і завершилась 11 листопада 2022 р.

Періодизація окупації Херсона

Саме захоплення Херсона 1 березня 2022 р. відбувалось з декількох напрямів і супроводжувалось масованими обстрілами з різних видів озброєння. Застосовувались установки Град, стрілецька зброя, танки, БТри, БМД тощо. За особистими спостереженнями було обстріляно більше 100 цивільних, інфраструктурних, адміністративних, освітніх об'єктів. У перші ж дні війни були вбиті і поранені. Одними з перших постраждалих у Херсоні були представники територіальної оборони (ТРО). Встановлення прізвищ усіх причетних до створення, діяльності ТРО Херсона потребує тривалого часу. Херсонське ТРО героїчно прийняло нерівний бій із російськими агресорами у «Бузковому парку». Однак озброєні лише гранатами та вогнепальними сумішами тероборонівці не змогли довго чинити спротив і більшість з них загинула. Серед убитих були і цивільні громадяни, які невчасно виявились на лінії вогню. Окрім цих подій, захоплення Херсона військовими РФ супроводжувалось мародерствами, пограбуваннями, гвалтуваннями, затриманнями цивільного населення, і доля багатьох людей ще досі залишається невідомою.

У результаті Херсон виявився першим обласним центром, який було захоплено після початку повномасштабного вторгнення, і третім після початку військової агресії РФ з 2014 р.

Повний період окупації Херсона можна умовно поділити на 3 періоди:

– 1 період активної фази окупації – трансформаційний: березень – кінець травня 2022 р. Відбувся різкий перехід до іншої «паралельної» реальності, в якій окупанти: розірвали транспортне і логістичне сполучення з Україною, почали встановлювати інформаційну блокаду українського радіо та телебачення, посилено поширювали у засобах масової інформації російську пропаганду, максимально скоротили життєвий простір місцевим мешканцям, встановивши величезну кількість блокпостів та запровадивши комендантську годину. Відбулася «революція» цін, провадилося залякування цивільного населення, ліквідація або суттєве скорочення місцевого бізнесу та ініціатив, заборонили будь-які зв'язки з Україною та транспортне сполучення, було припинено ввезення будь-якої продукції з України;

– 2 період – інтеграційний: кінець травня – кінець вересня 2022 р. Здійснювалася пряма заборона діяльності української банківської системи та розпочалося відкриття російських банків; запроваджувалася російська валютна система; відбувалася підготовка до проведення так званого «псевдореферендуму»; було повністю заблоковано доступ до українських мобільних мереж із одночасним по-

ширенням російських зразків мобільного зв'язку та Інтернету; відбувалося силове захоплення закладів освіти, що супроводжувалося запровадженням російських програм навчання. Проводилася масова агітація щодо отримання російських паспортів; здійснювалися агресивні заходи, пов'язані з переєстрацією бізнесу за російськими документами і стандартами; здійснювалося масове завезення і збут російської продукції;

– 3 період – реструктуризаційний: кінець вересня – початок листопада 2022 р. Розпочалося поступове згортання російської присутності в місті, здійснювалася примусова евакуація населення, почалася нова хвиля «революції цін»; знищувалася місцева інфраструктура, відбувалися культурні грабунки (вивезення пам'ятників, архівних документів, музейних експозицій, навчального обладнання освітніх установ); припинилося функціонування закладів освіти за російською програмою. 11 листопада 2022 р. відбулося визволення Херсона, що супроводжувалося поверненням українського законодавства та відновленням контролю над Правобережжям області.

«Херсонська модель окупації»: особливості та відмінності

Говорячи про окупацію Херсона, доцільно визначити декілька важливих чинників. По-перше, у вітчизняному законодавстві ніяк не визначалася окупація юридичною термінологією. У засобах масової інформації та у щоденному спілкуванні захоплена росіянами територія називалась «тимчасово окупованою». Але не існує юридичних підстав так вважати, оскільки так і не було стосовно Херсонщини прийнято жодного юридичного документа, який би це підтверджував або спростовував. Не було прийнято жодного юридичного акта, який би надавав вказівки чи рекомендації українським органам місцевого управління та самоврядування в умовах військового захоплення міста. Це дає підстави стверджувати, що термінологія у визначенні «тимчасово окуповані території» Херсона та області не має юридичного закріплення. Херсонська область була захоплена у ході широкомасштабного наступу РФ і доцільніше ставитись до неї як до «захопленої». По-друге, на відміну від інших тимчасово окупованих районів, для Херсонщини не було надано жодного гуманітарного або «зеленого коридору». Це дає підстави стверджувати про характер становища Херсона та області як загарбаних територій.

Не було єдиного узгодженого погляду на статус Херсона і в окупаційній адміністрації, їхні ідеї змінювались залежно від військово-політичної кон'юнктури. Для початкового етапу окупації загарбники налаштовувались на проведення референдуму щодо проголошення у Херсоні так званої «херсонської народної республіки» (хнр), адже розраховували, що херсонці з квітами радісно будуть зустрічати своїх «визволителів» і готувались до донецько-луганської схеми окупованої території. Але цьому на заваді стало те, що більшість місцевих мешканців не сприйняли окупантів як визволителів і героїчно вийшли з мирними про-

тестами, які тривали протягом березня – початку квітня 2022 р. У зв'язку з цим план окупантів на побудову хнр провалився і довелося шукати інші варіанти окупаційного сценарію.

Новими підходами став план на інтеграцію Херсонщини до складу рф у вигляді або відродженої «новоросії», про недієздатність, штучність і анахронізм якої ми писали вже у своїх попередніх працях (Черемісін, 2017: 35–86; Мухайленко, Cheremisin, 2020: 36–45), або Таврійської губернії, причому останнє значно порушувало історичне адміністративно-територіальне районування минулої російської імперії, оскільки правобережна частина сучасної Херсонської області не входила до складу Таврійської губернії. Ці плани широко обговорювалися окупантами у Херсоні, але на заваді їх реалізації постав цивільний громадський спротив у вигляді «ненасильницького несприйняття дій окупантів» та поширеного партизанського руху у травні–липні 2022 р. Ці аспекти виражалися в тому, що місцева громадськість у своїй більшості ігнорувала російський рубль і користувалася українськими платіжними системами, масово відмовлялась брати участь у процесі російської паспортизації, не сприймали ані «новоросійський», ані «таврійський» плани з інтеграції Херсона до росії. На заваді реалізації планів окупантів активно виступили партизани, «рух жовтої стрічки». У цей період вони досягли активної фази діяльності, яка виражалась у поширенні в місті національної української символіки, підриві представників окупаційної адміністрації, поліції, колаборантів.

Наступним кроком реалізації процесу інтеграції Херсона до складу рф стала ідея прямої анексії регіону через організацію та проведення псевдореферендуму у серпні–вересні 2022 р. Сам псевдореферендум відбувся протягом 23–27 вересня 2022 р. За особистими спостереженнями авторів, відсоток тих херсонців, які не підтримували такі дії, коливався в межах 70% населення, активну підтримку така ідея знайшла тільки в межах не більше 10% населення, а 20% здебільшого виражали нейтральне відношення. Тому сам псевдореферендум не носив яскраво вираженого проросійського характеру, а був, навпаки, негативно сприйнятий жителями Херсона.

Маючи низьку явку на псевдореферендумі у Херсоні, окупанти використовували різні підходи для максимального збільшення кількості голосуючих: робили поквартирні та подомові обходи разом з озброєними військовими, залякували розправою і автоматами, возили виборчі комісії по дворах, обіцяли за голоси грошові премії (від 10 до 40 тис. руб.) тощо. Але ці заходи виявились малоефективними, оскільки абсолютна більшість херсонців виявилась не лояльною до подібних заходів і відмовлялась брати в ньому участь. У дні псевдореферендуму навіть вулиці виглядали порожніми – люди намагалися максимально убезпечити себе від зустрічі з колаборантами, що агітували долучитися до «волевиявлення». Оголошені результати херсонського псевдореферен-

думу абсолютно не узгоджувались із реальним станом справ. За оприлюдненими даними кількість бажаючих приєднатися до росії на території Херсонської області становила 83%. Тож навіть фейкові результати показали недисциплінованість мешканців Херсонщини, оскільки в інших регіонах результати псевдореферендумів були значно вищими. Наприклад, по Запорізькій області показано результат у 84%, у Донецькій – 94%, а Луганській – 97% (Російські «псевдореферендуми» під дулами автоматів, 2022). Це демонструє ще одну характерну рису Херсонщини – максимально низький рівень підтримки ідеї інтегруватися до складу росії, навіть з урахуванням фейкових підтасованих даних.

За результатами псевдореферендуму росія оголошувала Херсон та Херсонську область територією рф, але це виявилось тільки на папері. Реальній інкорпорації не судилося відбутись у зв'язку з масовим цивільним протестом та активізацією наступу ЗСУ в Херсонській області у жовтні 2022 р. Тому у результаті становище Херсона виявилось незмінним в адміністративно-територіальному та юридичному вимірах, а військам рф разом із невеликою групою прихильників та колаборантів довелося швидко евакуюватися з Херсона наприкінці жовтня – на початку листопада 2022 р., повністю знищивши наостанок міську інфраструктуру і залишивши містан без електрики та водопостачання, а вже 11 листопада 2022 р. Херсон зустрічав справжніх визволителів – ЗСУ.

Отже, для херсонців виявились неприйнятними тези російської пропаганди, яка активно розкручувалась у міському середовищі: «Херсон – русский город», «русские и украинцы один народ – единое целое», «Суворов – защитник Херсона», «россия здесь навеки» та інші. Усе це створювало дискомфортне інформаційне середовище для більшої частини містян, але в щоденній побутовій практиці ці постулати абсолютно нічим не підкріплювались. Теза про те, що росіяни та українці один народ у практиках повсякденного життя тільки спростовувалась. Усе українське заборонялось, за використання української символіки переслідували, гривню і банківську систему забороняли, за український паспорт могли прикладом вдарити у груди, використання української мови додавало загарбникам агресивності, могли завдати фізичних ушкоджень, заарештувати, відправити «на підвал».

Жодним чином окупанти не виявляли ідентифікації херсонців як росіян і в простих розмовах. Загальновживаними фразами щодо українського населення стали «ждуни» та «хохли». Навіть коли з окупантами велась розмова російською, то все одно міське населення називали «хохлами».

Різна сфера ідентифікації пролягала і на фоні взаємин із кримчанами, багато яких приїхало торгувати в Херсон ліками, цигарками, алкогольною продукцією. Несприйняття один одного як громадян однієї держави проявлялась і в побутових розмовах. Херсонці й окупанти разом із кримчанами у сфері ідентифікації стояли по різні сторони барикад.

Так, наприклад, заходять військові рф у магазин, щоб скупитись (причому купували товари виключно за українські гривні) і кажуть: «Дайте колбасу». На що продавчиня запитує: «А вам якої? Нашої або вашої?» Військові рф уточнюють: «А розкажіть, в чому різниця між вашою і нашою?» У відповідь чують: «Наша – то Мелітопольська, а ваша – то кримська». Тоді військові рф кажуть: «Да нах... нам наша, вашу давайте!»

Подібним чином формувались відносини і з кримчанами, які часто вигукували українцям у слід: «Ждуны здавайтесь, никто вас больше не спасет, никому вы не нужны, россия здесь навсегда. Куда россия приходит, оттуда больше не уходит. Украина никогда не вернется, переходите на нашу сторону». Своєю чергою у відповідь чули, що «Херсон – це Україна», «Крим – це Україна». Тому саме такі тези херсонці захищали протягом усієї окупації. С. Водотика у своїй статті зазначав, що заклик «Херсон – це Україна» носив здебільшого лише вербальний виклик, але для тих херсонців, які перебували у самому місті, – це було насправді реальним закликом, оскільки побутові практики щодня переконували, що в місті більше українського, чим здавалося тим, хто перебував на підконтрольній території України. Крім цього, брендовим популярним херсонським закликом стала фраза: «Хер вам, а не Херсон!» А на побутовому рівні загальноживаними найменуваннями окупантів стали «орки», «свинособаки».

За власними спостереженнями, окупанти умовно поділили мешканців міста на 5 груп: 1 – проукраїнські активісти і представники правоохоронних органів, до яких застосовувалися терор і арешти; 2 – представники владних структур, працівники інфраструктурних підприємств, лікарі та освітяни, яких намагались перетягти працювати на свій бік для того, щоб підтримувати життєздатність міського середовища; 3 – це так звані «ждуни», до таких не застосовувалися силові методи впливу, але намагались переконати засобами масової інформації і пропагандою, що росія тут дійсно назавжди; 4 – особи, які не співпрацювали з росіянами, але підтримували російську присутність у Херсоні; 5 – колаборанти, до них було найлояльніше ставлення і на багато їхніх недоречних дій навіть закривали очі.

У своїй статті Д. Мальчикова та І. Пилипенко цілком слушно виділяли ключові виклики, з якими довелося стикнутись херсонцям (Мальчикова, Пилипенко, 2022: 6–15):

1. Мілітаризація міського простору та повсюдне відчуття безправності з кричущими порушеннями прав людини.

2. Відсутність доставки гуманітарних вантажів, припинення діяльності місцевого бізнесу, банківської системи і введення в обіг російського рубля.

3. Ліквідація систем доступу до українського зв'язку і ЗМІ, окупація інформаційного простору і трансформація міської ідентичності.

4. Масовий виїзд населення з окупованого міста.

5. Комунікаційно-інфраструктурні практики.

Деякі моменти з цього переліку доцільно уточнити. У своїй статті Д. Мальчикова та І. Пилипен-

ко відзначали, що від початку захоплення міста росія повністю ігнорувала міжнародне гуманітарне право і керувалась логікою колективного покарання. Але, ігноруючи загалом міжнародне гуманітарне право, загарбницькі війська на першому етапі займалась роздачою гуманітарної допомоги. Пункти організованої видачі були розпорошені у місті і розташовувались у центрі біля Херсонської ОДА, біля ККЗ Ювілейний, у Таврійському мікрорайоні – по вул. 49 Гвардійської дивізії біля будинку № 15. Користувалась цією гуманітарною допомогою справді невелика група людей різного віку, соціальної приналежності і матеріального забезпечення. Більша частина міських мешканців украй негативно відносились до подібних практик, негативно оцінювала і коментувала дії тих херсонців, які брали «гуманітарку» від росіян. Подібним чином загарбники показово демонстрували, що вони виконують норми міжнародного права. Проте якість цієї так званої гуманітарної допомоги була вкрай низька, оскільки товари здебільшого були вже простроченими, тож нерідкими були випадки, коли містяни просто викидали цю гуманітарну допомогу. Також слід додати, що дійсно старі логістичні ланцюжки поставок товарів були обірвані, а гуманітарні вантажі з української території заборонялись, але частково дефіцит товарів покривався за рахунок привозу з АР Крим та місцевими сільськогосподарськими працівниками з області. Але внутрішній попит це повністю не забезпечувало. Тому щоденними практиками міського життя стали величезні черги. Пошук і купівля необхідних товарів/продуктів могли займати увесь світловий день, але період активності ще й обмежувався комендантською годиною.

Масштабна мілітаризація міського простору російськими військами не лише містила руйнацію соціальних інститутів та системи адміністративних послуг (Мальчикова, Пилипенко, 2022: 6–15), а і супроводжувалася скороченням міського життєвого простору до меж одного мікрорайону або навіть до розмірів однієї квартири/будинку. Також скорочення життєвого міського простору сильно позначалось і на кількості працюючих магазинів, особливо тих, які зберегли доступ до української банківської системи. Доводилось домовлятися з продавцями про час візиту до магазину, щоб зробити покупки, і розробляти цілу систему невербальних методів спілкування, щоб зрозуміти, чи слушний час для розрахунку через термінал чи ні. Разом із тим у місті сильно зросли ціни на товари. Так, наприклад, якщо до 24 лютого бензин у місті можна було придбати за 29–30 грн, то вже в березні він коштував 70–100 грн/літр. Загалом, до літа ціни на бензин впали і затримались на позначці 38 грн/літр і на такому рівні залишалась до кінця жовтня 2022 р. Нестача деяких товарів стала відчутною із самого початку захоплення міста. Наприклад, у перші тижні окупації було надзвичайно важко придбати молочні продукти. Дефіцитними стали дитячі речі, особливо які призначались для молодшого дитячого віку (підгузки, дитяче харчування). Важко було придбати одяг і промислові

вироби, не кажучи вже про електроніку, телекомунікаційну техніку тощо. Найбільш болісно на повсякденних практиках відбивалась відсутність нормального медичного обслуговування та доступу до ліків. Частково цей дефіцит покривався за рахунок привезення медикаментів із росії, але ціни на них були невиправдано завищеними, що унеможливлювало їх купівлю. Наприклад, тільки ціна на анальгін коливалась у межах 80–120 грн порівняно з 10 грн довоєнного часу. Деякі види медикаментів можна було придбати тільки за спеціальним замовленням із АР Крим і тільки за умови, якщо є російська картка мобільного оператора. Медикаменти нерідко продавались просто на вулицях, з невеличких столиків, що перетворювались на торговельний прилавок, часто навіть не в затінку, а на сонці. Тобто не дотримувалися жодних правил зберігання медикаментів!

Натомість, максимально низькими були ціни на сільськогосподарську продукцію з області. Місцеві фермери опинились у ситуації, коли не могли вивезти вирощене збіжжя на зовнішні ринки, тому на внутрішньому ринку овочево-фруктові товари можна було придбати в 1,5–2 рази дешевше, ніж на підконтрольних територіях. Так, наприклад, картопля коштувала 4–8 грн, капуста, морква, буряк – до 20 грн, кукурудза коливалась у ціні 5–20 грн, кавуни можна було придбати за 10–20 грн, яблука – до 35 грн. Своєю чергою завезені товари з АР Крим або росії сильно зростали в ціні. Прикметною особливістю була дешевизна алкогольних напоїв, які продавались за цінами нижчими, ніж були до 24 лютого, в межах 40–80 грн, що значно вплинуло на рівень алкоголізації містян. Алкоголь продавався майже на кожному кроці абсолютно не контролювано як у пляшках, так і на розлив без врахування вікових обмежень.

Говорячи про окупацію росіянами міського інформаційного простору, слід відзначити не лише запроваджені обмеження (вимкнення трансляції українського телебачення, що здійснювалося через телевежу або Т2, українських радіостанцій та операторів мобільного українського зв'язку). Окрім заборон на українські засоби зв'язку, відбувалася монополізація ринку інтернет-послуг кримськими провайдерами, хоча окремі місцеві фірми продовжували підпільно надавати доступ до Інтернету. Так, наприклад, автори статті значну частину окупаційного періоду завдяки мужності працівників херсонського провайдера, що не пішов на співпрацю з окупантами та підпільно продовжував надавати користувачам Інтернет, мали доступ до цифрових засобів зв'язку, долучалися до телемарафону через YouTube та (що було найголовніше!) змогли дистанційно провадити виладацьку діяльність за українською програмою.

Але, аби скористатися Інтернетом для доступу на потрібні українські чи світові інтернет-платформи, необхідно було подолати ще одну перепону – блокування росіянами українських сайтів, соціальних мереж (фейсбук, месенджер, інстаграм), ютубу, гугл сервісів, зуму тощо. Вихід знаходився за умови користування спеціальним програмним

забезпеченням, наприклад, VPN-сервісами, які дозволяли обійти окупаційні заборони.

Окрім нових інтернет-провайдерів, у місті з'явився і телефонний зв'язок від кримських операторів. Поширення набув оператор «связной», картки якого продавали суто за паспортними даними. Аби уникнути користування послугами російських мобільних операторів, зв'язок підтримувався через соціальні мережі у місцях, де був доступ до Wi-Fi, а за потреби пересування містом телефон залишався вдома.

Потребує ілюстрування теза про те, що введення до обігу російського рубля як платіжного засобу з несправедливим обмінним курсом у травні 2022 р. спричинило чергову хвилю соціально-економічної дестабілізації. Введення в обіг російського рубля повноцінно так і не відбулось протягом усього окупаційного періоду. Щодо несправедливого обмінного курсу, то тут слід зауважити, що він був економічно необґрунтований і штучно прив'язаний до вирішення ідеологічних та політичних концепцій загарбників. Загалом обмінний курс між гривнею і рублем пройшов декілька етапів трансформацій, але коливався в межах 1:2 на початку окупації до 1:1,25 на завершальному етапі окупації. Такий курс встановлювався, попри всі закони логіки валютних операцій, і виражав тільки ідеолого-політичну волю окупаційної адміністрації, що прагнула захопити до користування рублем. Але при цьому українська гривня залишалась головним платіжним засобом усього періоду окупації Херсона. Рублі видавались як пенсії, оплата праці колаборантів, соціальних виплат, але при цьому, за власними спостереженнями, навіть ті, хто отримував російські рублі майже одразу міняли їх на українські гривні, а багато хто навіть перераховував ці гроші на допомогу ЗСУ. При цьому слід зауважити, що російські рублі не ствердилися як повноцінний платіжний засіб. Цінники в магазинах обов'язково містили вказівку вартості товару у рублях, ними можна було розраховуватись, але вони приймалися вимушено, а решта видавалась тільки в гривнях. Також слід відзначити, що в російських магазинах, на заправках, що відкривалися за час окупації, спочатку заборонялося розраховуватися гривнями. Однак за таких умов вони функціонували недовго, близько 2–3 тижнів, і теж починали використовувати українську платіжну систему, оскільки мали незначну кількість покупців. Тому українська гривня була головним платіжним засобом протягом усього окупаційного періоду. З липня поширеним явищем стала наявність «мінял». Їх можна було знайти в центральних точках міста і таким чином провести банківські операції. При цьому користувались послугами «мінял» і російські військові, знімаючи гривні. Окупанти і самі розраховувались на ринку та в магазинах українською гривнею. Працювала система українського банкінгу, але за умови обережного користування, оскільки загарбники вираховували таких продавців і, як мінімум, забирали спеціальні технічні засоби, як максимум – «мішок на голову» і вивозили

в невідомому напрямку. Водночас працювала система переводів платежів з картки на картку, але за умови знаходження місця роздачі Wi-Fi.

Однак вищезазначений перелік окупаційних практик у міському просторі Херсона не можна вважати повним без урахування: специфіки і особливості діяльності органів місцевого управління та самоврядування; гендерних практик виживання в умовах окупації; діяльності комунальних служб і установ; реорганізації діяльності освітніх і культурних установ міста та багатьох інших проявів повсякденного життя. Ці аспекти передбачають подальше ґрунтовне дослідження.

Висновки. У результаті проведеного дослідження можна зробити висновок, що окупаційні практики міського простору дозволяють виділити декілька параметрів херсонського сценарію окупації: 1) окупація носила загарбницький характер, але не містила рис суцільного міського терору; 2) окупація не призвела до прийняття законодавчих актів, які б чітко визначали статус області, не було прийнято окремих законів, які б передбачали особливий статус органів місцевого управління і самоврядування, а тому термін «окупація» можна застосовувати лише умовно, водночас вважаючи,

що поняття «захоплення» більш коректно відображає дійсність херсонського досвіду; 3) інтеграція до складу рф Херсона не носила органічного характеру і була повністю провальною, оскільки на заваді цьому став рух опору цивільного населення, партизанський рух; 4) Херсон став фронтиним містом у процесі широкомасштабної агресії росії проти України і близькість ЗСУ сприяла збереженню позитивної моральної атмосфери.

У процесі перебування Херсона під контролем російських загарбників відбулась еволюція повсякденного життя в місті, яке можна поділити на 3 етапи: 1) трансформаційний; 2) інтеграційний; 3) реструктуризаційний. Кожен етап мав свою специфіку та особливі контури повсякденного сприйняття ходу військового конфлікту, мав свої межі і внутрішню логіку, що відбивалось на моральному сприйнятті цивільним населенням ходу військової кампанії та очікуванні визволення.

Дослідження проводилось у рамках реалізації наукової теми «Окупація та визволення Херсона: Антоновський міст, Бузковий гай, героїзм цивільного спротиву», ініційованої ректором ХДУ професором Олександром Співаковським та затвердженої Наказом ХДУ № 120-Д від 20 лютого 2023 р.

Література:

1. Водотика С.Г. Місто, яке не боялося: Херсон у перші місяці російської окупації. *Україна модерна: Міжнародний інтелектуальний часопис*. 2022. URL: https://uamoderna.com/md/xerson-u-pershi-misyaczi-rosijskoi-okupaczii?fbclid=IwAR3OkpuqVOluy7BoH_7zqkkRq0r86wRgdg9NZBnrxEjzegW9ND9hVsSlnq (дата звернення: 15.03.2023).
2. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2014. № 26. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення: 15.03.2023).
3. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2217-20#Text> (дата звернення: 15.03.2023).
4. Закон «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей» від 16.09.2014 р. із внесеними змінами відповідно до редакції від 18.12.2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1680-18#Text> (дата звернення: 15.03.2023).
5. Зубченко О.С. Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях Півдня України: соціологічний аспект. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2022. № 3(55). С. 15–23.
6. Коментар МЗС України щодо діяльності Трьохсторонньої контактної групи у контексті виконання вересневих 2014 р. та лютневих 2015 р. Мінських домовленостей. URL: <https://mfa.gov.ua/news/3302-komentar-mzs-ukrajinishhodo-dijalynosti-tristoronnyoji-kontaktnoji-grupi-u-konteksti-vikonannya-veresnevih-2014-rta-lyutnevih-2015-r-minsykih-domovlenostej> (дата звернення: 15.03.2023).
7. Мальчикова Д., Пилипенко І. Окупаційний урбіцид: міський досвід і повсякденні практики населення (приклад Херсона, Україна). *Економічна та соціальна географія*. Київ. 2022. Вип. 88. С. 6–15.
8. Mykhailenko H., Cheremisin O. New Ukraine vs Novorossia: myths and realities of geopolitical changes during the second half of the XVIII – at the end of the XIX century. *Shkhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk*, 2020, 14, 36–45. DOI: 10.24919/2519-058x.14.197177.
9. Постанова Верховної Ради України «Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2015. № 17. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254-19#Text> (дата звернення: 15.03.2023).
10. Російські «псевдореферендуми» під дулами автоматів. URL: <https://tsn.ua/ato/rosiyski-referendumi-pid-dulami-avtomativ-yak-golosovali-okupovani-teritoriyi-i-scho-bude-dali-2168062.html> (дата звернення: 15.03.2023).
11. Указ Президента України «Про межі та перелік районів, міст, селищ і сіл, частин їх територій, тимчасово окупованих у Донецькій та Луганській областях». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/322019-26050> (дата звернення: 15.03.2023).

12. Україна у цифрах 2021. *Статистичний збірник*. Київ, 2022. 46 с.
13. Черемісін О.В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. Херсон : Олді-плюс, 2017. 598 с.

References:

1. Vodotyka, S.H. (2022). Misto, yake ne boialosia: Kherson u pershi misiatsi rosiiskoi okupatsii [A city that was not afraid: Kherson in the first months of the Russian occupation]. *Ukraina moderna: Mizhnarodnyi intelektualnyi chasopys*. Retrieved from: https://uamoderna.com/md/xerson-u-pershi-misyaczi-rosiiskoi-okupaczii?fbclid=IwAR3OkpuqV0luyp7BoH_7zqkkRq0r86wRgdg9NZBnrxEjzegW9ND9hVsSIng (Last accessed: 15.03.2023) [in Ukrainian].
2. Zakon Ukrainy «Pro zabezpechennia prav i svobod hromadian ta pravovyi rezhym na tymchasovo okupovanii terytorii Ukrainy» [Law of Ukraine «On Ensuring the Rights and Freedoms of Citizens and the Legal Regime in the Temporarily Occupied Territory of Ukraine»]. Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR). 2014. № 26. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (Last accessed: 15.03.2023) [in Ukrainian].
3. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo rehuliuвання правового режиму на тимчасово окупованій території України» [The Law of Ukraine «On Amendments to Certain Laws of Ukraine on Regulation of the Legal Regime in the Temporarily Occupied Territory of Ukraine»]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2217-20#Text> (Last accessed: 15.03.2023) [in Ukrainian].
4. Zakon «Pro osoblyvyi poriadok mistseвого samovriadiuvannia v okremykh raionakh Donetskoi i Luhanskoi oblasti» vid 16.09.2014 r. iz vnesenymy zminamy vidpovidno u redaktsii vid 18.12.2021 r. [Law «On the Special Procedure of Local Self-Government in Certain Districts of Donetsk and Luhansk Regions»]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1680-18#Text> (Last accessed: 15.03.2023) [in Ukrainian].
5. Zubchenko, O.S. (2022). Kolaboratsionizm na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh Pivdnia Ukrainy: sotsiologichnyi aspekt [Collaborationism in the Temporarily Occupied Territories of Southern Ukraine: A Sociological Perspective]. *Visnyk NTUU «KPI». Politolohiia. Sotsiologhiia. Pravo*, 3(55), pp. 15–23 [in Ukrainian].
6. Komentar MZS Ukrainy shchodo diialnosti Trokhstoronnoi kontaktnoi hrupy u konteksti vykonannia veresnevykh 2014 r. ta liutnevyykh 2015 r. Minskykh domovlenosti [Commentary by the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine on the activities of the Trilateral Contact Group in the context of the implementation of the September 2014 and February 2015 Minsk agreements. Minsk agreements]. Retrieved from: <https://mfa.gov.ua/news/3302-komentar-mzs-ukrajinishchodo-dijalnosti-tristoronnyoji-kontaktnoji-grupi-u-konteksti-vikonannya-veresnevih-2014-rta-lyutnevih-2015-r-minsykih-domovlenostej> (Last accessed: 15.03.2023) [in Ukrainian].
7. Malchykova, D., Pylypenko, I. (2022). Okupatsiinyi urbitsyd: miskyi dosvid i povsiakdenni praktyky naselennia (pryklad Khersona, Ukraina) [Occupation urbanism: urban experience and everyday practices of the population (the case of Kherson, Ukraine)]. *Ekonomichna ta sotsialna heohrafiia*. Kyiv. Vyp. 88. Pp. 6–15 [in Ukrainian].
8. Mykhailenko, H., Cheremisin, O. (2020). New Ukraine vs Novorossia: myths and realities of geopolitical changes during the second half of the XVIII – at the end of the XIX century. *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk*. 14, pp. 36–45. DOI: 10.24919/2519-058x.14.197177 [in English].
9. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro vyznannia okremykh raioniv, mist, selyshch i sil Donetskoi ta Luhanskoi oblasti tymchasovo okupovanykh terytoriiamy» [Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine «On Recognition of Certain Districts, Cities, Towns and Villages of Donetsk and Luhansk Regions as Temporarily Occupied Territories»]. Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR). 2015. № 17. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254-19#Text> (Last accessed: 15.03.2023) [in Ukrainian].
10. Rosiiski «psevodoreferendumi» pid dulamy avtomativ [Russian «pseudo-referendums» at gunpoint]. Retrieved from: <https://tsn.ua/ato/roziyski-referendumi-pid-dulami-avtomativ-yak-golosovali-okupovani-teritoriyi-i-scho-bude-dali-2168062.html> (Last accessed: 15.03.2023) [in Ukrainian].
11. Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro mezhi ta perelik raioniv, mist, selyshch i sil, chastyn yikh terytorii, tymchasovo okupovanykh u Donetskii ta Luhanskii oblastiakh» [Decree of the President of Ukraine «On the Boundaries and List of Districts, Cities, Towns and Villages, Parts of Their Territories Temporarily Occupied in Donetsk and Luhansk Regions»]. Retrieved from: <https://www.president.gov.ua/documents/322019-26050> (Last accessed: 15.03.2023) [in Ukrainian].
12. Ukraina u tsyfrakh 2021 [Ukraine in numbers 2021]. *Statystychnyi zbirnyk*. Kyiv, 2022. 46 p. [in Ukrainian].
13. Cheremisin, O.V. (2017). *Miske samovriadiuvannia na Pivdni Ukrainy v 1785–1917 rr.* [City Self-Government in the South of Ukraine in 1785–1917]. Kherson: Oldi-plus. 598 p. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 06.06.2023
The article was received 06 June 2023

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИСОКИЙ РІВЕНЬ ЛОКАЛЬНОЇ ЕНДОГАМІЇ СЕРЕД ЕТНІЧНИХ ШВЕДІВ НА ХЕРСОНЩИНІ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Чирук Святослав Володимирович,
кандидат історичних наук,
заступник директора з наукової роботи
Комунального підприємства «Музей історії Дніпра»
Дніпровської міської ради
sczyruk@gmail.com
orcid.org/0000-0002-7008-4110

Мета – перевірити достовірність популярної в історіографії гіпотези про високі показники локальної ендогамії у Старошведській колонії. Гіпотеза перевіряється емпірично на основі відомостей парафіяльних книг.

Методи. Рівень ендогамії визначається на основі відсотка екзогамних шлюбів мешканців Старошведського порівняно з відповідними показниками колоністів з інших сіл Південної України того ж періоду. Ендогамія Старошведського досліджується в динаміці починаючи з 1830-х років і до початку ХХ століття. Також перевіряються гіпотези про унікальність чи не унікальність ендогамії у Старошведській колонії. Когортний аналіз використовувався для спроби пояснити причини ендогамії у селі.

Результати. Автор зазначає, що 96% шлюбів лютеран на Півдні України в ХІХ – на початку ХХ ст. уклалися в межах парафії. Водночас дуже поширеними були шлюби між поселеннями з різних сіл однієї парафії (близько 60% від усіх випадків шлюбу). Цей показник був однаковим як для чоловіків, так і для жінок. Географічних і хронологічних відмінностей виявлено не було.

У рамках дослідження було виявлено, що частка екзогамних шлюбів у Старошведській колонії була вдвічі меншою, ніж в інших населених пунктах області, і становила 28%. Також було встановлено наявність гендерної диспропорції (60–65% екзогамних шлюбів у Старошведському були укладені чоловіками). Окрім того, було зафіксовано коливання рівня екзогамних шлюбів у селі протягом досліджуваного періоду. Кількість випадків екзогамних шлюбів зменшувалася, коли на шлюбний ринок виходила когорта жінок, що постраждали під час епідемії чуми 1781–1783 років. Відсоток екзогамних шлюбів у Старошведському протягом досліджуваного періоду проявляв суттєву тенденцію до зростання (а отже, рівень локальної ендогамії з часом знижувався).

Висновки. Автор робить висновок, що утверджена в історіографії гіпотеза про високий рівень етнічного націоналізму у Старошведському як основної причини великої кількості випадків ендогамії у цьому селі є необґрунтованою. Цьому припущенню суперечить велика тенденція до зростання кількості випадків екзогамних шлюбів, яка спостерігалася серед мешканців цього населеного пункту. Натомість автор пропонує вважати основною причиною високого рівня ендогамії у Старошведському статеві-віковий склад населення, а саме зменшення частки жінок в одній когорті після епідемії чуми.

Ключові слова: локальна ендогамія, екзогамія, шлюби, статево-вікова структура, Старошведське, Південна Україна.

TO THE QUESTION ABOUT HIGH LEVEL OF LOCAL ENDOGAMY RATES AMONG ETHNIC SWEDES IN KHERSON PROVINCE IN THE XIX – AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Chyruk Sviatoslav Volodymyrovych,
Candidate of Historical Sciences,
Deputy Director for Research
Municipal enterprise “Museum of Dnipro City History”
Dnipro City Council
sczyruk@gmail.com
orcid.org/0000-0002-7008-4110

Purpose of the article is to verify popular hypothesis about high local endogamy rates in Gammalsvenskby colony. It is empirically checking on the base of the parish books information.

Methods. Endogamy level is checking through percent of exogamic marriages of Gammalsvenskby inhabitants with settlers from other villages. Gammalsvenskby endogamy is exploring in dynamic, from 1830th to the beginning of XX century. Hypothesis about unique or not unique character of endogamy in Gammalsvenskby are also checking. Gammalsvenskby endogamy rates are comparing with indicators from other Lutheran settlements on the South of Ukraine at the same period. Cohort analysis was using to attempt to explain the reasons of endogamy in the village.

Results. Author marks that 96% of marriages among Lutherans on the South of Ukraine in XIX – beginning of XX centuries were concluded within the parish. At the same time, marriages between settlements from different villages in the same parish were very common (near 60% from all marriage cases). It was the same for male and female. Geographical and chronological differences were not detected.

The research discovered that the part of exogamic marriages in Gammalsvenskby was half as much than at other settlements in the region and was amount 28%. Gender disparity was also detected (60–65% of exogamous marriages in Gammalsvenskby were conduct by male). Fluctuations of exogamic marriages rates at the village during research period was also find. The number of exogamic marriages cases were decreased when female cohort injured during plague epidemic 1781–1783 years entered the marriage market. Exogamic marriages percent in Gammalsvenskby had a strong increasing trend (local endogamy level was decrease) during research period.

Conclusions. Author makes the conclusion that hypothesis about high level of ethnic nationalism in Gammalsvenskby as the main reason of great number of endogamy cases in this village expressed in historiography is unfounded. Strong trend for growing number of exogamic marriages cases contradicts this assumption. Author offer to consider the main reason of high level of endogamy in Gammalsvenskby age and sex composition (decreasing of females in one cohort after plague epidemic).

Key words: local endogamy, exogamy, marriages, age and sex composition, Gammalsvenskby, Southern Ukraine.

Вступ. Головним стрижнем старошведського історичного міфу, сформованого під впливом романтизму та націоналізму у пресі та працях другої половини XIX – початку XX ст., є ідея героїчного збереження мешканцями Старошведського своєї мови, релігії та національної ідентичності всупереч обставинам та асимілізаційним впливам як з боку німецького, так і слов'янського оточення.

Останніми роками опір мешканців Старошведського асиміляції опинився у центрі уваги різних дослідників та дослідницьких груп. У 2005 р. наголос на цій темі у статті робив Пер Андерс Рудлінг (Rudling, 2005). Згодом вона порушувалася в рамках шведсько-українського дослідницького проєкту «Шведські колонії в Україні», який реалізовувався «Центром дослідження історії і культури німецького і менонітського населення» історичного факультету Дніпропетровського (нині – Дніпровського) університету ім. Олеся Гончара (м. Дніпро, Україна) та Сьодерторнського університету у Стокгольмі (Södertörns högskola) (Маліцька, 2010).

Починаючи з другої половини XIX ст. автори, які писали про Старошведське, звертали увагу на ендегамію, яка побутувала в цій колонії, як на важливий елемент опору асиміляції. В різні роки питання ендегамії у Старошведському торкалися: Август Нюман (Nyman, 1837), Вільгельм Лагус (Lagus, 1852), Герман Вендель (Vendell, 1881), Антон Карлгрен (Карлгрен, 2021), Герман Ніандер (Neander, 1912), Пер Андерс Рудлінг (Rudling, 2005) та Петер Вавженюк (Wawrzeniuk, 2014).

У першій газетній публікації про Старошведське у фінській шведомовній пресі у 1837 р. Август Нюман просто констатував відсутність випадків укладання шлюбів з представниками інших національностей, які мешкали по сусідству (Nyman, 1837). За шістнадцять років потому у 1852 р. Вільгельм Лагус, який також побував у Старошведському, був уже не настільки категоричним та вказував на наявність окремих випадків змішаних шлюбів, хоча й зазначав, що всі (німці та шведи) вважали їх радше винятками (Lagus, 1852). Своєю чергою Герман Вендель, який відвідав селище майже тридцятьма роками пізніше, вже вказував кількість змішаних шлюбів, а укладання ендегамічних шлюбів

вписував у націоналістичний контекст, поставивши в один ряд збереження його мешканцями мови та «шведського єства» і описом їхньої зовнішності. Після чого наголосив на їхній фізичній схожості з мешканцями Фінляндії та Швеції та підсумовуючи це фразою про практичну відсутність змішаних шлюбів мешканців села з німцями або слов'янським населенням. Таких він налічував «лише чотири випадки», з яких «лише одна пара жила у селі» (Vendell, 1881).

Факт ендегамії був помітний навіть на початку XX ст. Так, Антон Карлгрен та Герман Ніандер, які відвідали Старошведське в цей період, воліли думати про його мешканців як про одну «велику родину». Зокрема, Г. Ніандер зазначав, що під час його візиту у селищі була 141 сім'я, але тільки 22 прізвища (Neander, 1912). За словами ж А. Карлгрена, «на даний момент (у 1905 р. – С. В. Чирук) усі мешканці села так чи інакше пов'язані один з одним і відчують себе однією величезною родиною» (Карлгрен, 2021: 83). Причому акцентував увагу на диспропорції у змішаних шлюбах з представниками різних національностей – наявності хоча й невеликої кількості шлюбів між німцями та шведами та повній відсутності між шведами та слов'янами (окрім родини Краковських, які асимілізувалися у шведському середовищі) (Карлгрен, 2021: 83).

Відповідно, елементи історіографічного міфу про ендегамію у Старошведському можна звести до таких пунктів: а) вона була досить суворою, а міжетнічні шлюби були одиничними випадками, а отже, в колонії побутувала установка на ендегамію; б) вона була наслідком глибоких національних почуттів; в) вона існувала починаючи з кін. XVIII до початку XX ст.

У більш пізніх дослідженнях, зокрема сучасних, можна знайти натяки на спроби принаймні часткового перегляду поглядів на локальну ендегамію у Старошведському, сформованих наприкінці XIX – на поч. XX ст. Так, із контексту, наведеного Г. Венделем, можна зрозуміти (хоча прямо цього не сказано), що шведи начебто дотримувались ендегамії з метою збереження своєї національності (Vendell, 1881). Своєрідною відповіддю на це можна вважати фразу зі статті Пер Андерса Рудлінга, в якій він

каже, що «деякі зі шведів укладали шлюби з їхніми німецькими сусідами, але з огляду на малий розмір групи шведам вдалося зберегти їхню культуру та мову в ізоляції» (Rudling, 2005: 65). Підтекст, наведений Рудлінгом, наче перегортає всю конструкцію міфу з ніг на голову. Не заперечуючи самого факту ендогамії, він завуальовано вказує на те, що нормою була якраз не ендогамія, а екзогамія. Свою ж ідентичність шведам вдалося зберегти всупереч цьому потягу до екзогамії, оскільки через малу кількість шведів і екзогамних шлюбів не могло бути багато.

Інший дослідник Петер Вавженюк, спираючись на метричні книги початку ХХ ст. (1899, 1903–1905 рр.), що зберігаються в Державному архіві Херсонської області, обережно не погодився із висновками Германа Ніандера про Старошведське як про *велику родину*. На думку П. Вавженюка, Г. Ніандер відвідав селище саме тоді (1912 р.), коли ситуація із ендогамією серед шведів якраз почала змінюватися у сторону збільшення. За його підрахунками, зробленими на основі метричних книг з Державного архіву Херсонської області, на початку ХХ ст. 9 із 23 зафіксованих шлюбів були екзогамними, що становило майже 40% від загальної кількості шлюбів (Wawzeniuk, 2014: 93). Висновки П. Вавженюка – це не тільки критика Г. Ніандера, а й висунення гіпотези про те, що рівень ендогамії у Старошведській колонії міг змінюватися з плином часу.

Ще один аргумент для перегляду поглядів на ендогамію у Старошведському можна знайти у історика-вихідця з німецького колоністського середовища – Якоба Штах. Так, на його думку, змішані шлюби загалом були рідкістю серед німецьких колоністів та сільського населення різних національностей (Штах, 1916: 112). Як приклад він зазначав рідкість таких шлюбів із німцями серед мешканців Старошведського, а також між французами і німецькими колоністами в колонії Шабо. Окрім того, автор звертав увагу на те, що навіть міжконфесійні шлюби серед німців також були рідкістю (Штах, 1916: 112).

А отже, цей аргумент ставить під сумнів унікальність ендогамії у Старошведському. Іще кілька зауважень стосовно ендогамії у Старошведському (частково будуть розглянуті нижче) раніше висловив С.В. Чирук (Чирук, 2016).

Таким чином, можна побачити, що на сьогодні усталився певний канон консервативних поглядів на ендогамію у Старошведському як на сувору та спричинену національним почуттям. Водночас намітилися тенденції для його перегляду, пов'язані із питаннями: що є нормою екзогамії чи ендогамії, чи була ендогамія у Старошведському унікальним явищем та чи був рівень ендогамії стабільним чи все-таки змінювався з часом?

Проблемою є недостатня вивченість питання, адже ендогамія у Старошведському не була центральною темою в історичних розвідках про цей населений пункт, а вся дискусія зводиться до констатації кількох фактів очевидцями та висунення кількох гіпотез, які спираються або на одиничні факти, або й взагалі не мають під собою підґрунтя.

Мета дослідження полягає в тому, щоби перевірити достовірність популярної в історіографії гіпотези про високі показники локальної ендогамії у Старошведській колонії. При цьому поставлені такі дослідницькі завдання: а) зібрати масив даних про шлюби у Старошведській колонії; б) визначити шлюби з мешканцями інших населених пунктів; в) проаналізувати динаміку укладання шлюбів з мешканцями інших населених пунктів; г) визначити рівень укладання шлюбів з мешканцями інших населених пунктів та порівняти з показниками інших іноземних колоній регіону.

Новизна дослідження полягає в тому, що питання локальної ендогамії у Старошведській колонії вперше перевіряється емпірично на великому масиві джерельних відомостей. Суспільна актуальність полягає у зменшенні ступеня політизації теми шляхом деконструкції історіографічних міфів. Наукова актуальність полягає у поглибленні вивчення питання, визначенні наявності чи відсутності явища та пошуку його об'єктивних причин.

Методи. Досліджуючи питання ендогамії, слід зосередитися на її протилежності, а саме екзогамних шлюбах, оскільки тільки виявивши частку таких шлюбів можна буде зрозуміти і частку ендогамних шлюбів.

Для того щоби з'ясувати, чи відповідала ситуація з ендогамією у Старошведському нормі, чи якось відрізнялася від неї, слід залучити контрольну групу. Такою контрольною групою можна визначити інші іноземні колонії того ж самого регіону (Південна Україна) та тієї ж конфесії (лютерани). Контрольна група сформована на основі вибірки.

У дослідженні використовуються методи описової статистики, зокрема графічний, відсотковий та когортний аналіз.

Джерельна база дослідження насамперед представлена записами про шлюб у метричних книгах. Хоча більшість метричних книг не містить записів про місце проживання наречених, тим не менш, завдяки специфічним прізвищам та іменам, які використовувались у Старошведському, є можливість виявлення екзогамних шлюбів мешканців цього населеного пункту. Залежно від місць зберігання можна виділити три блоки метричних книг. Перший – це метрична книга кінця ХVІІІ ст., укладена першим пастором колонії Іоганном Адольфом Європеусом. Вона містить записи про шлюби за 1784–1788 роки (записи за більш пізній час, тобто після від'їзду пастора, – спорадичні і неповні, що не дає змоги їх використовувати з метою аналізу частки екзогамних шлюбів) (Loit, Tiberg, 1958: 125–187). Оригінал зберігається у Швеції, імовірно, у сімейному архіві. Другий блок охоплює метричні книги, укладені після створення Генеральної євангелічно-лютеранської консисторії Російської імперії, які зберігаються в Російському державному архіві давніх актів. Вони охоплюють найбільш тривалий період – з 1833 по 1885 роки (РДІА, ф. 828, оп. 14, спр.: 10, 13, 16, 18, 22, 25, 30, 34, 38, 40, 44, 48, 50, 54, 59, 63, 71,

Таблиця 1

Віковий розподіл чоловічих екзогамних шлюбів, укладених в інших лютеранських колоніях
Південної України

чоловіки	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	50–54	55 і >	екзогамні	неекзогамні
1833	0	13	1	0	0	0	1	1	0	16	15
1834	0	5	2	0	1	1	1	0	0	10	10
1835	2	9	4	2	3	0	2	0	0	22	22
1836	2	13	6	0	0	0	0	0	1	22	16
1864	0	5	1	0	0	0	0	0	0	6	6
1912	1	4	9	3	0	0	0	0	2	19	11
1913	0	7	6	0	1	0	1	1	0	16	26
1914	0	2	0	0	0	0	0	0	0	2	1
загалом	5	58	29	5	5	1	5	2	3	113	107
%	4,43	51,33	25,66	4,43	4,43	0,89	4,43	1,77	2,66		вибірка по колоніям

Джерела даних: Метричні книги парафій Грунау (1833–1836), Йозефсталь (1864) і Фрейденталь (1912–1914); власні розрахунки.

78, 79, 84, 87, 92, 96, 98, 107). Третій блок включає метричні книги з Державного архіву Херсонської області (документи за 1899, 1903–1905 роки) (ДАХО, ф. 323. оп. 1. спр.: 1–3).

Окрім метричних книг Старошведської колонії, є потреба залучити для порівняння матеріали щодо екзогамних шлюбів по інших лютеранських іноземних колоніях Південної України.

Оскільки більшість метричних книг не містять записів про екзогамні шлюби, можна послуговуватись лише вибічковими даними за окремі роки. Так, метричні книги парафії Грунау за 1833–1836 роки включають інформацію про місця проживання всіх наречених (РДІА, ф. 828. оп. 14. спр.: 2, 5а, 10, 13). Такі ж відомості представлені у метричній книзі парафії Йозефсталь за 1864 р. (РДІА, ф. 828. оп. 14. спр. 129). Також починаючи з 1912 р. метричні книги отримали новий формуляр, який передбачав не тільки записи про місця проживання наречених, але й імена їхніх батьків та інші аспекти. Маємо матеріали за 1912–1915 роки (ДАОО, ф. 894. оп. 1. спр.: 35, 46, 48). Загальна база даних

шлюбних випадків, на основі якої проводиться дослідження, становить 329 осіб.

Ці ж документи містять інформацію про вік наречених, що є одним із досліджуваних аспектів. Утім у випадку Старошведського така інформація за більшість років була відсутня, оскільки її не передбачав формуляр. Це потягло за собою необхідність поіменної ідентифікації осіб, що укладали шлюб на основі інших джерел, які містили відповідні відомості. Серед них – ревізійний список за 1816 р., копії персональних книг (списки парафіян, у цьому разі виписки по селищу Старошведському) за 1821, 1831, 1856 роки (Loit, Tiberg, 1958: 73–114).

Окремі аспекти, пов'язані із ендегамією в цьому населеному пункті (ендегамія в перші роки після прибуття до колонії), також аналізувалися на основі інших матеріалів – списку за 1795 р. (Loit, Tiberg, 1958: 192–237), звітів С.Х. Контеніуса та усних переказів, зафіксованих А. Карлгреном у 1905 р. (Карлгрен, 2021).

З огляду на необхідність визначення частки екзогамних шлюбів в інших колоніях простої кіль-

Таблиця 2

Віковий розподіл жіночих екзогамних шлюбів, укладених в інших лютеранських колоніях
Південної України

чоловіки	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	50–54	55 і >	екзогамні	неекзогамні
1833	7	7	2	0	0	0	0	1	0	17	15
1834	0	5	2	0	1	1	1	0	0	10	10
1835	6	13	1	1	0	0	0	1	0	22	22
1836	5	11	5	0	0	0	0	1	0	22	16
1864	0	5	1	0	0	0	0	0	0	6	6
1912	3	9	5	0	0	1	0	1	0	19	11
1913	3	9	1	0	1	0	1	0	1	16	26
1914	0	2	0	0	0	0	0	0	0	2	1
загалом	24	61	17	1	2	2	2	4	1	114	107
%	21,05	53,51	14,91	0,88	1,75	1,75	0	3,51	0,88		вибірка по колоніям

Джерела даних: Метричні книги парафій Грунау (1833–1836), Йозефсталь (1864) і Фрейденталь (1912–1914); власні розрахунки.

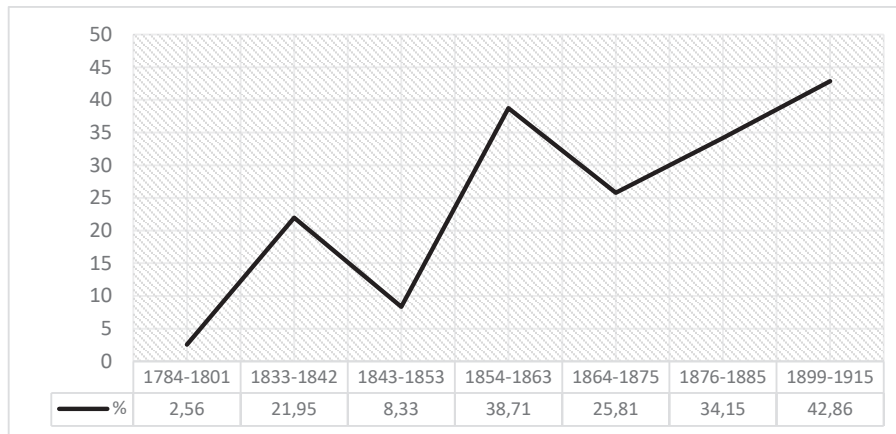

Рис. 1. Частка екзогамних шлюбів. Старошведське. Кін. XVIII – поч. XX ст., %

Джерела даних: *Gammalsvenskbydokument* / ed. by A. Loit, N. Tiberg. Uppsala: Lundequistiska bokh, 1958. 236 s.; метричні книги парафій Йозефсталь та Старошведське; власні розрахунки.

кості екзогамних шлюбів не досить, необхідно також визначити загальну кількість шлюбів. Це викликало потребу обмежити вибірку лише тими колоніями, які входили до парафій, не залучаючи одиничні записи про шлюб із мешканцями великих міст та інших населених пунктів, кількість екзогамних шлюбів та загальна кількість шлюбів у яких для нас залишається невідомою.

Дані про статеву-вікову структуру населення у Старошведському встановлені за допомогою методу компонентів шляхом поєднання записів про народження та смерті із матеріалами поперечного зрізу (персональна книга за 1856 р., що перетинала цей масив даних) (Loit, Tiberg, 1958: 100–114) та продовження даних вперед та назад від точки перетину.

Аналіз

Більшість екзогамних шлюбів, під якими ми розуміємо шлюби між представниками різних населених пунктів, у середовищі лютеранських колоністів Південної України з 1833 по 1916 роки укладалася здебільшого в межах парафій. Частка екзогамних шлюбів між представниками однієї парафії у середньому становила близько 96%, тоді як частка шлюбів із представниками інших парафій не перевищувала 4%. Загалом же екзогамні шлюби дещо перевищували ендегамні і становили у середньому близько 60% загальної кількості шлюбів. Це співвідношення було однаковим як для жінок, так і для чоловіків (співвідношення 50/50) та не мало суттєвих відмінностей з плином часу (хоча в межах одного населеного пункту в різні роки могло бути суттєво відмінним через незначний розмір популяції, що спричиняє потребу в групуванні даних по 5–10 років залежно від розміру населеного пункту для того, аби побачити загальну картину). На прикладі парафій Грунау, Фрейденталь та Йозефсталь, розташованих у різних кутках Південної України, було вста-

новлено, що суттєвих географічних відмінностей також не спостерігалось (ДАОО, ф. 894. оп. 1. спр. 35, 46, 48). Для більш ретельного аналізу на прикладі конкретних колоній (з використанням згрупованих даних по десятиріччях), на жаль, бракує інформації.

У випадку ж Старошведського (для якого існує можливість групування по десятиріччях) ситуація значно відрізнялася від загальної. Середня частка екзогамних шлюбів у XIX ст. становила близько 28% від загальної кількості шлюбів, а отже, була вдвічі меншою, ніж загалом серед лютеран Південної України. При цьому існувала суттєва статеві диспропорція – екзогамні шлюби, укладені жінками, становили лише близько 35–40% екзогамних шлюбів, а отже, більшість шлюбів укладалися чоловіками.

Частка екзогамних шлюбів у Старошведському також мала суттєві відмінності з плином часу. По-перше, з кінця XVIII до початку XX ст. чітко простежується тренд на зростання частки таких шлюбів, з 2,6% до 42,9%. По-друге, очевидним є хвилеподібний характер зміни частки екзогамних шлюбів, який вирізнявся значними просіданнями між 1843–1853 рр. та 1864–1875 рр.

Статеву-віковий розподіл екзогамних шлюбів у лютеранських колоніях Південної України демонструє, що більшість із них (як серед жінок, так і серед чоловіків) укладалися у віці 20–24 роки. Частка екзогамних шлюбів, укладених у цьому віці, становила близько 50%, а отже, сукупно дорівнювала всім екзогамним шлюбом, що укладалися в іншому віці. Другою за обсягом укладання екзогамних шлюбів була вікова група 25–29 років. Утім у ній спостерігалися певні статеві відмінності. У цьому віці екзогамні шлюби частіше укладали чоловіки (25,7% проти 14,9 %).

У Старошведському більшість екзогамних шлюбів також укладалася у віці 20–24 роки, але

Таблиця 3

Віковий розподіл чоловічих екзогамних шлюбів, укладених у Старошведському, абсолютні значення

рік	Загальна кількість екзогамних шлюбів	Вікові групи									разом	Кількість ендегамних шлюбів
		15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	50–54	55–59		
1833	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	3
1835	2	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	8
1836	2	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	4
1837	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10
1838	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	1
1839	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	3
1848	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6
1850	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6
1854	2	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	2
1855	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	2
1856	2	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	4
1858	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3
1859	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4
1860	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	6
1862	3	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	6
1864	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
1869	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3
1872	2	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	5
1873	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3
1874	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	2
1875	2	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	7
1878	3	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	7
1879	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
1880	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	8
1881	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	7
1882	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	5
1884	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	8
1885	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
1912	5	1	2	0	0	0	0	0	0	0	3	4
1913	4	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	6
1914	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
загалом	51	4	10	3	1	0	2	0	1	0	21	140
%		19,05	47,62	14,29	4,76	0	9,52	0	4,76	0		

Джерела даних: метричні книги парафій Йозефсталь та Старошведське; власні розрахунки.

існувала суттєва статевая диспропорція. Якщо чоловічі екзогамні шлюби у цьому віці майже дорівнювали 50%, то жіночі становили 25–30%. Окрім того, частка чоловічих екзогамних шлюбів у віці 25–29 років була меншою, ніж в інших лютеранських колоніях регіону (14,3% проти 25,7%), і фактично дорівнювала рівню жіночих екзогамних шлюбів у цьому віці в інших колоніях. Частка жіночих екзогамних шлюбів серед мешканців Старошведського у віковій групі 25–29 років, навпаки, була вищою, аніж в інших колоніях, і до 1885 р. дорівнювала частці жіночих екзогамних шлюбів у віці 20–24 роки (28%), а з урахуванням даних початку XX ст. помітно, що саме у віці 25–29 років укладалася більшість жіночих екзогамних шлюбів у цьому населеному пункті.

Результати

Шведський історик естонського походження Олександр Лойт, який приділив багато уваги дослідженню демографічної історії Старошведського на початку його існування, вважав відсутність шлюбів між шведами та іншими колоністами наприкінці XVIII ст. «незрозумілою обставиною» (Лойт, 1988: 112). Тим не менш, на наш погляд, у період до 1804 р. це було зумовлено цілком об'єктивними обставинами. До 1804 р. поряд зі Старошведським не було жодної лютеранської колонії (найближчі – біля Катеринослава), тоді як шлюбом із православними та католиками заважали істотні перепони, а саме вимога виховання дітей у православ'ї або католицтві.

Наприкінці XVIII ст. влада постійно намагалася поліпшити демографічний стан колонії,

Таблиця 4

Віковий розподіл жіночих екзогамних шлюбів, укладених у Старошведському, абсолютні значення

рік	Загальна кількість екзогамних шлюбів	Вікові групи									разом	Кількість ендегамних шлюбів
		15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	50–54	55–59		
1833	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3
1835	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	8
1836	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4
1837	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10
1838	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
1839	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3
1848	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6
1850	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	6
1854	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2
1855	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
1856	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4
1858	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3
1859	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4
1860	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6
1862	3	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	6
1864	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
1869	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3
1872	2	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	5
1873	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3
1874	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
1875	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	7
1878	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	7
1879	2	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	2
1880	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	8
1881	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	7
1882	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5
1884	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	8
1885	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	2
1912	5	0	0	2	0	0	0	0	0	0	2	4
1913	4	0	1	2	0	0	0	0	0	0	3	6
1914	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
загалом	51	1	3	6	0	2	0	0	0	0	12	140
%		8,33	25	50	0	16,67	0	0	0	0		

Джерела даних: метричні книги парафій Йозефсталь та Старошведське; власні розрахунки.

підселяючи до неї різноманітних іноетнічних поселенців, серед яких були корсиканці, данцизькі колоністи та шведські військовополонені часів російсько-шведської війни 1788–1790 років. Утім ці спроби були малорезультативними через майнові суперечки та соціокультурний бар'єр, особливо у випадку з корсиканцями, серед яких була значна кількість авантюристів і яких шведи прохали видалити з колонії. Більш вдалим виявилось підселення до колонії колоністів із Данцига, частина яких залишилась мешкати у Старошведському. Окрім того, з вихідцями із Данцига було укладено кілька перших змішаних шлюбів. Та чи не найбільші сподівання влада покладала на шведських військовополонених, адже це могло б допомогти вирішити одразу кілька проблем – збільшити чисельність населення Старошведського та зали-

шити в Російській імперії вправних моряків та корабелів, які б жили у відносній близькості від херсонського Адміралтейства, оскільки за російським законодавством (прийнятим під час Північної війни) полонені, які одружилися з російськими підданими, також отримували російське підданство. Решту полонених Російська імперія зобов'язувалась відпустити додому після завершення війни.

До Старошведського було відправлено 31 шведського військовополоненого. Тим не менше, попри відсутність культурного бар'єру, лише 5 із них залишилися в колонії і лише двоє обзавелись родинами.

Причина цього полягає у статеві-віковій структурі та загальній кількості населення. Ми не маємо змоги відтворити детальний склад населення

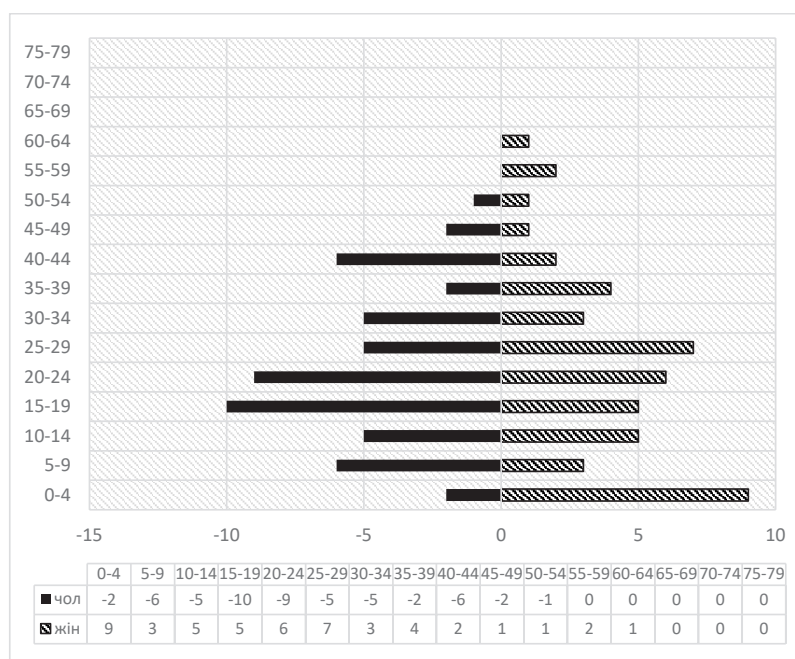

Рис. 2. Реконструкція статеві-вікової структури Старошведського на 1790 р.

Джерела даних: Джерело: *Mantalslängden/Gammalsvenskbydokument* / ed. by A. Loit, N. Tiberg. Uppsala: Lundequistska bokh, 1958. S. 192–236; власні розрахунки.

Старошведського на 1790 рік, коли прибули військовополонені, оскільки не володіємо інформацією про кількість народжених та померлих, але, припустивши, що смертність значно не зачіпала населення у шлюбному віці (15–59 років) (оскільки імовірність померти іще навіть у XIX ст. була найбільшою в наймолодших та найстаріших вікових групах), можемо поглянути на чисельність і склад цієї вікової групи, використати результати ревізії 1795 р., змістивши всі вікові групи на 5 років вниз статеві-вікової піраміди.

Як можна побачити з табличних даних внизу діаграми, у 1790 році в колонії усього була наявна 31 жінка шлюбоздатного віку (від 15 до 59 років). Таким чином, щоби одружити 31 шведського військовополоненого, прибульці мали «вибрати» абсолютно всіх жінок шлюбного віку, що було неможливо, оскільки кількість жінок цього віку практично ніколи не збігається зі шлюбним ринком, який завжди є вужчим, бо частина жінок уже заміжня, а частина – заручена. А отже, незначній кількості шлюбів із військовополоненими у Старошведському не випадає дивуватися. За цих обставин їх було досить.

Проте створення у 1804 р. Шведського колоністського округу суттєво змінило ситуацію – поруч зі Старошведським уперше виникли населені пункти, шлюби з мешканцями яких не потребували переходу дітей в іншу релігію та інших формальних незручностей, утім, частка екзогамних шлюбів навіть у 1830-х роках продовжувала залишатися низькою. При цьому спостерігається низка закономірностей.

Ми пам'ятаємо, що більшість екзогамних шлюбів у Старошведському укладалась чоловіками. Цілком логічно припустити, що чоловіки починали шукати собі пару за межами села тоді, коли не вистачало жінок на шлюбному ринку у самому Старошведському. Порівнявши співвідношення статей (кількість жінок шлюбоздатного віку до кількості чоловіків шлюбоздатного віку) із часткою екзогамних шлюбів, можна помітити дві різні тенденції (див. рис. 3).

До початку 1850-х років ситуація дійсно була такою, як описано в нашому припущенні, тобто коли кількість чоловіків перевищувала кількість жінок, частка екзогамних шлюбів зростала. Коли ж співвідношення на користь жінок покращувалось, частка екзогамних шлюбів зменшувалась.

Особливо чітко це помітно на графіку порівняння кількості жінок шлюбного віку з часткою екзогамних шлюбів (див. рис. 4).

Після 1850-х ситуація змінилася (див. рис. 4) і почала простежуватися тенденція до прямого зв'язку, тобто частка екзогамних шлюбів збільшувалась тоді, коли жінки шлюбоздатного віку кількісно домінували над чоловіками, і зменшувалась тоді, коли терези схилилися на користь чоловіків. Це тривало до середини 1870-х, коли тенденція знову отримала зворотний характер (див. рис. 4).

Зміна тенденції зі зворотного на прямий (і навпаки) зв'язок між відношенням жінок шлюбоздатного віку до чоловіків шлюбоздатного віку та часткою екзогамних шлюбів пов'язана із характером співвідношення. Зворотний зв'язок (чим мен-

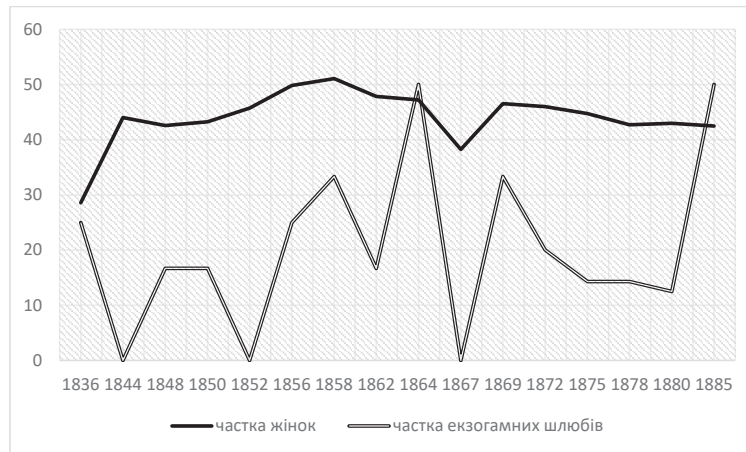

Рис. 3. Динаміка частки жінок у населенні та частки екзогамних шлюбів

Джерела даних: метричні книги парафії Йозефсталь та Старошведської; Landsarkivet i Visby. Gammalsvenskbys kyrkoarkiv. Lista över bönder i Gammalsvenskby 1821. Kyrkobok år 1821 (avskrift). Lista över byborna 1831. Kyrkobok år 1831 (avskrift). Lista över byborna 1856. Kyrkobok år 1856 (avskrift). Mantalslängden 5 augusti 1795 (avskrift). Lista över bönder i Gammalsvenskby 1876 enligt 1876 års kyrkobok. SE/ViLA/23094/4; власні розрахунки.

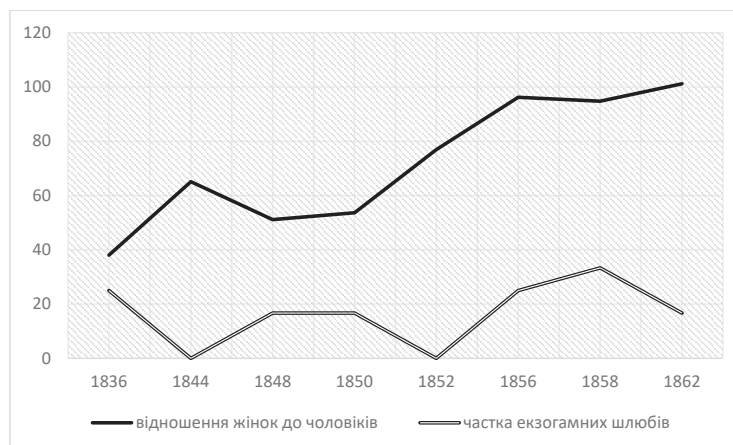

Рис. 4. Динаміка жіночого коефіцієнта співвідношення статей у шлюбоздатному віці (15–59 років) та частки екзогамних шлюбів. Старошведське, середина XIX ст., %

Джерела даних: метричні книги парафії Йозефсталь та Старошведської; Landsarkivet i Visby. Gammalsvenskbys kyrkoarkiv. Lista över bönder i Gammalsvenskby 1821. Kyrkobok år 1821 (avskrift). Lista över byborna 1831. Kyrkobok år 1831 (avskrift). Lista över byborna 1856. Kyrkobok år 1856 (avskrift). Mantalslängden 5 augusti 1795 (avskrift). Lista över bönder i Gammalsvenskby 1876 enligt 1876 års kyrkobok. SE/ViLA/23094/4; власні розрахунки.

ше жінок, тим більша частка екзогамних шлюбів) спостерігався тоді, коли мав місце статевий дисбаланс на користь чоловіків (див. рис. 3 та 5). Тоді ж, коли кількість жінок і чоловіків були рівною, зв'язок отримував прямий характер (чим більше жінок, тим більша частка екзогамних шлюбів) (див. рис. 3 та 5). Якщо ж подивитися на значення частки екзогамних шлюбів, то можна помітити, що частка екзогамних шлюбів була більшою тоді,

коли співвідношення жінок і чоловіків було рівним (див. рис. 5).

Причиною цього, швидше за все, було об'єднання екзогамних шлюбів, укладених як чоловіками, так і жінками, чого неможливо було досягти виключно за рахунок збільшення частки чоловічих екзогамних шлюбів у ті роки, коли жінок на внутрішньому шлюбному ринку не вистачало, бо, схоже, що частка екзогамних шлюбів для кожної

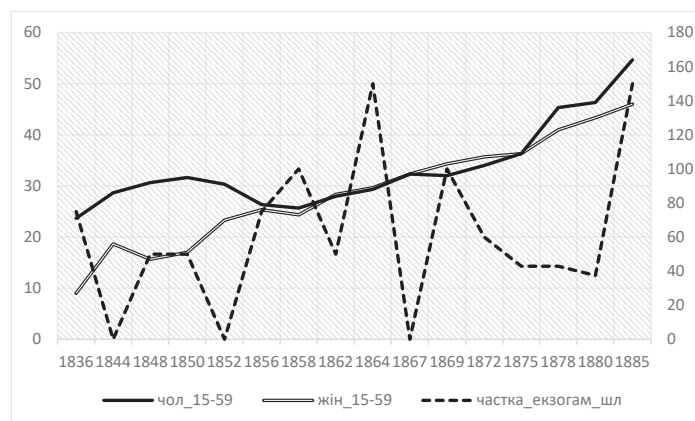

Рис. 5. Співвідношення статей у шлюбоздатному віці (15–59 років) та частка екзогамних шлюбів. Старошведське, XIX ст. Абсолютні значення

Джерела даних: метричні книги парафій Йозефсталь та Старошведської; Landsarkivet i Visby. Gammalsvenskbys kyrkoarkiv. Lista över bönder i Gammalsvenskby 1821. Kyrkobok år 1821 (avskrift). Lista över byborna 1831. Kyrkobok år 1831 (avskrift). Lista över byborna 1856. Kyrkobok år 1856 (avskrift). Mantalslängden 5 augusti 1795 (avskrift). Lista över bönder i Gammalsvenskby 1876 enligt 1876 års kyrkobok. SE/ViLA/23094/4; власні розрахунки.

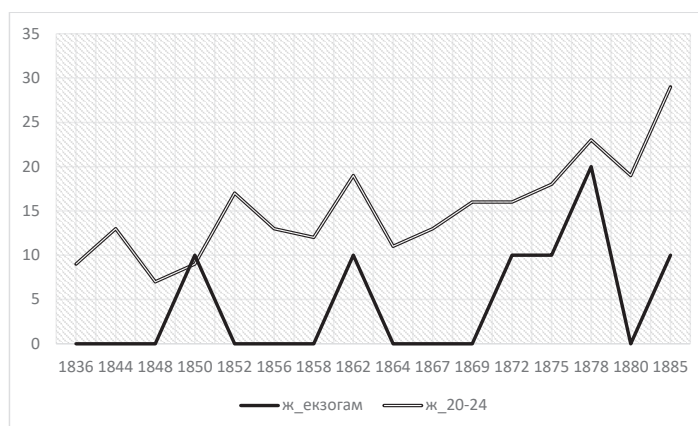

Рис. 6. Динаміка укладання жінками екзогамних шлюбів та кількість жінок у віковій групі 20–24 роки. Старошведське, XIX ст. Абсолютні значення

Джерела даних: метричні книги парафій Йозефсталь та Старошведської; Landsarkivet i Visby. Gammalsvenskbys kyrkoarkiv. Lista över bönder i Gammalsvenskby 1821. Kyrkobok år 1821 (avskrift). Lista över byborna 1831. Kyrkobok år 1831 (avskrift). Lista över byborna 1856. Kyrkobok år 1856 (avskrift). Mantalslängden 5 augusti 1795 (avskrift). Lista över bönder i Gammalsvenskby 1876 enligt 1876 års kyrkobok. SE/ViLA/23094/4; власні розрахунки.

статі мала певні ліміти (екзогамні шлюби у інших колоніях становили 60% від усіх шлюбів. Вони рівномірно розподілялись за статтю, а отже, частка екзогамних шлюбів, укладених представниками кожної статі, зазвичай перебувала в межах 30% від загальної кількості укладених шлюбів). Як ми бачимо, середня частка екзогамних шлюбів у Старошведському була майже вповнину менша за

середню частку екзогамних шлюбів в інших колоніях (35–40% проти 60%). Оскільки в інших лютеранських колоніях Південної України існував паритет між чоловічими і жіночими екзогамними шлюбами (113 проти 112), а у Старошведському жіночих екзогамних шлюбів було майже вповнину менше (чоловічих 21, а жіночих 12), можна припустити, що менша частка екзогамних шлюбів

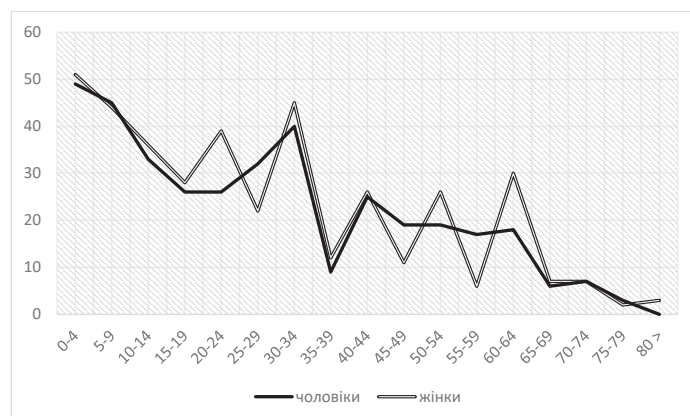

Рис. 7. Вимирання за статевими-віковими групами під час епідемії

Джерела даних: *Gammalsvenskbydokument* / ed. by A. Loit, N. Tiberg. Uppsala: Lundequistiska bokh, 1958. S. 149–157; власні розрахунки.

у Старошведському порівняно з іншими колоніями була спричинена нерівним співвідношенням жінок і чоловіків протягом окремих періодів, а саме нестачею жінок у певних когортах (що зумовлювало циклічність процесу).

Як було зазначено вище (див. табл. 4), віковою групою жінок, в якій спостерігалася найбільша частка екзогамних шлюбів, була група віком 20–24 роки. Саме збільшення групи жінок віком 20–24 роки зазвичай супроводжувалось зростанням частки екзогамних шлюбів, що укладалися жінками.

Таблиця 5

Жінки у віковій групі 20–24 роки. Модель зміни поколінь у постраждалих від епідемії когорти

рік	вікові групи			
1783	20–24			
1788	0–4			
1793	5–9			
1798	10–14			
1803	15–19			
1808	20–24			
1813		0–4		
1818		5–9		
1823		10–14		
1828		15–19		
1833		20–24		
1838			0–4	
1843			5–9	
1848			10–14	
1853			15–19	
1858			20–24	
1863				0–4
1868				5–9
1873				10–14
1878				15–19
1883				20–24

Аналіз статеві-вікової структури постраждалих від епідемії чуми 1782–1783 років продемонстрував суттєву статеву диспропорцію на користь жінок віком саме 20–24 роки (тобто жінки в цьому віці помирали більше за чоловіків).

Когортний аналіз дозволяє пов'язати зниження частки жінок віком 20–24 роки протягом подальших років із поколінням народжених між 1783 та 1788 роками, тобто дітей жінок, постраждалих під час чуми. Водночас когортний аналіз для періоду відносного статевих балансу (1862–1875 роки) вказує на покоління нащадків когорти народжених між 1790 та 1803 роками, в якому частка постраждалих жінок була значно меншою (див. табл. 5).

Дискусія

Емпіричні дані засвідчують наявність ендемії у Старошведській колонії. Частка екзогамних шлюбів у цій колонії була меншою за інші лютеранські колонії Південної України (30–40% проти 60%), що спростовує гіпотезу Якоба Штаха (Штах, 1916), згідно з якою низька частка екзогамних шлюбів була притаманна всім німецьким колоніям Південної України нарівні зі Старошведським. Натомість зауваження Петера Вавженюка (Wawzeniuk, 2014), що кількість екзогамних шлюбів могла збільшуватися з часом, повністю знайшло емпіричне підтвердження. Дійсно, частка екзогамних шлюбів у колонії постійно зростала, але навіть на початку XX ст. іще не досягнула нормального для інших колоній рівня (так що вважати частку в 40% на початку XX ст. високою не можна).

Висловлювання Пер Андерса Рудлінга про збереження шведської мови й культури у селі завдяки малому розміру групи всупереч укладанню шлюбів із німцями (Rudling, 2005) виглядає дещо некоректним. Воно припускає домінування екзогамії в цьому населеному пункті, що явно суперечить фактам. Іншим його складником є припущення про малу чисельність населення як стримуючий фактор, утім, несхоже, що розмір популяції сам по

собі якимось чином впливав на частку екзогамних шлюбів, інакше частка екзогамних шлюбів мала б суттєво відрізнятися для кожного населеного пункту, що не так. На нашу думку, саме статеві диспропорції в окремій когорті (а саме нестача жінок протягом окремих років) загалом призвела до зменшення частки екзогамних шлюбів у колонії. Такий висновок ставить під сумнів уявлення про те, що мала частка екзогамних шлюбів у Старошведському була наслідком національно-патріотичних почуттів, висуваючи аргументи на користь об'єктивних демографічних обставин, які могли до цього призвести.

Висновки

Частка екзогамних шлюбів у лютеранських колоніях Південної України протягом XIX–поч. XX ст. перебувала на рівні 60% від загальної кількості шлюбів і була притаманна різним населеним пунктам. Співвідношення жіночих і чоловічих екзогамних шлюбів було рівним. Більшість екзогамних шлюбів укладалась у віці 20–24 роки, що було притаманно як жінкам, так і чоловікам.

У Старошведському частка екзогамних шлюбів була меншою за загальний рівень (35–40% проти 60%). Такий показник у цьому населеному пункті не був сталим, а зростав із часом протягом усього періоду існування колонії, але так і не зміг досягнути нормального рівня. Зростання не було безперервним, а мало хвилюподібний характер, що, ймовірно, було викликано особливостями

статеві-вікової структури. Частка жіночих екзогамних шлюбів була меншою за частку чоловічих екзогамних шлюбів. Як і в інших колоніях, більшість екзогамних шлюбів укладалась у віці 20–24 роки. Утім на початку XX ст. відбулися зміни і найбільша частка жіночих екзогамних шлюбів почала укладатися у віці 25–29 років.

Менша частка екзогамних шлюбів у Старошведському порівняно з іншими лютеранськими колоніями Південної України могла бути результатом статеві-вікової диспропорції на користь чоловіків, що було наслідком епідемії чуми 1782–1783 років. На це вказує низка факторів: менша частка жіночих екзогамних шлюбів порівняно із чоловічими (зокрема, у віковій групі жінок 20–24 роки, найбільш активній під час укладання екзогамних шлюбів), тоді як в інших колоніях ці показники були рівними; зростання загальної частки екзогамних шлюбів у роки, протягом яких спостерігався статевий баланс чоловіків і жінок шлюбоздатного віку та зменшення цієї частки в роки статевої диспропорції; зв'язок між часткою жіночих екзогамних шлюбів та кількістю жінок у віковій групі 20–24 роки; наявність суттєвої статевої диспропорції у віковій групі 20–24 роки серед постраждалих від епідемії чуми у 1782–1783 рр. (переважання жінок серед померлих); співпадіння низької кількості жінок віком 20–24 роки із входженням у цей вік нащадків когорти найбільш постраждалої від епідемії.

Література:

1. Карлгрен А.Б. Старошведське. Земля і люди. Дніпро–Одеса. 2021. 203 с.
2. Лойт А. Переселение шведов из Эстонии на Украину в конце XVIII века. *Скандинавский сборник*. Т. 32. 1988. С. 104–116.
3. Маліцька Ю.Г. Естонські шведи на півдні Російської імперії: міграція, адаптація та акультурація переселенців-колоністів (1781–1871 рр.) : дис ... канд. іст. наук : 07.00.02. «Всесвітня історія». Дніпропетровськ, 2010. 252 с.
4. Метрична книга парафії Йозефсталь. Російський державний історичний архів (далі – Рос. держ. іст. архів.) Ф. 828. Оп. 14. Спр. 10. Арк. 362–387.
5. Метрична книга парафії Йозефсталь. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 13. Арк. 390–407.
6. Метрична книга парафії Йозефсталь. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 16. Арк. 341–357.
7. Метрична книга парафії Йозефсталь. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 18. Арк. 325–345.
8. Метрична книга парафії Йозефсталь. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 22. Арк. 425–445.
9. Метрична книга парафії Йозефсталь. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 25. Арк. 363–380.
10. Метрична книга парафії Йозефсталь. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 30. Арк. 465–486.
11. Метрична книга парафії Йозефсталь. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 34. Арк. 75–90.
12. Метрична книга парафії Йозефсталь. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 38. Арк. 346–366.
13. Метрична книга парафії Йозефсталь. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 40. Арк. 309–330.
14. Метрична книга парафії Йозефсталь. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 44. Арк. 375–396.
15. Метрична книга парафії Йозефсталь. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 44. Арк. 350–371.
16. Метрична книга парафії Йозефсталь. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 48. Арк. 516–535.
17. Метрична книга парафії Йозефсталь. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 50. Арк. 595–625.
18. Метрична книга парафії Йозефсталь. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 54. Арк. 377–398.
19. Метрична книга парафії Йозефсталь. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 59. Арк. 395–417.
20. Метрична книга парафії Йозефсталь. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 63. Арк. 376–450.
21. Метрична книга парафії Йозефсталь. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 71. Арк. 465–492.
22. Метрична книга парафії Йозефсталь. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 78. Арк. 330–352.
23. Метрична книга парафії Йозефсталь. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 79. Арк. 764–791.
24. Метрична книга парафії Йозефсталь. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 84. Арк. 515–537.

25. Метрична книга парафії Йозефсталь. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 87. Арк. 1–18.
26. Метрична книга парафії Йозефсталь. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 92. Арк. 515–539.
27. Метрична книга парафії Йозефсталь. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 96. Арк. 271–294.
28. Метрична книга парафії Йозефсталь. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 98. Арк. 537–561.
29. Метрична книга парафії Йозефсталь. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 107. Арк. 257–271.
30. Метрична книга парафії Йозефсталь. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 129. Арк. 143–163.
31. Метрична книга парафії Альт-Шведендорф. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 124. Арк. 414–438.
32. Метрична книга парафії Альт-Шведендорф. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 129. Арк. 359–382.
33. Метрична книга парафії Альт-Шведендорф. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 134. Арк. 468–502.
34. Метрична книга парафії Альт-Шведендорф. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 143. Арк. 428–458.
35. Метрична книга парафії Альт-Шведендорф. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 148. Арк. 248–271.
36. Метрична книга парафії Альт-Шведендорф. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 152. Арк. 393–415.
37. Метрична книга парафії Альт-Шведендорф. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 158. Арк. 94–137.
38. Метрична книга парафії Альт-Шведендорф. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 162. Арк. 21–65.
39. Метрична книга парафії Альт-Шведендорф. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 182. Арк. 397–425.
40. Метрична книга парафії Альт-Шведендорф. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 194. Арк. 433–471.
41. Метрична книга парафії Альт-Шведендорф. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 200. Арк. 2–32.
42. Метрична книга парафії Альт-Шведендорф. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 201. Арк. 245–274.
43. Метрична книга парафії Альт-Шведендорф. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 210. Арк. 1–28.
44. Метрична книга парафії Альт-Шведендорф. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 216. Арк. 233–257.
45. Метрична книга парафії Альт-Шведендорф. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 223. Арк. 232–256.
46. Метрична книга парафії Альт-Шведендорф. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 232. Арк. 212–235.
47. Метрична книга парафії Альт-Шведендорф. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 241. Арк. 305–333.
48. Метрична книга парафії Альт-Шведендорф. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 247. Арк. 302–329.
49. Метрична книга парафії Альт-Шведендорф. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 255. Арк. 368–394.
50. Метрична книга парафії Альт-Шведендорф. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 263. Арк. 325–353.
51. Метрична книга парафії Альт-Шведендорф. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 272. Арк. 378–400.
52. Метрична книга парафії Альт-Шведендорф. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 174. Арк. 413–440.
53. Метрична книга парафії Альт-Шведендорф. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 176. Арк. 426–460.
54. Метрична книга парафії Грунау. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 2. Арк. 251–312.
55. Метрична книга парафії Грунау. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 5 а. Арк. 324–378.
56. Метрична книга парафії Грунау. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 10. Арк. 288–361.
57. Метрична книга парафії Грунау. Рос. держ. іст. архів. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 13. Арк. 301–383.
58. Метрична книга запису актів про народження, реєстрацію шлюбу, смерть. Старошведська парафія. Державний архів Херсонської області (далі – Держархів Херсонської обл.). Ф. 323. Оп. 1. Спр. 1. 289 арк.
59. Метрична книга запису актів про народження, реєстрацію шлюбу, смерть. Старошведська парафія. Держархів Херсонської обл. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 2. 305 арк.
60. Метрична книга запису актів про народження, реєстрацію шлюбу, смерть. Старошведська парафія. Держархів Херсонської обл. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 3. 80 арк.
61. Метрична книга Йосипівської парафії. Державний архів Одеської області (далі – Держархів Одеської обл.). Ф. 894. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 90–110.
62. Метрична книга Йосипівської парафії. Держархів Одеської обл. Ф. 894. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 54–85.
63. Метрична книга Йосипівської парафії. Держархів Одеської обл. Ф. 894. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 413–434.
64. Чирук С. В. Лютеранські колонії Південної України кінця XVIII –початку XX ст.: історико-демографічний аспект : дис ... канд. іст. наук : 07.00.01. «Історія України». Дніпропетровськ, 2016. 376 с.
65. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов. Москва, 1916, 266 с.
66. Gammalsvenskbydokument / ed. by A. Loit, N. Tiberg. Uppsala. 1958. 236 s.
67. Lagus W. Utflygt till Dniepern i April 1852. Finlands allmänna tidning. 1852. № 131. S. 544–545.
68. Neander H. Gammal-Svenskby. Stockholm, 1912. 45 s. URL: <http://www.gammalsvenskby.se/HNeander1911.htm> (дата звернення: 18.07.2023).
69. Nyman A. Utdrag ur ett bref till Redaktionen, dateradt staden Cherson d. 3/15 Dec. 1836. Helsingfors tidningar. 1837. № 9. S. 2–3.
70. Rudling P.A. Ukrainian Swedes in Canada: Gammalsvenskby in the Swedish-Canadian Press, 1929–1931. *Scandinavian-Canadian Studies*. Vol. 15. 2004–2005. P. 62–91.
71. Vendell H. Från svenskar i Ryssland. Folkvännen. 1881. № 27. S. 1–2.
72. Wawrzeniuk P. The Making of Gammalsvenskby 1881–1914 – identity, myth and imagination. The Lost Swedish Tribe: Reapproaching the history of Gammalsvenskby in Ukraine. Stockholm. 2014. P. 89–110.

References:

1. Karlgren, A.B. (2021). *Staroshvedske. Zemlia i liud* [Gammalsvenskby. Land and folk]. Dnipro-Odesa. 203 s. [in Ukrainian].
2. Lojt, A. (1988). Pereselenie shvedov iz Estonii na Ukrainu v konce XVIII veka. *Skandinavskij sborni.* [Swede's resettlement from Estonia to Ukraine at the end of 18th cen.]. T. 32. S. 104–116 [in Russian].
3. Malitska, Yu. (2010). Estonski shvedy na Pivdni Rosiiskoi imperii: mihratsiia, adaptatsiia ta akulturatsiia pereselentsiv-kolonistiv (1781–1871) [Estonian Swedes on the South of Russian Empire: resettlements-colonist's migration, adaptation and acculturation (1781–1871)]. Dnipropetrovskyi natsionalnyi universytet im. Olesia Honchara, Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
4. Metricheskaya kniga prihoda Jozefstal [Josefstal parish book]. *Rossiiskij gosudarstvennyj istoricheskij arhiv (dali – Ros. gos. ist. arhiv.)*. F. 828. Op. 14. Spr. 10. Ark. 362–387 [in German].
5. Metricheskaya kniga prihoda Jozefstal [Josefstal parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 13. Ark. 390–407 [in German].
6. Metricheskaya kniga prihoda Jozefstal [Josefstal parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 16. Ark. 341–357 [in German].
7. Metricheskaya kniga prihoda Jozefstal [Josefstal parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 18. Ark. 325–345 [in German].
8. Metricheskaya kniga prihoda Jozefstal [Josefstal parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 22. Ark. 425–445 [in German].
9. Metricheskaya kniga prihoda Jozefstal [Josefstal parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 25. Ark. 363–380 [in German].
10. Metricheskaya kniga prihoda Jozefstal [Josefstal parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 30. Ark. 465–486 [in German].
11. Metricheskaya kniga prihoda Jozefstal. [Josefstal parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 34. Ark. 75–90 [in German].
12. Metricheskaya kniga prihoda Jozefstal [Josefstal parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 38. Ark. 346–366 [in German].
13. Metricheskaya kniga prihoda Jozefstal [Josefstal parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 40. Ark. 309–330 [in German].
14. Metricheskaya kniga prihoda Jozefstal [Josefstal parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 44. Ark. 375–396 [in German].
15. Metricheskaya kniga prihoda Jozefstal [Josefstal parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 44. Ark. 350–371 [in German].
16. Metricheskaya kniga prihoda Jozefstal. [Josefstal parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 48. Ark. 516–535 [in German].
17. Metricheskaya kniga prihoda Jozefstal [Josefstal parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 50. Ark. 595–625 [in German].
18. Metricheskaya kniga prihoda Jozefstal [Josefstal parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 54. Ark. 377–398 [in German].
19. Metricheskaya kniga prihoda Jozefstal [Josefstal parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 59. Ark. 395–417 [in German].
20. Metricheskaya kniga prihoda Jozefstal [Josefstal parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 63. Ark. 376–450 [in German].
21. Metricheskaya kniga prihoda Jozefstal [Josefstal parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 71. Ark. 465–492 [in German].
22. Metricheskaya kniga prihoda Jozefstal [Josefstal parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 78. Ark. 330–352 [in German].
23. Metricheskaya kniga prihoda Jozefstal [Josefstal parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 79. Ark. 764–791 [in German].
24. Metricheskaya kniga prihoda Jozefstal [Josefstal parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 84. Ark. 515–537 [in German].
25. Metricheskaya kniga prihoda Jozefstal [Josefstal parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 87. Ark. 1–18 [in German].
26. Metricheskaya kniga prihoda Jozefstal [Josefstal parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 92. Ark. 515–539 [in German].
27. Metricheskaya kniga prihoda Jozefstal [Josefstal parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 96. Ark. 271–294 [in German].
28. Metricheskaya kniga prihoda Jozefstal [Josefstal parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 98. Ark. 537–561 [in German].

29. Metricheskaya kniga prihoda Jozefstal. [Josefstal parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 107. Ark. 257–271 [in German].
30. Metricheskaya kniga prihoda Jozefstal [Josefstal parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 129. Ark. 143–163 [in German].
31. Metricheskaya kniga prihoda Alt-Shvedendorf [Gammalsvenskby parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 124. Ark. 414–438 [in German].
32. Metricheskaya kniga prihoda Alt-Shvedendorf [Gammalsvenskby parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 129. Ark. 359–382 [in German].
33. Metricheskaya kniga prihoda Alt-Shvedendorf [Gammalsvenskby parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 134. Ark. 468–502 [in German].
34. Metricheskaya kniga prihoda Alt-Shvedendorf [Gammalsvenskby parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 143. Ark. 428–458 [in German].
35. Metricheskaya kniga prihoda Alt-Shvedendorf [Gammalsvenskby parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 148. Ark. 248–271 [in German].
36. Metricheskaya kniga prihoda Alt-Shvedendorf [Gammalsvenskby parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 152. Ark. 393–415 [in German].
37. Metricheskaya kniga prihoda Alt-Shvedendorf [Gammalsvenskby parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 158. Ark. 94–137 [in German].
38. Metricheskaya kniga prihoda Alt-Shvedendorf [Gammalsvenskby parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 162. Ark. 21–65 [in German].
39. Metricheskaya kniga prihoda Alt-Shvedendorf [Gammalsvenskby parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 182. Ark. 397–425 [in German].
40. Metricheskaya kniga prihoda Alt-Shvedendorf [Gammalsvenskby parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 194. Ark. 433–471 [in German].
41. Metricheskaya kniga prihoda Alt-Shvedendorf [Gammalsvenskby parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 200. Ark. 2–32 [in German].
42. Metricheskaya kniga prihoda Alt-Shvedendorf [Gammalsvenskby parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 201. Ark. 245–274 [in German].
43. Metricheskaya kniga prihoda Alt-Shvedendorf [Gammalsvenskby parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 210. Ark. 1–28 [in German].
44. Metricheskaya kniga prihoda Alt-Shvedendorf [Gammalsvenskby parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 216. Ark. 233–257 [in German].
45. Metricheskaya kniga prihoda Alt-Shvedendorf [Gammalsvenskby parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 223. Ark. 232–256 [in German].
46. Metricheskaya kniga prihoda Alt-Shvedendorf [Gammalsvenskby parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 232. Ark. 212–235 [in German].
47. Metricheskaya kniga prihoda Alt-Shvedendorf [Gammalsvenskby parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 241. Ark. 305–333 [in German].
48. Metricheskaya kniga prihoda Alt-Shvedendorf [Gammalsvenskby parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 247. Ark. 302–329 [in German].
49. Metricheskaya kniga prihoda Alt-Shvedendorf [Gammalsvenskby parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 255. Ark. 368–394 [in German].
50. Metricheskaya kniga prihoda Alt-Shvedendorf [Gammalsvenskby parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 263. Ark. 325–353 [in German].
51. Metricheskaya kniga prihoda Alt-Shvedendorf [Gammalsvenskby parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 272. Ark. 378–400 [in German].
52. Metricheskaya kniga prihoda Alt-Shvedendorf [Gammalsvenskby parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 174. Ark. 413–440 [in German].
53. Metricheskaya kniga prihoda Alt-Shvedendorf [Gammalsvenskby parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 176. Ark. 426–460 [in German].
54. Metricheskaya kniga prihoda Grunau [Grunau parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 2. Ark. 251–312 [in German].
55. Metricheskaya kniga prihoda Grunau [Grunau parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 5 a. Ark. 324–378 [in German].
56. Metricheskaya kniga prihoda Grunau [Grunau parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 10. Ark. 288–361 [in German].
57. Metricheskaya kniga prihoda Grunau [Grunau parish book]. *Ros. gos. ist. arhiv.* F. 828. Op. 14. Spr. 13. Ark. 301–383 [in German].

58. Metrychna knyha zapysu aktiv pro narodzhennia, reiestratsiiu shliubu, smert. Staroshvedska parafiia [Gammalsvenskby parish book]. *Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti (dali – Derzharkhiv Khersonskoi obl.)*. F. 323. Op. 1. Spr. 1. 289 ark. [in Russian].
59. Metrychna knyha zapysu aktiv pro narodzhennia, reiestratsiiu shliubu, smert. Staroshvedska parafiia [Gammalsvenskby parish book]. *Derzharkhiv Khersonskoi obl.* F. 323. Op. 1. Spr. 2. 305 ark. [in Russian].
60. Metrychna knyha zapysu aktiv pro narodzhennia, reiestratsiiu shliubu, smert. Staroshvedska parafiia [Gammalsvenskby parish book]. *Derzharkhiv Khersonskoi obl.* F. 323. Op. 1. Spr. 3. 80 ark. [in Russian].
61. Metrychna knyha Yosypivskoi parafii [Josypivka/Josefstal parish book]. *Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti (dali – Derzharkhiv Odeskoi obl.)*. F. 894. Op. 1. Spr. 35. Ark. 90–110 [in Russian].
62. Metrychna knyha Yosypivskoi parafii [Josypivka/Josefstal parish book]. *Derzharkhiv Odeskoi obl.* F. 894. Op. 1. Spr. 46. Ark. 54–85 [in Russian].
63. Metrychna knyha Yosypivskoi parafii [Josypivka/Josefstal parish book]. *Derzharkhiv Odeskoi obl.* F. 894. Op. 1. Spr. 48. Ark. 413–434 [in Russian].
64. Chyruk, S., (2016). Liuteranski kolonii Pivdennoi Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XX st.: istoryko-demografichnyi aspekt (dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk) [Lutheran colonies of Southern Ukraine at the end of 18th – beg. of 20th cen.: historical-demography aspect]. Dnipropetrovskyi natsionalnyi universytet, Dnipro [in Ukrainian].
65. Shtah Ya. (1916). Ocherki iz istorii i sovremennoj zhizni yuzhnorusskikh kolonistov [Sketches from the history and modern life of the South Russian colonists]. Mjskva. 266 s. [in Russian].
66. Gammalsvenskbydokument [Documents of Old Swedish village] (1958) / ed. by A. Loit, N. Tiberg. Uppsala. 236 s. [in Swedish].
67. Lagus W. (1852). Utflygt till Dniepern i April 1852 [Excursion by the Dnieper in April 1852]. *Finlands allmänna tidning*. № 131. S. 544–545 [in Swedish].
68. Neander H. (1912). Gammal-Svenskby [Old Swedish village]. Stockholm. 45 s. Retrieved from: <http://www.gammalsvenskby.se/HNeander1911.htm> [in Swedish].
69. Nyman A. (1837). Utdrag ur ett bref till Redaktionen, dateradt staden Cherson [Excerpt from a letter to the Editor from the city of Kherson]. d. 3/15 Dec. 1836. *Helsingfors tidningar*. № 9. S. 2–3 [in Swedish].
70. Rudling, P.A. (2004–2005). Ukrainian Swedes in Canada: Gammalsvenskby in the Swedish-Canadian Press, 1929–1931. *Scandinavian-Canadian Studies*. Vol. 15. P. 62–91 [in English].
71. Vendell, H. (1881). Från svenskar i Ryssland [From Sweden to Russia]. *Folkvännen*. № 27. S. 1–2 [in Swedish].
72. Wawrzeniuk, P. (2014). The Making of Gammalsvenskby 1881–1914 – identity, myth and imagination. *The Lost Swedish Tribe: Reapproaching the history of Gammalsvenskby in Ukraine*. Stockholm. P. 89–110 [in English].

Стаття надійшла до редакції 16.06.2023
The article was received 16 June 2023

Наукове видання

ПІВДЕННИЙ АРХІВ SOUTH ARCHIVE

(історичні науки)
(Historical Sciences)

Випуск — XLII
Issue

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 12,79. Замов. № 0823/525. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.